

તરુણ ભારત

[લેખક : સ્વ. પંજાબકેસરી લાલા લજપતરાય]

અનુવાદક

જગજીવન કપૂરચંદ ધોળાક્રિયા

પ્રાપ્ત

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરાડ, અમદાવાદ

પ્રકાશક

શંભુલાલ જગસી શાહ

ગૂર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

૧૯૩૨

પ્રથમ આવૃત્તિ
ત્રણ શિર્લોગ

૧-૧૨-૦

મુદ્રણસ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ
અમદાવાદ.

મુદ્રક :
જનનન વિદ્યાનાથ પાઠક

અનુક્રમણિકા*

	પૃષ્ઠ
૧ અનુવાદની ભૂમિકા-શ્રી. ઉત્તરગરાય ઓઝા.	૪
૨ લાલાજીની દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના	૯
૩ કર્નેલ વેન્નપૂડની પ્રસ્તાવના.	૧૪

તરુણ ભારત

૧ ભૂમિકા.	પૃષ્ઠ.	૧—૪૯
૨ પ્રકરણ ૧ હું ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ ઉપર લેડતી દૃષ્ટિ	,,	૫૦—૭૩
૩ ,, ૨જી આર્ચાવર્ત ૧૮૫૭—૧૮૫૭	,,	૭૪—૯૦
૪ ,, ૩જી ભારતવર્ષ ૧૮૫૭—૧૯૦૧	,,	૯૧—૧૫૨
૫ ,, ૪થુ ગાંધીય પ્રવૃત્તિનો વાલ્યકાળ	,,	૧૫૩—૧૭૨
૬ ,, ૫મુ પ્રગ્મકીય પક્ષના પ્રકારો	,,	૧૭૩—૨૦૬
૭ ,, ૬હુ ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ અને વિશ્વશક્તિઓ	,,	૨૦૭—૨૧૦
૮ ,, ૭મુ ભારતીય રાષ્ટ્રીયવાદમા ધાર્મિક અને સાપ્રદાયિક તરવો	,,	૨૧૧—૨૧૪
૯ ,, ૮મુ ભવિષ્ય	,,	૨૧૫—૨૨૬
૧૦ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન વિષે થોડા અભિપ્રાયો	,,	૨૨૭—૨૩૧

પ્રસ્તાવના

(લેખક-ઉચ્છરંગરાય કેશવરાય ઓઝા)

ભાઈશ્રી જગજીવન કપૂરચંદ ઘોળકિયાની સાથે મારો પરિચય બહુ જ ટૂંક સમયનો છે, પરંતુ તેમના સૌજન્ય અને નિરભિમાનને લીધે એ પરિચય ઘણા લાંબા વખતના જેવો લાગે છે. તેમનામાં સેવાભાવનાનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રવાહ વહે છે, અને જો કે તેમનું જીવન પૂર્વ આફ્રિકામાં દૂર વ્યાપાર અને વ્યપારીઓની વચમાં ગળાવા સર્જાયેલું છે, છતાં હિંદના રાજકારણની અને ગૂજરાતી વાડમયની સમૃદ્ધિની તેમને સતત ચિન્તા રહ્યા કરે છે. યુગાન્ડાના તૂલતાંડવની વચમાં તેમણે સમય મેળવી લાલા લજપતરાયના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક “તરુણ ભારત” (Young India) નું ભાષાન્તર કર્યું છે અને ટ્રેનિયા ડેલી મેલ મારફત તે અહીંના વાંચનપ્રિય બૃહદ્ ગૂજરાત નિવાસીઓની સમક્ષ ધર્યું છે. હવે એ પુસ્તકાકારે સમગ્ર ગૂજરાતીઓના ચરણમાં એર્પવામાં આવે છે. ભાઈ ઘોળકિયાને તેમના પરિશ્રમ માટે અભિનંદન ઘટે છે, અને મને અદ્દા છે કે ગૂજરાત તેમના આ પ્રયાસનો સત્કાર જરૂર કરશે.

‘યંગ ઇન્ડિયા’ લખાયે આજે લગભગ પંદર વર્ષ થઈ ગયાં છે. તેની છેલ્લી આવૃત્તિ ૧૯૨૭ માં બહાર પડી છે. અને ૧૯૨૮ ના નવેમ્બર માસમાં એ પુસ્તકના લેખક વીર લાલા લજપતરાય સિટિશ લાહીઓના મારથી આ જગતમાંથી ચાલ્યા ગયા છે. ગૂજરાતની ફરજ હતી કે તેની છેલ્લી આવૃત્તિ બહાર પડી કે તુરત જ તેનું ભાષાન્તર

કરાવી લે અને અંગ્રેજીથી વિમુખ રહેલા આપણા કેટલાય ભાઈઓને એ પુસ્તકના નવા દષ્ટિબિંદુના અજવાળાથી માહિત કરે. એ પુસ્તક છપાયું કે તુરત જ બ્રિટિશ ગહાદુરોની આંખમાં ખૂંચેલું, અને લગભગ દશ વર્ષ સુધી હિંદીઓ એ પુસ્તકના લાભથી વિમુખ રહ્યા. એ પુસ્તક હિંદી પ્રાણુજગૃતિનો ભેરીનાદ છે. દોઢ સૈકાના અસત્ય તાંડવનૃત્ય ઉપર એકદમ નાંખવામાં આવેલું પહેલું પ્રકાશકરણ છે. હિંદી તવારીખના બનાવોનું અને તેમની સૂચનાઓનું એ તદ્દન નવીન દર્શન છે. બ્રિટિશમુઘ્ધ હિન્દીઓના મોહનો એ પહેલો ઉતાર છે. એ રાષ્ટ્રભાવના તરફ જનગતા આવતા હિન્દુનું પ્રથમ આત્મદર્શન છે.

આજે ૧૯૩૦-૩૧ ની જગૃતિ અને પ્રવૃત્તિ પછી એ પુસ્તક ગૂજરાતને જરા મોડું પડે છે. આજે ગૂજરાત અને હિન્દ સાવ ગલિતમોહ ચર્ષ ગયા છે. બ્રિટિશોએ અગર બ્રિટિશ મુઘ્ધોએ લખેલા ઇતિહાસો, એમણે દર્શાવેલાં ઇતિહાસસૂચનો બ્રહ્માક્ષર મનાતાં બંધ થયા છે, છતાં પણ ગૂજરાતી વાઙ્મયના ભંડોળમાં શ્રી. લજ્જપતરાયનું આ પુસ્તક જરૂર જોઈએ, અને એ ન હોય તો એ ભંડોળ જરૂર શીણો લાગે.

વિરાજવશ, હરિવશ, સૂર્યવશ, સોમવશ એ બધા વિસ્મરણ અથવા અનિશ્ચયના ગર્તમાં પડેલા આર્યવંશોને અત્યારે આપણે બાણુ ઉપર મૂકીએ, તો પણ સિકંદરના આગમન, આક્રમણ, વિજય અને પ્રતિનિર્વતન મંબંધમાં હિન્દના વાઙ્મયમાં કશે પણ ઉત્તેજ નથી એ વાત આપણે હજી સુધી ધ્યાનમાં લીધી નથી. સિકંદરે પુરુષિમનો વિતસ્તાતીરે પરાજય કર્યો હોય તો બ્રાહ્મણ કલ્પના એ વિષયના સુરાસુર યુદ્ધપુગણ ગૂંથ્યા વિનાની ન જ રહી શકે. સ્વતંત્ર હિન્દના વિદ્વાનો જ કેવળ આ વિષયમાં ઊંડા જિતરી નિર્ણય ઉપર આવી શકે, અને સિકંદરના બ્રહ્માવર્ત સાથેના સંબંધના મત્યાસત્યનું તારણ કરી શકે. છતાં સિકંદરવિજયનાં બહિર્ગાન ગાનારા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનાં અતિશયોક્તિપૂર્ણ

વર્ણનો વિષે અત્યારે આપણી શ્રદ્ધા તો ચલાયમાન ચાય છે જ અને ચદ્રગુપ્તના હિંદુ અને સામ્રાજ્યરચનાની પાછળ રહેલા હિન્દના રાષ્ટ્રાત્માનાં સ્વાતંત્ર્ય, સર્ગશક્તિ અને ચેતન, તથા તેના દેહની અક્ષત વિગૃહિ વિષે આપણને વિચાર કરતા તો કરે છે જ. અશોકરાજ પછી શાર્લમાન લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષે થયો. અશોકરાજ બૌદ્ધમંડળના ચક્રવર્તી હતા. શાર્લમાન “બહાર્ષિ રોમમંડળના ચક્રવર્તી-હોલી રોમન એમ્પરર હતા.” પરંતુ અશોકરાજના સૌમ્ય વિક્રમર્ણ, વર્ચોગર્ભ આદર્શ અને શાર્લમાનના આવેશોગ્ર આસુરી ભાવોની આપણે અત્યારે સરખામણી કરી શકીએ અને મોહનગૃત આપણે જરૂર પશ્ચિમને કહીએ કે અમે અમારું અશોકરાજ હવે પાછું રચ્યું.

તે પછીથી હિન્દુસ્તાનનું દાર અનેક પ્રગ્નઓએ ઠોક્યું અને આંધ્ર, ગુપ્ત, પરમાર, ચૌહાણ વગેરે વંશના અધિપોએ એ દારની રક્ષા કરી એ ઇતિહાસ આપણે અવલોકી પરાસ્ત જયપાળ પોતાની શરમ ઢાંકવાને અગ્નિપ્રવિષ્ટ થયો એ સલાળીએ. એ આક્રમણ, એ રક્ષણ, એ અગ્નિપ્રવેશ પાછળ રહેલા રાષ્ટ્રરંગથી આજે નવયુવાન ભારત પાછું રગાય છે એનો ઉદ્દેશ આપણને હિંમતળાજ બનાવી રહ્યો છે.

કૃત્યુદીન ઈબ્રકના સમયથી માંડીને મોગલો સુધીની જે તવારીખ આપણી પાસે અગ્રેજ બકાદુરોએ રજૂ કરી છે, તેના ગર્ભે રહસ્યનો વિચાર તો અનેરો જ છે. થોડીક જ બાબત આપણે જોઈએ. આર્થિક હિન્દુસ્તાનનું ઐક્ય કદી પણ તૂટ્યું નથી, દિલ્હીની કચેરી કદી પણ સમ્રાટવિહોણી રહી નથી; વેદમૂલક સરકૃતિની એક સંકલિતતા કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી ક્ષતિને પામી નથી. આપણે જૂલમ, કતલ, ખેડન અને લૂંટ વિષે ધણું વાંચીએ છીએ, ધણું સાંભળ્યું છે તેરમા સદીથી તે છેક ઓગણીસમા સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી મનુષ્યો સર્વ ખંડમાં આજે છે તેવા નહોતા જ. રોમના ચોપના

ધર્મશાસન નીચે થયેલી કતલ અને ફૂરતાનો ઇતિહાસ આજે હવે જગતથી અજ્ઞાત થયો નથી. અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા કોંગોનાં અરણ્યો-માંના અરણ્યવાસીઓ ઉપર અંગ્રેજ અને લેટિન પ્રજાઓએ વરસાવેલો સીતમ છૂપો રહી શક્યો નથી. હિન્દની એ સમયની તવારીખ પાછળ આપણે મુકાબલો કરતાં હિન્દનીવાસીઓની સૌમ્ય, મંસ્કારશીલતા, શક્તિ, એકજાતીય ભાવના અને એકરાષ્ટ્રભાવના આજે આપણે વાંચી લેવી જોઈએ. ધર્મનાં અંતરો એ ધડી ભૂલી જઈએ તો આપણે દક્ષિણ, ગુજરાત, ખાનદેશ, માળવા, પંજાબ, બંગાળા અને છેવટે દિલ્હીની મુસલમાન સલ્તનતોનું શુદ્ધ હિન્દીત્વ, એક જાતીયત્વ જરૂર પારખી શકીએ.

બ્રિટિશો હિન્દમાં આવ્યા અને ગમે તે રીતે પણ હિન્દ ચક્રવર્તી થવા પામ્યા, પણ શરુઆતથી તે આજ દિન સુધીના તેના ઇતિહાસમાંથી આપણે એ વાત દીવા જેવી સાફ અવલોકી શકીએ છીએ. આપણી ઋણુતા અને એમની કુટિલતા. તેમની તલવારનું પાણી તો જાહેર છે. લાકડાની તલવારે આપણે જિતાયા. આપણે જાણવું તો જોઈએ કે આપણે કેમ જિતાયા, અને જોડા બિતરતાં, વિગતો તપાસતાં આપણે અત્યારે હવે જોઈ શકવાને શક્તિમાન થયા છીએ કે આપણે એ લોકો કહે છે તે રીતે જિતાયા નથી, અને એ લોકો આપણને મનાવવા માગે છે તેટલા આપણે તેમના ઋણી પણ નથી, અને એમના દુખાયેલા પણ નથી. આજે આપણે શીખ્યા છીએ કે ૧૮૫૭ નો એમને માટે કદાચ બળવો હશે પરંતુ આપણે માટે તો એ પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ હતું.

આ જગૃતિ, આપણા ભૂતકાળનો નવો અર્થ અને નવીન રીતે વાંચન, આપણી અત્યારની રાષ્ટ્રજગૃતિ અને સ્વરાજપ્રવૃત્તિનું ઉદ્ભવ-તીર્થ છે. આજે એ લગભગ સર્વસન્માન્ય થયાં છે. પણ એ અર્થ અને એ વાંચન પહેલાં લજપતરાયે, તિલકે, અરવિંદ ધોષે, ગોખલેએ, અને હરદયાળે જોયાં. આપણો અર્થહાસ દાદાભાઈએ અને બીજાઓએ જોયો,

અને અત્યારે ગાંધીજી, જવાહર, સુબાશ વગેરેને લીધે સારુય નવજીવાન હિન્દ તે જોઈ શક્યું છે નવા યુરોપને બચતીત, ચિન્તા-અસ્ત બનાવતા પોતાના મૂળ જૂતકાળ ઉપર પોતાનું ભાવિ રચવા મથતા ભારતવર્ષના જન્મની જન્મકુડળી એ આ લાલા લજપતરાયનું પુસ્તક એ કુડળી પછી તેની સવિસ્તર પત્રિકા બનાવવાનું ખીજાઓ માટે લખાયું જ હશે પણ આ કુંડળી એ આપણો અણુમોલ મોઢેરો રાષ્ટ્રકાશનો હીરો તો ખરો જ. અને ભાઈ ધોળકિયાએ આ હીરાની પ્રતિકૃતિ પોતાની શક્તિ અનુસાર અનુલેખી આપણા ગૂજરાતના સમ્રાટસ્થાનમા મૂકવા પ્રયાસ કર્યો છે તેને જરૂર ગુજરાત વધાવી લેશે એવી ઉમેદ રાખુ છું.

અધઃપતન થઈ રહ્યું છે. છતાં મહાન દેખીતું પરિવર્તન તો પ્રજ્ઞના માનસમાં થયેલ છે. પ્રજ્ઞમાં આજે રાજદારી અજળ જાગૃતિ આવેલ છે. આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ આજે ફક્ત કેળવાયેલ વર્ગની જ રહેલ નથી. આમ જનતામાં પણ તે પ્રબળપણે પ્રસરેલ છે.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અને પ્રજ્ઞના જીવનમાં મહાત્મા ગાંધીજીની અસહકારની પ્રવૃત્તિનું સ્થાન અજોડ અને અદ્વિતીય છે. તેની સફળતા યા નિષ્ફળતા વિષે અત્યારથી કંઈ પણ લખવું તે બહુ વહેલું કહેવાય. આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનાં મૂલ્ય તાત્કાલિક પરિણામ ઉપરથી ન જ આંકી શકાય. એ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ચેતન અને શક્તિનાં તત્ત્વો પ્રજ્ઞમાં ઉત્પન્ન થઈ ખોયની પરિપૂર્ણ સાધના સુધી પોતાનું કાર્ય પ્રમગ્ન રીતે કર્યે જાય છે.

આજનો ઇતિહાસકાર અસહકાર પ્રવૃત્તિ ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય ગમે તે બાધે પરંતુ એક વસ્તુ તો ચોક્કસ છે કે પ્રજ્ઞની રાજદારી જાગૃતિનો અને હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસંજ્ઞાના બંધારણમાં અને માનસને પલટાવવાનો બધો યશ અમહકાર પ્રવૃત્તિને જ વરે છે. ૧૯૧૬ નું મહાસંજ્ઞાનું બંધારણ આજે નથી રહ્યું.

૧૯૧૯ થી ૧૯૨૭ સુધીમાં હિન્દુસ્તાનમાં ધણા મહત્વના બનાવો બન્યા છે, આ દ્વંદ્વ પ્રસ્તાવનામાં તેનું નિરૂપણ ન જ થઈ શકે. એક વખત અમહકાર પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ લખવાનો મેં પ્રારંભ કર્યો હતો. કેટલાંક પ્રકરણો લખાયાં, પરંતુ અનિવાર્ય સંજ્ઞેગોને લઈને તેમજ અન્ય મહત્વના રાષ્ટ્રીય કાર્યોને અંગે એ કાર્ય બોળંબે પડ્યું.

વર્તમાન સમય રાજદારી ધોતનો છે. આજે રાષ્ટ્ર સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ વિજ્યાત ખેલવાનું સામર્થ્ય મરાવનારા અમિરો માગે છે. બાકી કાર્યક્રમ ધડતાં પડેલાં બૂત અને વર્તમાન સમયના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મધ્યસ્થ કરી દેવાની આજે આજ્ઞાઓ છે.

સરકારનો એક હિંદી એલચી ત્યાં રહે છે, બીજા સ્થળોએ સરકારે હિન્દીઓની સમાન વર્તીવની માગણી કબૂલ રાખેલ છે.

વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રવાસીઓ યુરોપમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી પર્યટન કરી શકે છે.

બ્રિટિશ સંસ્થાનોએ નવા હિંદીઓને હંમેશને માટે આવતા અટકાવવાનો કાનૂન પસાર કરેલ છે; પરંતુ ત્યાં વસવાટ કરીને રહેલા હિંદીઓની સ્થિતિ સુધારવા હિંદની સરકારે કંઈક કરેલ છે; જે કે રેલ્વે, વ્યાપાર, કેળવણી વગેરેમાં રંગ અને જાતિભેદને પોષવામાં આવે છે. સામ્રાજ્યનાં અન્ય સંસ્થાનોમાં હિંદીઓની સ્થિતિ વધારે ભયંકર થતી જાય છે. બ્રિટિશ ગિયાના અને બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકામાં હિંદીઓ ઉપર કાળાં વાદળાં ઘેરાતાં જાય છે; અને કદી નહિ થયેલ તેવી તેમની ભયંકર સ્થિતિ થવાની ધારતી રહે છે.

ખુદ અત્યારે ગ્રેટ બ્રિટનમાં પણ હિંદીઓ સામે રંગભેદ અને જાતિભેદનું જોર વધતું જાય છે. જા કે આ સંબંધમાં એકેય કાનૂન પસાર થયેલ નથી, છતાં હિંદીઓ સાથે વ્યવહારમાં અને વર્તનમાં આ ભેદ સંપૂર્ણ પોષાઈ રહેલ છે.

નામદાર સમ્રાટના હિંદી લશ્કરમાં મોટી જગ્યાઓ ઉપર હિંદીઓને દાખલ કરવા સંબંધમાં કંઈક કરવામાં આવેલ છે. દર વર્ષે નવ વિદ્યાર્થીઓને લેવામાં આવે છે. આ વિષયની તપાસ કરવા નિમાયેલ વિખ્યાત સ્કીન તપાસ પચના રિપોર્ટ ઉપર સરકારનો છેલ્લો નિર્ણય હજી બહાર પડેલ નથી.

‘યુનિવર્સિટી ટ્રેધનિંગ ટાઈપ’ના રૂપમાં હિંદીઓને સ્વયંસેવક તરીકે દાખલ થવાની રજા આપવામાં આવેલ છે, ગોરાઓ સાથે અમુક હિંદીઓને પણ દાખલ કરવામાં આવેલ છે.

હિંદના અમુક ઉદ્યોગોના સંરક્ષણનો મુદ્દો સરકારે સ્વીકારેલ છે. પરંતુ હિંદમાં શાહી અથવા બ્રિટિશ માલના આયાતની પાછને દારેથી

વિશેષ પમંદગી આપી પોતાના આ વચનની કિંમત સરકારે ઘટાડી નાંખેલ છે.

આ આખાં પુસ્તકમાં અપાયેલ મહાસભાનો ઇતિહાસ એ મહાસભાના અસહકારના દિવસો પહેલાંનો લેખવાનો છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રજાકીય પક્ષના ભિન્નભિન્ન વિભાગોનું વર્ણન કરી મેં ફક્ત હિંદુસ્તાનના મતને રજૂ કરેલ છે. અંગત રીતે હું તો દેશની વર્તમાન પ્રત્યેક હિંસામય પ્રવૃત્તિથી વિરુદ્ધ છું.

૧૯૧૫ પહેલાંનો અને ૧૯૧૫ ની શરૂઆતનો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં મેં આપેલ છે. ૧૯૧૫ પછીનો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ એ નવા જ પુસ્તકનો વિષય બનશે.

સાહુર

લજ્જપતરાય

૧-૧૨-૧૯૨૭

કર્નલ વેજવૂડની પ્રસ્તાવના

હિંદુસ્તાનને માટે હવે અંગ્રેજોએ એકાદ મક્કમ નિર્ણય પર આવી જવું જોઈએ. આપણા પારમાર્થિક શાસન વિધેની, લોકશાસન માટે હિંદી પ્રજાની અયોગ્યતાની, લૂંટફાટ અને તોફાન સામે નિઃશસ્ત્ર પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવાની દાલિલ વાતો પાછળ આપણા સિદ્ધાંતોને છુપાવવાનો સમય હવે આવ્યો ગયો છે. આ મહાન વિગ્રહથી આપણે ખજાણાં ઊઠ્યા છીએ. આપણા અંતરાત્માને છેતરવો હવે નહિ પાલવે. જેમ ભવિષ્યમાં પણ પ્રજાની મરજી વિરુદ્ધ હિંદુસ્તાન ઉપર આપણું શાસન આપણે ચલાવવા માગશું તો મારે કહેવું પડશે કે પછી આપણે મુશિયાવાસી છીએ, પછી આપણે દભ અને છળની, ખુશામત અને તિરસ્કારની, પશુખળ અને પ્રપંચનીતિની રમતો રમવી પડશે, અને પછી ભવિષ્યમાં પ્રજાને આપણાં વચનોમાં વિશ્વાસ નહિ રહે; સદાને માટે આપણું સારું નામ ગુમાવી બેસશું, પ્રજાના સત્યાગ્રહ સામે આપણે ટકી શકીશું નહિ.

પાર્લમેન્ટનો ઉદાર પક્ષ હવે વધારે વાર હિંદુસ્તાન ઉપર મુશિયાવાસીઓની જેમ રાજ કરવા ઇચ્છતો નથી. સંસ્થાનિક સ્વરાજ એ એક જ ઉપાય છે, હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ આપી અંગ્રેજો સામેની હિંદુસ્તાનની પ્રજાની કડવાશની લાગણી દૂર કરવા ઉદાર પક્ષ જે પ્રયત્ન નહિ કરે તો પછી હિંદી પ્રજા એકદમ સ્વતંત્રતાની જ માગણી કરશે, અને તે માટે રણસંગ્રામ ખેલશે. સમય બહુ જ દૂર છે, આયર્લેન્ડ અને સિનશીન પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે અને પછી દક્ષિણ આફ્રિકા અને જનરલ સ્મટસ તરફ હું આ પુસ્તકના પાંચકોનું ધ્યાન ખેંચું છું.

લાલા લજપતરાયના 'તરુણ ભારત' ને વધાવવાનું આ મારું પ્રથમ કારણ છે. હિંદુસ્તાન જતા દરેકે દરેક અમલદારના કામમાં આ પુસ્તક હોવું જોઈએ, કે જેથી જે પ્રજા ઉપર પોતાને રાજ કરવાનું છે, તે પ્રજાના અન્યાય સામે પ્રજાવળતા રોપને તે સહેલાઈથી સમજી શકે. વિશેષે કરીને હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ શાસન માટે જોખમદાર આ દેશના ઉદાર પક્ષના પ્રત્યેક મજબૂતો આ પુસ્તક-દ્વારા હિંદુસ્તાનની આંતરિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી લેવો જોઈએ. પ્રજાના દૈવી ચક્રની ગતિ કોઈ કળી શકે તેમ નથી.

દમદહીંભયાં વિચારો. અને લાગણી ધરાવનારા આપણા જેવા લોકો હિંદમાં લાગે થોડા હોય પરંતુ તેઓ આમજનતામાં પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યા છે. રાષ્ટ્રવાદનો આતશ પ્રજામાં નકવાર પ્રદીપ્ત થયા પછી તે કદી હોલવી શકાશે નહિ. રાષ્ટ્રવાદ મરીખુ એક પણ એવું ખોય નથી કે જે પાછળ આદર્શવાદીઓ અને પ્રજા પોતાનું જીવન સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર થાય. પ્રશિયાવામીઓ પણ એકત્રીય કરાડ માનવીને દમશેને, માટે ખીન કેળવાયેલ રાખી શકે નહિ. કેળવણી દ્વારા જનતાને પોતાની યથાર્થ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે અને એ જ્ઞાન દ્વારા સ્વમાનની ભાવના જાગૃત થાય છે.

આ પુસ્તકને વધાવવાનું મારું એક ખીન્નું કારણ છે. આ પુસ્તકમાં લાલા લજપતરાયે જે લખેલ છે તેથી વિશેષ તેમને વિશે દૃઢ કશું જાણતો નથી. કિપલિંગ અને શિરોલના અનુયાયીઓને આ પુસ્તક નહિ રહે, કારણ કે તે અંગ્રેજોના વ્યાપાર ઉપર કુદાડો મારે છે. દૃઢ મારુ પુસ્તકે 'લજપતરાય પોતાને 'રચનાત્મક રાષ્ટ્રવાદના દિમાયતીઓ' ના વર્ગમાં મુકશે; પરંતુ તેમણે પાડેલા દિંદી પ્રજાપ્રીય વિભાજોને જાણવા પછી એટલું કદી ચકીયું કે તેઓ ઉદામવાદી નો નથી જ. જુદા અને અન્યાયના તેઓ પ્રજા વિરોધી છે, ને તેઓ મિત્રારે છે. ગેંગાપાલી અને પૂર્વ આફ્રિકામાં દિંદોઓ માથે ચડીને દૃઢ લડેલા હતા. રાજાઓ કોઈપણ અર્થમાં પ્રત્યેની તિરસ્કારની ભાવના

મારામાં નથી. મને હજુયે એ વિગ્રહના દિવસોનું સ્મરણ છે. તેઓના આખાએ લશ્કરમાંથી પાંત્રીસ ટકા જેટલા માણસો મરાયા છતાં પણ પરમ નીડરતાથી અને ઉત્સાહથી તેઓ આગળ ધપ્યે જતા હતા, અને અંતે વિજય મેળવ્યો. આ પૂર્વે મને ખબર ન હતી કે ઇંગ્લેંડ અને રુશિયાની જેમ હિંદુસ્તાનની અંદર પણ જાતિવાદ અને રાષ્ટ્રવાદથી ચે પર માનવધર્મને પોષનારી એ અનેરી ભાવનાવાળા મનુષ્યો વસે છે.

જે. સી. વેન્નૂડ

તરુણ ભારત

ભૂમિકા

૧

જગતભરના મારા પ્રવાસ દરમ્યાન એક જ વસ્તુએ મારા હૃદયને સખ્ત આઘાત પહોંચાડ્યો. મને અત્યંત દુઃખ થયું કે દુનિયાની 'સુધરેલી' પ્રજામાં હિંદની પરિસ્થિતિ વિષેના સત્ય જ્ઞાનની ન્યૂનતા રહેલી છે. તેનો સારામાં સારો શિક્ષિત વર્ગ હિંદને વિષે બહુ જ ઓછું જ્ઞાન ધરાવે છે; અને જે કંઈ જાણે છે તેમાં સત્યનો રહેજ પશુ અંશ નથી હોતો. પશ્ચિમનો સામાન્ય વતની ઘેર બેઠા હિંદને માટે કંઈ પશુ જાણુવા જે સાધનો દ્વારા પ્રમત્ન કરે છે તે સાધનો આ : (અ) હિંદમાં રહી ગયેલ મિશનરીઓ (ઘ) રુડિયાર્ડ કિપલિંગ અને સર વેલેન્ટાઇન શિરોલના વર્ગમાં આવતા અંગ્રેજ લેખકો (ક) અંગ્રેજ અધિકારી વર્ગ (ઙ) પ્રોફેસર મેકમહલર, મિસ નોબલ અને સ્વ. પ્રોફેસર ગ્રાહ્સ્ટકર જેવા ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના પ્રખર વિદ્વાનો.

હિંદના દુર્ભાગ્યે ઉપર્યુક્ત ચોથા વર્ગ સિવાયના અન્ય ઘણા ખરા લેખકોની દષ્ટિ સમક્ષ એક જ ખ્યેય હોય છે, જેથી તેમનાં લખાણો સત્ય માહિતી ધરાવનારા, અને નિષ્પક્ષપાત પ્રમાણભૂત તરીકે ન જ સ્વીકારી શકાય ભારતવર્ષના ઇતિહાસના અધ્યયનમાં તેઓ આડે માર્ગે દોરવાય છે. હિંદના જીવનનું તેમનું અવલોકન સંપૂર્ણ પક્ષપાતી હોય છે. અમુક નિશ્ચિત ઉદ્દેશો સાથે તેઓ હિંદુસ્થાન જાય છે, પોતાના જ દષ્ટિબિન્દુથી હિંદને નિહાળે છે, અને પરિણામે અવલોકન તથા અધ્યયનથી તેમની શક્તિબદ્ધતા વિષયો ઉપર લખાણો લખી પ્રમાણભૂત તરીકે જગત સમક્ષ રજુ કરે છે. હિંદના અભ્યાસ અર્થે હિંદ જનારા પશ્ચિમના [અમુક અલ્પ અપવાદ મિત્રાય] અન્ય સર્વ

વિદ્વાનોના હૃદયમાં એક જ પ્રકારની હકીકતો રમી રહેલી હોય છે. હિંદુ-સ્થાનની પ્રજાનો સમાજ ગતરતી પંક્તિનો છે, તેઓ મૂર્તિપૂજક છે, તેઓ પથ્થરને દેવવત્ પૂજે છે, તેઓમાં કેટલીયે બિનબિન ન્યાતો અને વર્ગો છે, અને આ વર્ગો અને ન્યાતો વચ્ચે પણ આતરિક કલહ હમેશા રહ્યા કરે છે તેઓને કદીયે સમ્યક્તાપૂર્ણ રાજતંત્ર ન હતું ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર જ અંગ્રેજ સરકારે હિંદને એ રાજતંત્ર આપેલ છે, અને અંગ્રેજ સરકાર પોતાની સત્તા ખેંચી લે તો હિંદ તુરત જ પાપમાલ થઈ જાય !”

હિંદ વિષે લખનારાઓના વિશાળ દષ્ટિએ એ વર્ગો પાડી શકાય (અ) મૂળ અંગ્રેજ લેખકો (આ) અંગ્રેજ સિવાયના અન્ય લેખકો મૂળ અંગ્રેજ લેખકોમાં તો સોમાથી નવ્વાણુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રત્યે વલણ ધરાવનારા હોય છે તેઓ ફક્ત અંગ્રેજ સરકારની દષ્ટિથી જ સર્વે વિષયોનો અભ્યાસ કરે છે તેઓમાંથી સરમ અને નિષ્પક્ષપાતી લેખકો પણ પોતાની જાતને ઉક્ત વલણમાંથી મુક્ત કરવામાં સર્વાંશે સફળ થઈ શકતા નથી, તેમજ તે જાવનાથી ગ્રેસાર્થ ઘણીયે વાર તેમને અતરાત્માની વિરુદ્ધ વર્તવું પડે છે દ્વિતીય વર્ગના લેખકોના હૃદયો જાતિ અને રંગભેદથી છવાયા હોય છે, ઉપરાત દશમાંથી નવ લેખકો તો અંગ્રેજ દષ્ટિ અને ધ્યેય ગ્રહણ કરે છે તેઓ હિંદના કિનારે પગ મૂકે છે કે તુરત જ બ્રિટિશ અધિકારી કે બિન-અધિકારી વર્ગના અંગ્રેજો તરફથી સત્કાર પામે છે, અને હિંદુસ્થાનમાં તેમની મુસાફરીનો કાર્યક્રમ પણ તે વર્ગ તરફથી જ ગોઠવાય છે

આ રાજ્ય કરતી પ્રજા જેટલું તેમની સમક્ષ ધરે છે, તેટલું જ તેઓ જુએ છે અને તેમની ઇચ્છાનુસાર તેઓ સાબળે છે અને અધ્યયન કરે છે, પરંતુ ફક્ત એ વર્ગ દ્વારા રચાયેલ કાર્યક્રમો જોઈ મક્કમતાથી ઇન્કાર કરે છે તેઓ જ સ્વ મિ કેધર હાર્ડી (એમ પી) અને

મિ. એચ ડબ્લ્યુ નેવિન્સનની માફક હિંદની ખરી વસ્તુસ્થિતિનો અભ્યાસ તદ્દન સ્વતંત્રપણે કરી શકે છે.

આ સંબંધમાં હિંદ ઉપરના અમેરિકન લેખક મેસેચ્યુસેટસની વિલિયમ્સ કોલેજના પ્રોફેસર પ્રેટ કૃત ‘હિંદ અને તેના ધર્મો’ નામના પુસ્તકમાંનો નીચેનો ફકરો હું ધારું છું કે વધારે મનનીય થઈ પડશે. પ્રોફેસર પ્રેટ શરૂઆતમાં જ “એક દેશીના પોતાના જ દષ્ટિબિન્દુ સામે અને હિંદુસ્થાનનું અનન્ય સહાનુભૂતિદર્શક ચિત્ર આલેખવા પ્રયત્ન કરનાર અંગ્રેજ લેખકોના દષ્ટિબિન્દુ મામે” પોતાના વાંચકને ચેતવે છે. હિંદુસ્થાનની પરિસ્થિતિ વિષે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાના તેમણે નિર્દેશ કરેલ ચાર માધનોમાંથી જે સાધન વિષેના તેમના અવલોકન પરત્વેના વિચારો અત્યંત સમપૂર્ણ અને મનનીય છે. તેઓ જણાવે છે :

“આપણા અને હિંદુસ્થાનના આદર્શો તથા રીતરિવાજો વચ્ચે બિન્નકુલ સામ્ય નહિ હોવા છતાં આપણા આદર્શો અને રીતરિવાજો ધ્યાનમાં લઈ આપણે હિંદુસ્થાન જઈએ છીએ અને ઉપર નિર્દેશ કરેલ જે દષ્ટિબિન્દુમાંથી એકનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. આ સર્વમાં એક તો ઉત્સુક કિંતુ મંકુચિત હૃદયના મિશનરીઓ જ છે.” (સહજાગ્યે આ વર્ગ હવે ઘટતો જાય છે) હિંદ વિષે જ્ઞાન મંપાદન કરવા માટે પ્રોફેસર પ્રેટ જે ચાર સાધનો વર્ણવ્યા તેમાં “હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરી ઉપલબ્ધિયું અવલોકન કરનારા અંગ્રેજો અથવા તો મિશનરીઓ સિવાયના હિંદમાં રહેનારા અંગ્રેજો” ને ચોથા સાધન તરીકે વર્ણવે છે. તેમના અભિપ્રાય અનુસાર “આ ચોથા સાધન દ્વારા હિંદને વિષે કંઈયે જણાવા પ્રયત્ન કરવો તે એકદમ લયભરેલું છે; કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ આપણે ધારીએ છીએ કે એક અંગ્રેજ કે જેણે હિંદમાં સર્વત્ર મુસાફરી કરી છે (અને મુખ્યત્વે એક અંગ્રેજ કે જેણે હિંદમાં આવીશ વર્ષ જેટલો સમય ગાળેલ છે) તે હિંદુસ્થાન વિષે સંપૂર્ણ

જ્ઞાન ધરાવનાર હોવો જોઈએ.....હિંદમાં ઉપલક્ષ્ય મુસાફરી કરનાર હિંદ વિષે અજ્ઞાત રહે તે આશ્ચર્યજનક નથી, કિંતુ હિંદમાં લાંબો સમય નિર્ગમન કરનાર હિંદ વિષે અંધારામાં કેમ રહે છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે.” પ્રોફેસર પ્રેટ હિંદમાં બાવીસ વર્ષ રહેનાર એક અંગ્રેજ ઉપર ટીકા કરતા પહેલાં બ્રિટિશ સંસ્કૃતિના અદલ ન્યાયના ધોરણની અતુલ તારીફ કરેલ છે. હિંદુસ્થાનમાં બ્રિટિશ છત્ર તળે ન્યાયનું ધોરણ સંગ્રેગો અનુસાર નિષ્પક્ષપાતી અને બની શકે ત્યાં સુધી અદલ હોય છે; અલબત્ત એક પક્ષમાં હિંદી અને અન્ય પક્ષમાં અંગ્રેજ હોય ત્યારે તેવા પ્રશ્નો તો અપવાદમાં જ લેખવામાં આવે છે. પરંતુ આ સ્થાને તો હિંદમાં રહેનાર એક અંગ્રેજ હિંદ વિષે કેટલું અને કેવા પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવે છે તે પરત્વેના પ્રોફેસર પ્રેટના વિચાર સાથે જ આપણને સંબંધ છે. તેમના અભિપ્રાય મુજબ જે જે અંગ્રેજો સાથે તેમને મુલાકાત થઈ હતી તેમાંથી “ધણાખરા અંગ્રેજો ભારતીય વિચાર, ધર્મ, સાહિત્ય, વગેરે જાણવા માટે તીવ્ર આકાંક્ષા કે લાગણી ધરાવતા જ નથી.” તેઓ ઉમેરે છે કે, “હિંદમાં વસાહત કરનાર અંગ્રેજો ‘દેશી’ વિષયો અને વસ્તુઓ પ્રત્યે આશ્ચર્યકારક રીતે તદ્દન બેદરકાર રહે છે.” પ્રોફેસર પ્રેટ હિંદમાં તેમના અવલોકન અને અધ્યયન તળે જે સત્ય હકીકતોનું તેમણે નિરીક્ષણ કર્યું તે સર્વ વીગતો રજુ કરી પોતાનું આ અનુમાન સિદ્ધ કરે છે. એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ કે જેણે કલકત્તા અને પૂર્વ હિંદના અન્ય પ્રદેશોમાં ધણાં વર્ષો ગાળ્યાં હતા તેમણે પ્રોફેસરને એક દિવસ કહ્યું, “દેશીઓ બધા જગણી પ્રાણીઓ જેવા છે એમ તમને નથી લાગતું?” પોતાના હૃદય ઉપર તો તદ્દન અન્ય પ્રકારની અસર થઈ હતી એમ પ્રોફેસરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો હોય તો કંઈ નવાઈ જેવું નથી પ્રેમ, સાદું જીવન, સંન્ય, રીતબાત, મૂક તિતીક્ષા, અમાપ આતિથ્ય, અને આધ્યાત્મિક જીવન પ્રત્યે મમતા વગેરે હિંદી જનતાના

ચુલોનો અનુભવ એમની વચ્ચે રહેવા છતાં પણ એમને નથી થતો એ પ્રેટથી માની શકાતું જ નહોતું. પ્રો. પ્રેટના અંગ્રેજને આજના સર્વશ્રેષ્ઠ વનસ્પતિશાસ્ત્રી ડૉ. બોઝ વિશે કંઈજ માહિતી નહોતી કે ટાગોરની કવિતા-સમૃદ્ધિનો તો એને ખ્યાલ સરખો પણ નહોતો.

મિ. પ્રેટ આગળ ચલાવે છે કે: “દેશી જીવન પ્રત્યે લાગણીની આ ન્યૂનતા અને સાથે પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું દાંભિક પ્રદર્શન એ કાળા લોકો પ્રત્યેનો તિરસ્કાર છે એમ સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે. આ બેદરકારી અને દેશીઓ માટેની તેમની આવા પ્રકારની તિરસ્કારની ભાવનાના પરિણામે હું પિછાણું છું તેવા ઘણાખરા અંગ્રેજો હિંદના ધર્મો વિષે તદ્દન અજ્ઞાત હોય છે, અને તેમને વિષે સંપૂર્ણ પૂર્વગ્રહ બધાયો હોય છે. મારી અંગત માન્યતા અનુસાર હિંદુસ્થાનના ધર્મો વિષે દશમાંથી નવ અંગ્રેજોના વિચારો તદ્દન અવિશ્વસનીય છે.”

પ્રોફેસર પ્રેટનું ઉપર્યુક્ત કથન હિંદના ધર્મો વિષેની અંગ્રેજોની અજ્ઞાનતા સમ્બંધી જ છે. કિંતુ આ સાથે તેટલી જ મક્કમતાથી મારે ઉમેરવું પડશે કે બ્રિટિશ રાજ્યની પદ્ધતિ અને હિંદુસ્થાન ઉપર થયેલી તેની અસર તથા પોતાનું જ રાજતંત્ર ચલાવવાની ભારતની પ્રજાની શક્તિ વિષેના સોમાંથી નવ્વાણુ અભિપ્રાયો તેટલે જ અંશે વિશ્વાસપાત્ર નથી. અને તેને જ પરિણામે ભારતની રાજદ્વારી તેમજ આર્થિક પરિસ્થિતિ વિષેની ધોર અજ્ઞાનતા પશ્ચિમમાં પ્રસરેલ છે.

બ્રિટિશ રાજથી થયેલ હિન્દની આધુનિક આર્થિક પરિસ્થિતિ ચત્કિચિત્ત પણ નહિ ચર્ચતાં તેના રાજદ્વારી જીવન ઉપર જ લખનાર લોવેઝ ડિકિન્સન જેવા સરળ અને પ્રામાણિક હૃદયના એક અંગ્રેજ લેખક માટે જ જરા જુઓને !

ભારત પરત્ર હોવાથી એક સ્વનત્ર દેશની માફક ભારતની પ્રવૃત્તિઓ સુરોપને આકર્ષો શકતી નથી. બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ હિંદના વિષયો દર વર્ષે બહુ જ જૂજ સભ્યોની હાજરી વચ્ચે અમુક થોડા કલાક જ ચર્ચે છે.

હજી હમણા જ પાનમેન્ટમા હિંદને લગતો એક મહત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચામાં આવેલી દરખાસ્ત હતી કે મહાન વિગ્રહ ખતમ ન થાય ત્યાં સુધી વિવિધ સર્વિસની પરીક્ષા બંધ કરવી અને જરૂરિયાત મુજબ નિમણૂક કરી લેવાની સત્તા ભારતમંત્રીને આપવી આ વખતે ઝહેવાય છે કે હાજરીનું પ્રમાણ અઢાવીસથી વધારે ન હતું હિંદુસ્થાનના સર્વ વર્તમાન પત્રોએ એકે અવાજે આ પ્રશ્નને તિરંગારી કાઢ્યો હતો, છતાં તે સમયે પાનમેન્ટમા હિંદનો આ વિરોધ દર્શાવવાને કોઈ હાજર ન હતું હિંદના અધ્યક્ષ પત્ર વિષે ચર્ચા હોય તે વખતે આ લેખકે પોતે પાર્લમેન્ટની ઘણીયે બેઠકોમાં હાજરી આપી છે, અને અગત અનુભવથી દૃઢતાપૂર્વક જણાવું છું કે સભ્યોની હાજરી હમેશા પ્રમાણમાં બહુ જ ઓછી ગ્રહેતી, અને ઘણીયેવાર ભાષણો નિર્માત્ર થતા.

અખિય માનવજાતનો પાયમો ભાગ આર્યાવર્તમાં વસે છે, અને તેની વ્યાપારિક શક્તિ અમાપ હોઈ જગતની સુધરેલ પ્રગતિ સમક્ષ સંપૂર્ણ વિચારણા અર્થે પોતાની વીગતો રજૂ કરવાનો તેનો હક્ક છે તેના બન્ધ ભૂતકાળને બાળીએ મૂકીએ, છતાં એ તો નિસશય છે કે ભવિષ્યને ધડવામાં એક મોટો ફાળો અપનાવું ભારત માટે નિર્માણ થઈ ચુકેલ છે આમ હોઈ હું ધારૂ છું કે હિંદની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના ઉત્કર્ષ અને ખિલવણીનો આ દ્વંદ્વ ધનિદાસ ધિટિસ અને અમેરિકાની જનતાને અનુપયોગી તથા અરસિક નદિ થઈ પડે અત્યંત આ પુસ્તકનો કર્તા એક "દેશી" છે, અને તેથી તે વાધારૂપ લેખાગે, પરંતુ નિષ્પક્ષતાની અભ્યાસો માટે તો એ એની વિશેષતા લેખાગે મારા જીવનના છેદના તેનીમ વર્ગો થયા હું ધાર્મિક, સામાજિક, કેળવણીવિષયક, ઔદ્યોગિક, રાજ્યકારી વગેરે સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ સાથે જોડાયેલ ૧૮૮૮ ની સાલમાં હું બપોરેજવાદી રાષ્ટ્રીય પાત્રી મરથા હિંદી મદામજા સાથે જોડાયેલ તે માટે મદામજાના જન્મને રૂબરૂ આગ વર્ગ થયા હતા.

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો જન્મ તથા તેની પ્રગતિનો સંજોગો અનુસાર બની શક્યો ત્યાં સુધી વિશ્વસનીય ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં આપવા મેં પ્રયત્ન કરેલ છે. ભારતની પ્રત્યેક રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ સાથે મારો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સંબંધ હોઈ જગત સમક્ષ આ પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ રજુ કરવામાં મને વધારે સરળતા થઈ છે. દરેક પક્ષના ધ્યેય અને તેના કાર્યક્રમની મોટી રૂપરેખાઓ સાથેના મારા સંબંધથી દરેકનો વિશ્વાસ મારામાં હતો. પ્રસંગવશાત્ વા અકસ્માતથી કોઈ પણ સ્થળે કોઈ સંજોગો નીચે તોફાન ફાટી નીકળવાનું મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે તરત જ તેને દાખી દેવા કે શાન્ત પાડવા મેં પ્રયત્નો કર્યા છે. એક સમયે (૧૯૦૮) તો મારી વેળાસરની સહાય્યથી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર અને એક કોલેજના પ્રિન્સિપાલની જિંદગીઓ ખચાવવા હું સફળ થયો હતો. ભારત પ્રત્યેની સ્પિટિશોની અન્યાયી વર્તણૂક, અને પ્રજાના વ્યાજબી હક્કોની ચત્તી અવગણનાથી અગ્નિમાં ઘૂત હોમાય છે, સામાન્ય જનતાના હૃદયો ઉશ્કેરાય છે અને આવાં ઉગ્ર તોફાન દાખી દેવામાં ઘણીયે વાર દેશનેતાઓનાયે પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડેલ છે. બોમ્બ અને હથિયારોનાં છૂપાં કાવત્રાં કરતાં ખુલ્લો બળવો નૈતિક દૃષ્ટિએ વધારે ધાતક નથી એ પન્થબના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના કથન સાથે કદાચ હું મળતો ચાઉં પરંતુ હમેશા ગુપ્ત તૈયારીઓના પરિણામે જ પરતત્ર પ્રજામાં ખુલ્લો બળવો થાય છે એ વાત ગવર્નર સાહેબ ભૂલી ગયા છે. હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં કે જ્યાં સર્વ સ્થળો સ્પિટિશ હકુમતથી ઘેરાયેલ છે ત્યાં જ આવા પ્રકારની છૂપી તૈયારીઓ જન્મે છે, અને મોટું સ્વરૂપ પકડે છે. તેને દાખી દેવા જતાં પ્રજા ઉપરની રાજસત્તા નિર્બળ થાય છે. જો કોઈ સરકાર પોતાની પ્રજાના અવાજને હથિયારબળથી દાખી દેવા પ્રયત્ન કરે, રાજકીય હિલચાલનાં સર્વ સ્થળેથી બધાં દ્વારો બંધ કરે, શસ્ત્રાયુધોની મના કરી પ્રજાને નિર્માત્ર્ય બનાવવા પ્રયત્ન કરે તો

પ્રજ્ઞના ખુલ્લા બળવા કરતાં છૂપાં કાવત્રાં અને છૂપી હિલચાલ માટેની સરકારની ફરિયાદ ન્યાયા કહેવાય કે નહિ તે સંકાસ્પદ છે.

અમેરિકન વર્તમાન પત્રોએ હજુ હમણાં જ હિંદની આધુનિક પરિસ્થિતિ વિષેના પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કરેલ છે. અમુકનો અભિપ્રાય સૂચવે છે કે હિંદમાં ખુલ્લો બળવો થવાની તૈયારી છે, અમુકનું કહેવું એમ થાય છે કે હિંદ સર્વોંશે વફાદાર છે. આ બન્ને બ્યાનોમાં અમુક અંશે વલ્લુદ મૂકી શકાય તેમ છે, ન્યારે અમુક તદ્દન વલ્લુદવગરનાં છે. હિંદ સંપૂર્ણ અંશે વફાદાર તો નથી, જો કે બહારના દેખાવો તેવા જ છે. રાજક્રાંતિનાં ચિહ્નો નથી દેખાતાં, છતાં બળવાનું સંપૂર્ણ જુસ્સાદાર વાતાવરણ સર્વત્ર પ્રસરેલ છે. મહાન વિગ્રહ દરમ્યાન હિંદુસ્થાને બતાવેલ રાજભક્તિથી હિંદુસ્થાન બ્રિટિશ રાજ્યથી સંતુષ્ટ છે એમ કહેવું તે એકદમ અયોગ્ય છે. હિંદમાં સર્વત્ર બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે રાજકીય હિલચાલ ફેલાતી જાય છે, દિનપ્રતિદિન બળવત્તર થતી જાય છે, અને સરકાર જોને “અંધાલૂંધી” ને નામે પિછાણે છે તેને નાજૂદ કરવામાં પ્રજાની મદદ વગર સરકાર કદી સફળ નથી જ થવાની. સરકારને માટે તે તદ્દન અસંભવિત જ છે.

૨

આ પુસ્તક ઉપર ધણીયે ટીકા થવાનો સંભવ છે. પરંતુ આ સર્વમાં ઐતિહાસિક દષ્ટિએ થનારી એકબે ટીકાઓના પ્રત્યુત્તર આ રથજે આપું તો શ્રેયસ્કર લેખાશે. એમ કહેવાશે કે હિંદના પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ મેં “સુવર્ણ યુગ” તરીકે ચિત્રેલ છે, અશોક અને ચંદ્રગુપ્ત સંબંધીનાં મારાં લખાણો ફક્ત ઢાલની તેજસ્વી બાજુ જ દર્શાવે છે; અને આખાં પુસ્તકમાં એક સમય હિંદુસ્થાનની પ્રજા એક રાજ કરતી પ્રજા હતી, અને અત્યારે પણ તેનામાં શક્તિ છે એવું સંખ્યાત્મક રીતે જો પ્રમાણ કરેલ છે આ ટીકા ક્રમ જિલ્લેયત કરતી વખતે એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની આવશ્યકતા રહે છે કે

આર્યાવર્તના ભૂતપૂર્વ ઇતિહાસનું રેખાચિત્ર આ સ્થળે આલેખવામાં મારા એક જ ઉદ્દેશનો મારા વાંચક સમક્ષ સ્ફોટ કરવાનો રહે છે, કે બ્રિટિશ સરકારે હિંદુસ્તાનનો કબ્જો મેળવ્યો તે વખતે હિંદુસ્તાન એક જંગલી દેશ ન હતો. હિંદુસ્તાન પાછળ એક તેજસ્વી સર્વોત્કૃષ્ટ ઇતિહાસ પ્રકાશે છે. જેમ અત્યારે ગ્રજની રાજદારી અને આર્થિક બાબતો ઉપર બ્રિટિશ હકુમત છે તેમ અગાઉ કદી પણ હિંદુસ્તાન ઉપર હિંદુસ્તાનની બહાર વસનારી પરદેશી સત્તા ન હતી. પ્રાચીન હિંદ અને તેની સંસ્કૃતિ વિષે મારો અંગત અભિપ્રાય ગમે તે હોય, કિંતુ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશનો મને સંપૂર્ણ અનુભવ છે. પશ્ચિમનો વાંચક એ બધી બાબતોને ઐતિહાસિક રીતે માન્ય રાખતાં અવશ્ય આનાકાની કરે જ. તેથી જ જે હકીકતો માટે હું સચોટ પ્રમાણો રજુ ન કરી શકું તેવી હકીકતો મેં બહુ જ સંભાળપૂર્વક છોડી દીધી છે. આ પુસ્તકમાં રજુ કરેલ વીગતોને ઐતિહાસિક ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય. એક બૌદ્ધ સમય પહેલાંની, બીજી ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીની, ત્રીજી મુસ્લીમ સમયની.

હવે પહેલાં બૌદ્ધ સમય વિષે સચોટ પ્રમાણો આપી શકાય તેવો ઐતિહાસિક આધાર આપણી પાસે નથી, જેથી તે સમયના ધાર્મિક ગ્રંથો, હિંદુઓની ધર્મગ્રંથિતા અને વીર પુરુષોની ગાથાઓ વગેરે તે કાળના સાહિત્યનો આધાર લીધેલ છે. પહેલા પ્રકરણમાં તે સમયના ભારતીય ઇતિહાસની વર્ણવેલ હકીકતો પુરવાર કરવા માટે આ સાહિત્ય પૂરતું છે. છતાં જો આવશ્યકતા જોવું હશે તો વધારે સાબીતી માટે સચોટ પ્રમાણો આપી શકીશ. ત્યાર પછીના ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦૦ ના સમય ઉપર આવતાં ગ્રીસ, ચીન, અને મુસ્લીમોના લખાણોના ઐતિહાસિક પુરાવાઓ આપણી પાસે છે. આ કાળની મારી હકીકતો કદાચ અપૂર્ણ હાશે, પરંતુ એ તો ન જ ભૂલવું જોઈએ કે તે સમયનો આખો ઇતિહાસ

હું નથી લખતો. ફક્ત આ પુસ્તકના વિષયની આવશ્યકતા અનુસાર મેં પ્રસંગોચિત્ત લકીકતો રજુ કરેલ છે. આ પ્રસંગો માટે ચદ્રગુપ્તના રાજ્યની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ, તેણે વ્યાપાર વિષે કે સંપત્તિશાસ્ત્ર વિષે કેવી નીતિ અખત્યાર કરી હતી તે આ સ્થળે વિચારવાની જરૂર નથી ચદ્રગુપ્ત બલે એક “શક” હોય પરંતુ વિન્સેટ સ્મિથ એક ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વેન્ટ (જો કે હિંદ પ્રત્યેના વલણનો તો નહિ જ) જેવા લેખકના તે સમયના ઇતિહાસના પૂરતા પ્રમાણે આપણી પાસે મોજુદ છે. ચદ્રગુપ્તના રાજ્યમા દીવાની, લશ્કરી, અને રાજદ્વારી ધોરણોના અત્યંત કુનેહપૂર્વક રચાયેલ બધારણો સ્પષ્ટતાથી સાબીત કરે છે કે મહાન એલેક્ઝેન્ડરના સમયના ઉત્તર હિંદમા સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યા હતાં અલગબત આ કાળમાં ભારતનો આ ઉત્કર્ષ એ કેટલાયે સૈકાઓની ખિલવણીનું પરિણામ હોયું જોઈએ.

અશોકને માટે તે કાળના ઇતિહાસકર્તાઓએ તેના જીવનની કથનીઓમા અતિશયોક્તિ ઉમેરેલ છે તેટલા અશોકના ગુના બદલ વિન્સેટ સ્મિથે તેના જીવનને વખોડેલ છે ગમે તે હોય, પરંતુ તેના રાજની કુનેહ માટે સર્વ ઇતિહાસપ્રણેતાઓએ એક જ અભિપ્રાય દર્શાવેલ છે. રેલિન્સન (Indian Historical Studies પાનું ૨૭ મા) કહે છે કે “અશોકની આત્મો એક કાનૂનો, તેનું રાજ્ય-બંધારણ સ્પષ્ટતાથી નિર્દેશ કરે છે, કે ૪ સ પૂર્વે ત્રીજા સૈકામા હિંદ સર્વોત્કૃષ્ટ સંસ્કૃતિનાજો દેશ હતો. જગતના અન્ય ભાગો કરતા આ દેશ કયાયે ઉચ્ચ પંક્તિમા હતો કારણ આ જ સમયે ગ્રીસ હજુ અધારામા સબડું હતું, અને રોમ કાર્યેજ સાથેની લડાઈની વેદનાઓ મોગવતું હતું. એ બન્ને દેશો હજુ અનાર્થ અવસ્થામા જ હતા ” કોઈ પણ હિંદીને ત્રીજા સૈકા સમયના ભારતને માટે આથી વધારે સારો પુરાવો

આપવાની આવશ્યકતા નથી. ભૂત સમયના રાજકીય સંગઠન વિષે મારે કહેવાનો આશય એ નથી કે એક જ રાજકીય બંધારણ તો હિંદ સદાયે એક જ હતું. આ સાથે હિંદનું રાજકીય બંધારણ કદી પણ સુવ્યવસ્થિત ન હતું એ પણ તેટલે જ અંશે અસત્ય છે. વિન્સેન્ટ સ્મિથ-કૃત હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસના પાંચમા પાનામાંથી લીધેલ નીચેના ફકરા ઉપરથી મારું ઉક્ત કથન પુરવાર થશે. “ હિંદની સરહદ ઉપર ગિરિવરો ઊભેલા છે, મહાસાગરો ઘૂમ્મવે છે અને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ હિંદ નિઃસંશય એક જ છે. આમ હોય તેને એક જ નામથી સંબોધવામાં આવે છે તે તદ્દન વ્યાજબી જ છે. તેની સંસ્કૃતિ, સભ્યતા અને કળાકૌશલ્યનાં સ્વરૂપ અનેક પ્રકારનાં છે. જગતના અન્ય સર્વ પ્રદેશોના કરતાં તે અનોખાં પડી જાય છે. માનવજાતના સામાજિક, રાજકીય, નૈતિક ખિલવણીના ઇતિહાસમાં ઉક્ત સંસ્કૃતિનાં અનેક રેખાચિત્રો જગત સમક્ષ ખડાં થાય છે, છતાં એક જ સામાન્ય સ્વરૂપે દેશના વાતાવરણમાં પ્રસરેલ છે. એ પ્રજાનું રાજકીય મંગલન જ સૂચવે છે. તેઓ ઉમેરે છે કે, ‘ અંપૂર્ણ એકહથ્થુ રાજસત્તા નીચે ભારતની આ રાજકીય સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હતી તે હજી ગર્હ કાઢ ની જ વાત છે. એક સૈકા પહેલાંના જ પ્રાચીન કાળમાં તેના મહાન રાજકર્તાઓએ ચક્રવર્તી રાજ્ય સ્થાપવાની અભિલાષાઓ સેવી હતી. એ અભિલાષાની સફળતા અર્થે લગીરથ પ્રયાસો સેવ્યા અને પરિણામે ઓછાવત્તા વિજયી થયા હતા. પરંતુ એ ઉચ્ચ આકાંક્ષાની પૂર્ણ સફળતા તો કોઈ પ્રાપ્ત નહોતું કરી શક્યું. ” આ વિષય એવો છે કે તે ઉપર ચર્ચામાં ઊતરીએ તો આ પુસ્તકનું કદ મોટું થાય, અને તેથી આ પુસ્તકના મૂળ ચર્ચાસ્પદ વિષય માટે વધારે પડતું લેખાય.

* ઈ. બી. હાવેલ કૃત *Ideals of Indian Art* પાનું ૧૧-૧૨ માં મિ. હાવેલ કહે છે કે.—“ આપણને આખો હોય તો નિરાશ થઈ જઈએ કે અખિલ ભારતમાં ધર્મ અને નીતિના અનેક વિભાગો છે છતાં તેઓનો આત્મા તો એક જ છે. ”

મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથ માન્ય રાખે છે કે અશોકના રાજ્યમાં નેલોર અને કેષપ કામોરિન વચ્ચેના નાના પ્રદેશ સિવાય અખિલ હિંદનો સમાવેશ થતો હતો. (જુઓ તેના ઇતિહાસમાં અશોકના રાજ્યનો નકશો પાનું ૧૬૨-૧૬૩) તેમજ આ નાના પ્રદેશનો સમાવેશ કેમ ન કર્યો તેને માટે કોઈ સચોટ પુરાવો રજુ નથી કરતા, પરંતુ તેઓ સાહેબ આવશ્યક પુરાવાનું ન મેળવી શક્યા એટલે જ ઉક્ત પ્રદેશને ખાતલ રાખેલ છે. ત્યારે તેનો ભાવાર્થ એટલો જ કે હિંદુસ્તાનના દરેક દરેક પ્રદેશનો મહારાણી વિક્ટોરિયાના સામ્રાજ્યમાં સમાવેશ થતો હતો તેની આશ્ચર્ય જે હજાર વર્ષ પછીની અવિધ્યની પ્રજાને ખાતરી થાય, તેટલા માટે તેમને સારુ સચોટ પ્રમાણભૂત પુરાવાઓ વર્તમાન પ્રજાએ તૈયાર રાખવા. ગમે તેમ હોય, હિંદી દ્વીપકલ્પનો એ દક્ષિણ ભાગનો ટૂંક પ્રદેશ ભલે અશોકના રાજ્યમાં ન હોય, કિંતુ અશ્વાત્થી-સ્તાન, બલુચિસ્તાન અને નેપાલનો આખો પ્રદેશ તેની સત્તા તળે હતા તે વધારે સંતોષરૂપ છે. નેપાલ એ એક હિંદુસ્થાનનો ભાગ છે, છતાં બ્રિટિશ સત્તા ત્યાં નથી.

તદુપરાંત હજુ હમણાં જ તે અને અન્ય ઇતિહાસ પ્રણેતાઓએ ગુપ્ત મહારાજ્યના ઇ. સ. ૩૨૦ થી ઇ. સ. ૪૫૫ સુધીના ઇતિહાસનો એક વધારે આધાર શોધી કાઢેલ છે; તે મંચંધમાં તેઓ જણાવે છે કે “ચોથા સૈકાના મધ્યકાળમાં સમુદ્રગુપ્તના સીધા અમલ નીચે ઉત્તર હિંદનો આબાદ, ફળદ્રુપ અને સમૃદ્ધિપૂર્ણ પ્રદેશ હતો. આ ઉપરાંત આસામ અને ગંગાના ત્રિકોણ પ્રદેશ ઉપરના, હિમાલયના દક્ષિણ ભાગના નૃપતિઓ તેમજ રજપૂતાના, માલવા એ સર્વ તેના આધિપત્ય નીચે સહાયકતા કાલકરારથી બધાયા હતા. દક્ષિણનાં સર્વ રાજ્યોમાં મહારાજના લશ્કરે વિજયપ્વજ ફરકાવેલ હતો. અને તે સર્વ નૃપતિઓને સર્વોપરી મત્તા માન્ય રાખવી પડી હતી.

“રાજ્યમાં કળાકૌશલ્યની ખિલવણીમાં પોતાના આતુર્યનો

તેણે ગમે તેટલો ઉપયોગ કર્યો હોય, પરંતુ એ તો નિર્વિવાદ છે કે તેની સત્તા અપૂર્વ હતી, નિઃસંશય તે એક મહા બુદ્ધિમાન અમોઘ શક્તિમાન પુરુષ હતો. ભારતના નેપાલિયનનું અભિધાન તેને અર્પવામાં આવે તો તે સ્તુત્ય લેખાશે.....

" ભાગ્યની કોઈ વિચિત્ર દુર્ઘટનાના બળે આ મહાન નૃપતિ લડવૈયા, કવિ, સંગિતાત્રિય કે જેણે અખિલ આર્યાવર્ત ઉપર પોતાની ખ્વજ ફરકાવી હતી, જેની આજુ ઓકસસથી સિલોન સુધી પ્રસરેલ હતી તેવા નૃપતિનું નામ સુદ્ધાંત આ પુસ્તક* પ્રસિદ્ધ થયું ત્યાં સુધી કોઈ પણ ઇતિહાસકર્તાના જાણવામાં ન હતું. છેલ્લા આઠ વર્ષના સમયમાં જ તે કાળના શિલાલેખ અને સિક્કાઓના સૂક્ષ્મ અને વિશાળ અભ્યાસને પરિણામે તેની ગુમ થયેલ ઉજ્જવળ કીર્તિને ધીરે ધીરે શોધી કાઢવામાં આવી હતી.

સાથે સાથે આ સ્થળે એટલું પણ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવી આપવું જોઈએ કે શાર્લમેન, ટ્રેડ્ડિક કે પિટર ધી એઇટની સાથે તુલના થઈ શકે તેવા સમુદ્રગુપ્ત જેવા મહાન નૃપતિઓ ઉત્તરોત્તર હિંદુસ્થાનની અંદર રાજ્ય કરતા આવ્યા છે. હિંદીઓની વીરકથાઓમાં વિક્રમાદિત્ય જેટલી તેમની કીર્તિ ગવાય છે અને આર્યરની અદ્ભુત વાર્તાઓની માફક એ વીરકથાઓ દ્વારા તેમની ઉજ્જવળ કીર્તિ ઝળહળી રહેલ છે. જગતના ઇતિહાસમાં આ એક સમય હતો કે ન્યારે ઇજિપ્ત અને બેબીલોન પંચત્વ પામ્યા હતા, ન્યારે ચીનમાં સર્વત્ર અરાજકતા વ્યાપી હતી, ન્યારે રોમન મહારાજ્ય અનાર્ય અવસ્થામાં હતું, ન્યારે ખિલાફત મહારાજ્યની ઉત્પત્તિ પણ નહોતી થઈ. ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ, જર્મની તો ખાલી નામનાં જ રાજ્યો હતાં.

ઇ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાંનો ભારતનો ઇતિહાસ હજી સંપૂર્ણ રચાયે નથી અને ભવિષ્યની શોધખોળ પછી આવા કેટલાયે સમુદ્રગુપ્તોની

ઉજ્જવલ કીર્તિ પ્રસિદ્ધિમાં આવશે તે કોણ જાણી શકે તેમ છે ? પરંતુ આપણને એ વિષય સાથે નિરખત નથી. આ દૃષ્ટિથી અવલોકતાં પણ ભારત અત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના રાજદારી સંગઠન નીચે છે એમ ન જ કહી શકાય. ઇ. સ. ૧૮૩૦ સુધી તેવી સ્થિતિ તેને પ્રાપ્ત નહોતી થઈ. ૧૮૪૯ સુધી પંજાબ સ્વતંત્ર હતું અને લોર્ડ ડેલહાઉસીએ સંયુક્ત કરેલ પ્રાંતો પણ સ્વતંત્ર હતા. જેથી ૧૮૧૭ થી જ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તળે હિંદુસ્થાનના રાજદારી સંગઠન વિષેનું વિન્સેન્ટ સ્મિથનું કથન તદ્દન વજુદ વગરનું છે. પરંતુ અત્યારે આપણા વિષય માટે આપણને ભવિષ્ય અને વર્તમાન સાથે જ સંબંધ છે, એવો દાવો થાય છે કે રાજકીય દૃષ્ટિએ અખિલ આર્યાવર્ત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં છે, જો કે નેપાલ તો હજી પણ સ્વતંત્ર છે.

આર્યાવર્તના આદર્શો અને તેની મહદ્ ભાવનાઓ ઉપર ટીકા કરનારાઓ જ્યારે સત્તરમી, અઠારમી અથવા ઓગણીસમી સદી સમયના ભારતની તુલના વીસમી સદીના ઐઘટ બ્રિટન, ફ્રાન્સ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ કે જર્મની સાથે કરે છે ત્યારે ભારતને ભારે અન્યાય આપે છે. તેઓ જૂલી જાય છે કે વીસમી સદીની આ રાજદારી પ્રજાઓનો ઉત્કર્ષ એ હજી ગર્ભ કાલની જ વાત છે, ભારતનો વિસ્તાર રશિયા સિવાયના અખિલ યુરોપ જેટલો છે, છતાં એક મદી જ પહેલાં યુરોપની સ્થિતિ શું હતી ? પ્રજાઓની અદરોઅદર અન્યોન્યની સત્તા નિર્મૂળ કરવાના ધર્મ અર્થે લોકોનું ખૂન રેડવાનો એ કાળ હતો. જ્યારે ઐઘટ બ્રિટન રોમનના જુદમ તળે વેદનાઓ ભોગવતું હતું ત્યારે ભારત મર્વોત્કૃષ્ટ રાજકીય પ્રગતિમાં મહાલતું હતું. માંત્ર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં ઐઘટ બ્રિટનને ૧૬૦૦ વર્ષ લાગ્યાં. મીન કૃત અંગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ (History of the English People)માંના “પરદેશી સનાનીયેનું ઈંગ્લાંડ” (૧૦૧૩-૧૨૦૪) નામના પ્રકરણમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલા નીચેના ફકરા ઉપરથી ઇંગ્લાંડની સાથે સમુદ્રગુપ્ત અને પછીના મગધના ભારતની તુલના કરવાનું વાંચક ઉપર છોડું છું.

“ હે-જીરટના આગમન પછીનાં પાંચસો વર્ષ દરમ્યાનમાં સ્થિતને ઇંગ્લાંડની સ્થિતિ સંપાદન કરેલી હતી. પરંતુ રાજ્યો ગમે તે હોદ્દાઓ ધારણ કરે છતાં નોર્થઅરીની પ્રજા વેસ્ટ સેક્સનથી અને ડેઇનની પ્રજા અંગ્રેજોથી તદ્દન નિરાળી હતી.

“ એકથલરેડ ઇંગ્લાંડથી નાથી નોર્થમીમાં જરાયો ત્યારથી જોન નોર્થમીથી નાથી ઇંગ્લાંડમાં જરાયો ત્યાં સુધી બસો વર્ષ દરમ્યાનના સમયનો આપણો ઇતિહાસ પરદેશી રાજ્યનો છે. ડેન્માર્કના રાજ્યોને દરાવી નોર્થમીના રાજ્યોએ રાજ્ય ચલાવ્યું, અને તેમના ઉપર અંગ્રહ રાજ્યોની સત્તા આવી. ડેઇન, નોર્થમન અથવા અંગ્રેવીન રાજ્યો નીચે અંગ્રેજો પરાધીન પ્રજા હતી, તેમના ઉપર વિદેશી સત્તા હતી, છતાં આ ગુલામીના સમયમાં ઇંગ્લાંડના ખરેખરા અંગ્રેજ નજીરાઓ તે સમયે મામાન્ય વર્ગમાં લેખાતા હતા, કારણ કે પરદેશી અમીરોએ તેમનું રથાન મંજાલેલ હતું. ”

લાઓથી અને આ આક્રમણોની સામે રક્ષક અર્થે રાખવામાં આવેલ લશ્કરી અમલદારોની જાગીર અર્થે થતાં તોફાનોથી યુરોપ માટે “કાળાધુગ”નો એ સમય હતો.”

યથાર્થ રીતે કહીએ તો યુરોપમાં અવારનવાર ચના આવા વિગ્રહો અને આંતરકલ્હોનો સમય ૧૮૭૦ સુધી હતો. રાષ્ટ્રીય સભ્યતાનો વિચાર ઓગણીસમી સદી સુધી પ્રગ્નમાં નહોતો ઉદ્ભવ્યો. આમ હોઈ આર્યોવર્તની પ્રગ્નમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો અભાવ હતો એવો ખોટો ઉપાલંબ ભારતને આપવો તે એકદમ અન્યાયી છે. છતાં અર્વાચીન જમાનાની સંસ્કૃતિના ધોરણ ઉપર દિંદી જનતામાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો સંપૂર્ણ વિકાસ થતો જાય છે તે વાતનો કોઈપણ ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. હું દંડતાપૂર્વક જણાવું છું કે ભારત ઉપર કેટલીયે વાર ધણા બિન બિન નૃપતિઓની સત્તા હતી, કેટલીયે વાર ચક્રવર્તી નૃપતિઓનો એકદમ અમલ હતો છતાં છેલ્લાં બે દશક વર્ષથી આર્યોવર્તની પ્રગ્નમાં પ્રગ્નકીય ભાવના સંપૂર્ણતઃ ખીલી રહેલ છે.

પરંતુ કદાચ ભાગ્ય વિક્રમે, બહુ જ ખરાબ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય કેટલાંયે રાજદ્વારી મેડળો ઊભાં થાય ત્યારે શું ? અન્યને લાગે છે તેવું મને એ ત્રાસજનક નથી લાગતું. ધણા દિંદીઓ ધારે છે કે અન્યના દોષો દોરવાઈ પશુવત જીવન ગાળવું તેના કરતાં બહેતર છે કે ખરા માનવી બની આપણે આપણી લડાઈ લડી લેવી. “કોઈપણ બોમે શાન્તિ” અથવા કોઈ પણ સંસ્થાએ વચ્ચે શાંતિ એ સુત્રોમાં તેમને મદદ નથી લાગતી.

ત્યાર પછી તો હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં બહુ બનાવ બનવા પામ્યા છે. તે આપણા વિષયને ઉપયોગી હોઈ ટૂંકમાં જ અત્રે વિવેચન કરીશું.

૧૯૧૫ ની શરૂઆતમાં પંજાબના દક્ષિણ પ્રાંતોમાં વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે અંધાધૂંધી, તોફાન અને અવ્યવસ્થા ફાટી નીકળ્યાં. પરિણામે ઘણાં ગામડાંઓમાં મોટી લૂંટ ચાલી. મહા વિગ્રહનું જ આ પરિણામ હતું. આ ત્રાસથી ભયભીત બની તેને દાખી દેવા પોલિસ અને અમલદાર વર્ગ અશક્ત નીવડવાથી મોટા લશ્કરી ચાણેથી ચાંપતા ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા. આથી ચાર હજાર માણસોને પકડવામાં આવ્યા, જેમાંથી આઠસોને જુદી જુદી શિક્ષાઓ ફરમાવવામાં આવી હતી અને અન્ય સર્વને આવશ્યક પુરાવાના અભાવે મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા.

૧૯૧૪ ની આખરમાં અને ૧૯૧૫ ની શરૂઆતમાં અમુક થોડા માસ સુધી પંજાબમાં ભારે તોફાન અને લૂંટ ચાલ્યાં હતાં, ઘણાં બહુ ખૂનો થયાં હતાં. હિંદના રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્ય અર્થે મહાવિગ્રહની પરિસ્થિતિનો લાભ લેવા બહાર પરદેશથી પાછા ફરેલ હિંદીઓનો આ તોફાનમાં હાથ હતો. આમાંથી અમુક કેનેડાથી અને અમુક યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પાસિફિક કિનારા ઉપરથી આવેલા હતા. કેનેડાની સરકાર તરફથી કેનેડામાં પ્રવેશ કરવાની તેમને મના કરવામાં આવી. તેથી હિંદ પાછા ફરતાં આ લોકોને ઘણું જ સહન કરવું પડ્યું, બંગાળમાં બજબજ ગામ પાસે કેનેડાથી પાછા ફરેલ હિંદીઓ પંજાબ જવા માટે ઊતર્યા. તેમની અને સરકાર વચ્ચે ત્યાં જ પહેલું ઇમકલું થયું. તેમાંથી અમુકને કલકત્તા જવું હતું. સરકારે તે સામે મનાઈદૂકમ કાઢ્યા. આ લોકો પાસે છૂપાં હથિયારો હોવાથી તેમની અને પોલિસોની વચ્ચે ભારે રમખાણ મચ્યું અને બન્ને પક્ષોને ખૂબ સહન કરવું પડ્યું.

આ સમય દરમિયાન હિંદી સરકારે દેશની શાન્તિને ભયરૂપ લાગતા માણસોને રહેજ પણ શંકા આવતાં વગર તપાસે જેલમાં બેસાડવાનો કાયદો પસાર કર્યો. આ કાયદાના આધારે કેનેડા, યુનાઇટેડ

સ્ટેટસ વગેરેથી પાછા ફરેલ લગભગ એક હજાર માણસોને વગર તપાસે જોલમાં બેસાડ્યા. કદાચ તેમાંથી અમુકને નજરકેદ તો જ રાખવામાં આવેલ હશે. આમ છતાં પણ તેઓમાંથી ઘણાખરા દેશની બળવાખોર પાર્ટીની યોજનામાં દાખલ થયા, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના તંત્રને હિંદમાંથી સદતર નાબૂદ કરવા એક મોટું કાવતું રચ્યું. આ મંડળમાં સખ્ય તરીકે જોડાયેલ જનસૂસોદારા સરકારે આ કાવત્રાની ભાળ મેળવી. પરિણામે પકડાયેલ માણસોની તપાસ અર્થે નિમાયેલ ખાસ કમિટીમાં મળેલ જુલાનીઓ ઉપરથી એવું સાબીત કરવામાં આવ્યું કે ‘આ કાવત્રુ બહુ જ વિશાળ સ્વરૂપમાં રચાયું હતું. નાણાં અને હથિયારોની સપૂર્ણ મામત્રો તૈયાર રાખવામાં આવી હતી. અને ઉત્તર હિંદમાં સર્વ સ્થળોએ તેની અસર પહોંચી હતી.’ ઉપરોક્ત ખાસ કાયદાના આધારે જે અગ્રેજ ન્યાયાધીશો અને એક હિંદી એમ ત્રણેયની નિમાયેલ સમિતિ સમક્ષ આશરે ૬૬ માણસોની તપાસ થઈ. આ કમિટીનો નિર્ણય તે ઊંડો નિર્ણય હતો. તે ઉપર ઉપલી ટ્રાઈમાં અરજ ન થઈ શકે. આ કમિટીએ પોતાનો અંતિમ નિર્ણય જાહેર કર્યો કે “આ કાવત્રું સંપૂર્ણ રાજદ્રોહી હતું, તેની સમયસરની ચેતવણી સરકારને ન થઈ હોત તો ભયંકર તોફાન સર્વત્ર ફાટી નીકળત.” આ કમિટીની કાર્યવાહી જાહેર પ્રજા તેમજ વર્તમાનપત્રો માટે ખુલી ન હતી પરંતુ તેનો ટૂંક અહેવાલ તે કમિટી તરફથી હંમેશાં પ્રગટ થતો હતો. અમુક ગુનેગારો તો નાસી છૂટ્યા, એકસઠા ગુનેગારોમાંથી ચારને મુક્ત કરવામાં આવ્યા, છને જુદા જુદા પ્રકારની જોલની, સત્તાવીસને જિંદગીને માટે દેશનિકાલની* અને ચોવીસને ફાંસીની સજા થઈ.†

* આમાંથી કેટલાકની શિક્ષાઓમાં ઘટાડો કરવામાં આવેલો છે,

† આમાંથી સોળને જિંદગીને માટે દેશનિકાલની સજા થઈ, સળમાં આ ઘટાડો દયાની ખાતર નહિ પણ પરંતુ ચાર્જસરોયના શબ્દોમાં આવરયક પુરાવાના અભાવને અગ્રેજ થયા હતા.

આ તપાસ ઉપર પગલની ધારાસભામાં ૧૯૧૫ના સપ્ટેમ્બરની ૨૫ તારીખે નામદાર લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સાહેબે પોતાના ભાષણ દરમ્યાન જણાવેલ કે 'મધ્ય પગલમાં નવેમ્બર ૧૯૧૪થી જુલાઈ ૧૯૧૫ સુધી આ કાવત્રાની હિલચાલથી સમસ્ત દેશમાં ભય અને બિનમલામતીની જ નહિ પરંતુ તેથી પણ વધારે ત્રામદાયક સ્થિતિ ઊભી થાત. સરકારની મત્તાથી તથા પ્રગ્નની સહાયથી આ કાવત્રાની ભાજ ન મળી હોત તો કાવત્રાખોરોની ધારણા અનુમાર બળવા દરમ્યાન થયેલ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ જેની જ ભયંકર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાત-ગત્તાધીરો ઉપર હુમલો, મર્વત્ર ત્રામ અને કેરનો વર્તાવ અને સરકારી અમનદાર વર્ગના ખૂન થાત એટલું જ નહિ, પરંતુ વફાદાર પ્રગ્નનો લોહી રેડાત.' આ મર્વમાં એક આશ્ચર્યકારક ઘટના એ બની કે આ રાજકાનિકારોના અગ્રેમર, આવા કેટલાયે કાવત્રા રચનાર રામમિહારી બોઝ નાસી છૂટયા.

ઉક્ત પ્રશ્ન ઉપર ટીકા કરતા મુખર્ષના ટાઈમ્સ બોર્ડ ઇન્ડિયાએ જણાવ્યું કે.

આ કાવત્રું જે વેળાએ ખુદયુ થયું હોત તો કદાચ તેના મધ્યે હિંદુસ્તાનના કોઈ મોટા વર્ગના છે એમ મિલ્લ થાત..પરંતુ પ્રગ્નનો એક બહુ નાનો ભાગ જ બળવાખોર છે-કદાચ મક્રમ અને ભયંકર પરંતુ તેનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ ન હોઈ કદી પણ વિજયી ન થાત અને દેશનું વાતાવરણ પ્રથમના જેવું જ શાંત રહેત "

જે શિક્ષાઓ ફરમાવવામાં આવી હતી તેના જુ'મ ઉપર ટીકા કરતા ભાગતીય વર્તમાનપત્રોએ બ્રિટિશ મારાત્મ્યથી દેશની થયેલ દુ.ખદાયક સ્થિતિ ઉપર ખૂબ વિવેચન કરેલું હતું આ મુકદ્દમાની પૂર્ણાવધિ થઈ ગયા પછી પણ તે જ કાવત્રાને અંગે લાહોર* ખાતે સો માણ્યોને અને મનારમ ખાને પણ મખ્સાનમાં માણ્યોને પકડવામાં આવેલા હતા આ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનનાં જુ'મ જુ'મ સ્થળોએ

* એમના અને દેવ નંદની, ડાને જન્મદેશનિકાલની, કેટલાકને કેદની અને કેટલાકને ઊંડી મૂકવામાં આવ્યા હતા.

‘લશ્કરી માણસો ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું, અને એ સર્વને સજા કરવામાં આવી હતી.

૧૯૧૫ની અંદર બંગાળમાં સર્વત્ર આ રાજદ્રોહ એકદમ અદ્ભુત સ્વરૂપે વિસ્તરેલ હતો. બંગાલી કાવત્રાખોરોએ પોલિસ અમલદારોનાં ખૂન કરીને, સરકારી ખજાનાઓ લૂંટીને, પોલિસોની સમક્ષ શહેરોની મધ્યમાં મોટી ચોરીઓ કરીને સરકારને સાવધ રાખેલ છે. ઘણીયે-વાર તેમની અને પોલિસો વચ્ચે રમખાણો થતાં. ‘હિંદ સંગ્રહણ કાનૂનની રૂએ ખાસ સ્થપાયેલ ટ્રાઈ અને તપાસપંચ સમક્ષ અસખ્ય મુકદ્દમાઓ ચાલેલ છે, સંખ્યાબંધ માણસો ઉપર કામ ચાલી રહેલ છે.

આ જ સમયે સિંગાપોરમાં એક મોટું તોફાન થયું, અમે તેને જાપાનીઝ તથા ફ્રેન્ચ લશ્કરોની સહાયથી દાખી દેવામાં આવ્યું. આ છમકલાથી ઘણાંયે યુગેપિયનોની નિદ્રાગી ખતમ થઈ હતી. ખર્માં, સિંગાપોર, હોંગકોંગ, શાંઘાઈ, સિલોન વગેરે સ્થળોએ રાજદ્રોહી સાહિત્ય તેમજ હથિયાર રાખનાર માણસોને પકડવામાં આવેલ હતા. હોંગકોંગમાં અસંખ્ય માણસોને જાપાનમાં રાખવામાં આવેલ હતા. અંગ્રેજ મરકારની સૂચનાથી બે હિંદી બળવાખોરોને જાપાનમાંથી દેશ-નિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા. અને મારા સાંભળવા મુજબ કેટલાક હિંદીઓને ડચ સરકારના હુકમથી જાપાનની અંદર જાપાનમાં રાખવામાં આવેલ હતા.

યુરોપ અને એશિયામાઇનોરમાં હરદયાળ અને ખીજાઓ પોતાનું કામ કરી રહેલ છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં પણ હિંદી રાજકીયકારો પોતાની પ્રવૃત્તિમાં આગળ ધપી રહેલ છે. એવું કહેવાય છે કે જર્મની હિંદીઓને આર્થિક તેમજ શસ્ત્રોની સહાય આપી રહેલ છે. જર્મન પ્રજાએ હિંદીઓને કેટલી આર્થિક મદદ કરી તે જાણવામાં નથી. પરંતુ સાન્ફ્રાન્સિસ્કોની “ગ્વેર” ગાર્ડિયન અમેરિકાના જાણના મુજબ જર્મન અને બ્રિટિશ વચ્ચેના વિગ્રહનું એ કારણ હોવું જોઈએ એવું

લાહોરના સ્પેશિયલ ટ્રિબ્યુનલનું કચન મિનપાયાદાર છે હિંદમાં રાજક્રાંતિ અર્થે જે હિંદીઓએ ૧૯૧૪માં યુનાઈટેડ સ્ટેટસ છોડ્યું તેમને ન તો જર્મન સરકારની મદદ હતી કે ન તો જર્મન સરકારની ઉશ્કેરણી હતી તેઓ પોતાની જ ઇચ્છાનુસાર પોતાના જ પૈસાથી પોતાના જ સર્વ સાધનોવડે હિંદુસ્તાન ગયેલા ત્યાર પછી જર્મનોએ હિંદી ક્રાંતિકારોને આર્થિક તેમજ શસ્ત્રોની સહાય આપી છે તે કદાચ ખરું હોઈ શકે આટલું આ રાજક્રાંતિકારો વિષે

૪

હવે રાષ્ટ્રીય પક્ષની અન્ય બાજુની પ્રવૃત્તિઓ વિષે

મહાન વિગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં સર્વ પક્ષોએ ઇંગ્લાંડને માટે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો. અમુકોએ શુદ્ધ ભાવથી, અમુકોએ પ્રસંગોચિત ભાવનાથી પ્રેરાઈ, પરંતુ પોતાના ઉદ્દેશની સફળતા એ સર્વ પક્ષોના ખ્યેયનું કેન્દ્ર હતું ઇંગ્લાંડમાં પાર્લમેન્ટની અદર તેમજ બહાર હિંદને સહાય અર્પવાની આ અભિ-
લાષાની ચત્તી પ્રશસાથી હિંદુસ્તાનમાં સર્વ કોઈના હૃદયો હર્ષવેશથી ફૂલ્યા, બ્રિટિશ વિગ્રહ ઓફિસે ન્યારે ઇંગ્લાંડમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓની લશ્કરમાં સ્વયંસેવક થવાની માગણીનો ઇન્કાર કર્યો ત્યારે જ હિંદને પહેલો આઘાત થયો હિંદુસ્તાનમાં પણ કેળવાયેલા વર્ગની માગણીનો એ જ પ્રત્યુત્તર મળ્યો ફક્ત હિંદના રાજમહારાજાઓ અને (સરકાર પક્ષના) અમીર ઉમરાવોની અગત સહાયતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો હિંદીઓને લશ્કરમાં અથવા સ્વયંસેવક તરીકે જોડાવાની પરવા-
નગી આપનારી એકેય કલમ કાયદામાં ઉમેરવાની સરકારે કૃપા નહોતી કરી

કલકત્તાના અને અલાહાબાદના બે હિંદી દૈનિક પત્રોમાંથી સ્ત્રીધેવા નીચેના ફકરાઓ મારે કહેવાનો ભાવાર્થ વધારે સ્પષ્ટ કરશે.

કલકત્તાના બગાળીએ જણાવ્યું :

“યુરોપમાં જ્યારે એકાએક મહાન વિગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે ઇંગ્લાંડ અર્થે યેનકેન પ્રકારેણુ સેવા અર્પવાની ઉગ્ર આકાંક્ષા હિંદુસ્તાનમાં સર્વના હૃદયમાં જન્મી હતી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના રક્ષણ અર્થે લડાઈના મોખરે ઝૂમવાનો અપૂર્વ જુસ્સો તથા ઉગ્ર ભાવના સમસ્ત દેશમાં સર્વત્ર મોટા સ્વરૂપમાં વ્યાપેલાં હતાં, અને બંગાલીઓ તે સ્વયંસેવકો તરીકે નોંધાવાને એકદમ આતુર થઈ રહ્યા હતા. આ નવયુવકો સમક્ષ એક જ નૂતન આદર્શ ખડો હતો, અને તે પોતાની માતૃભૂમિના ઉદ્ધારનો. વિગ્રહમાં પોતાની સેવાના આ હિસ્સાથી તેમને પ્રતીતિ થઈ હતી કે તે દ્વારા તેઓ ભારવવર્ષનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ જેલે છે. હિંદી સરકાર આશા રાખે તે કરતાં પણ તાજ પ્રત્યેની વફાદારી અને સામ્રાજ્યભક્તિનું આ વધારે જવલંત દૃષ્ટાંત હતું. પરંતુ સરકારના આવા શકારૂપ વલણથી ભારતની આખીયે ભાવના ધૂળમાં રાજાઈ.

“આ કટોકટીના સમયે સરકારને સહેજ પણ હેરાન ન કરવી એવી સૂચનાઓ અમોને મળેલ છે, પરંતુ અમોને આશા હતી કે હજુયે કંઈક ઉપાયો યોજવામાં આવશે કે જેથી અમારા નવયુવકોને આ વિગ્રહમાં ભાગ લેવાનું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં લશ્કરમાં અમોને ગોરાઓની સાથે ઉચ્ચ પદ્વી મળશે; પરિણામે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં અમોને સમાંતર દરજ્જાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. હિંદી જનતાની આ માગણીની તિરસ્કૃત અવગણના કરીને નોકરશાહીએ ઉક્ત યોજના ઉપર શીતળ જળ સિંચ્યું તેટલું જ નહિ કિંતુ ભારતને જંજીરોથી વધારે જકડવાના પ્રયત્નો આદર્યા. પરિણામે રાજ્ય સંરક્ષણ કાનૂનેય પસાર કર્યો, અને ઇંગ્લાંડના તેના તે જ કાયદા કરતાં તેને વધારે કડક ધડ્યો. બ્રિટિશ તાજ પ્રત્યે પ્રજામાં વિનોત્તમક લાગણીને બદલે વફાદારીની લાગણીઓ ઉછેરવા જતાં આ આખીયે વસ્તુસ્થિતિ નોકરશાહીની મનોભાવનાનું અત્યંત દુઃખદાયક ચિત્ર રજૂ કરે છે.

પ્રજા તરફની આ સ્વાભાવિક માગણીનો ઇન્કાર કરીને જ નોકરશાહી સત્વર ન થઈ, પરંતુ ઉક્ત કાળો કાપદો પમાર કરી જનતાના હૃદયના જખમ ઉપર એક કારી ઘા કરેલ છે.

“હજી સમય ખતમ નથી થયો, પ્રજાની માગણીનો જીવાળ હજી નથી શમ્યો, રણને મોખરે ઝઝૂમવા માણસોની માગણી સતત ચાલુ છે ઇંગ્લાંડના બધા કારખાના લડાઈ અર્થે દારૂગોળો ખૂંચ અડપથી તૈયાર કરી રહેલ છે કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, વગેરે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિંદ સિવાયના સર્વ સ્થળોએથી મંખ્યાબધ સ્વયંસેવકો ધસી આવે છે ત્યારે કોઈ કહી શકશે કે આવા પ્રકારનો હિંદીઓ મામે વિદૂષપૂર્ણ ભેદ શા માટે પોષવામા આવે છે ?

“અમે અનેકવાર પોકારીને કહીએ છીએ કે પ્રજા ઉપરના અયોગ્ય દબાણથી પ્રજાની સહાનુભૂતિ ઓછી ચાય છે, ન્યારે સહકાર એ એક મિત્રાચારી અને વફાદારીનું અમોઘ શસ્ત્ર છે. પરંતુ પ્રજા પ્રત્યે સમાન વર્તન વગર આ સહકાર કદી ન જ સંભવે. આ સહકાર વગર પ્રજા પાસેથી શાન્તિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. બન્ને બાજુની સ્થિતિ સુધારવા અમારી નમ્ર માગણીનો સ્વીકાર કરી ભવિષ્યમા અમોને સુધારા આપવાની સરકારે ખાત્રી આપવી જોઈએ, પરંતુ આતુ ગ્થિતિ ઓળખી તેનો લાભ નહિ લેવામા નોકરશાહીએ ગભીર ભૂલ કરી છે .. .”

અવાહાબાદના ‘લીડર’ના તા ૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫ ના અંકના અગ્રલેખના શબ્દોમા જ

“સામ્રાજ્યને અણીના સમયે મહાય કરવાનો હિંદુસ્તાનનો ઉત્સુક લાવનાપૂર્ણ સંદેશો લોર્ડ હાર્ડિંગે તારથી પાર્લામેન્ટને પાઠવ્યો ત્યારે સર્વ અગ્રેજોના હૃદય ઉપર સુદર અસર થઈ અને ભારત પ્રત્યેની માગણીનું સ્વરૂપ તો ઘડીભર બદલાયુ ટાઇમ્સે તો બાહેર ક્યું કે હિંદ અને ઇંગ્લાંડના અભિન્ન સંબંધની આ આગાહી છે. ભારતનું

દષ્ટિમિન્દુ હવે બદલાયું છે, એવું મિ. રાખર્ટસે જાહેર કર્યું. અન્ય સામ્રાજ્યવાદીઓએ પણ તેવા જ આશાપ્રેરક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. આથી આશામાં અડગ શ્રદ્ધા રાખનારાઓને સ્વરાજની ઝાંખી થવા લાગી. અન્યને લાગ્યું કે સ્વરાજના દિવસો હજી લાંબે સ્વપ્નવત હોય પરંતુ ચાલુ સમય કરતાં વધારે સારો સમય તો અવશ્ય આવશે જ.

“યુરોપની રણભૂમિ ઉપર ભારતીય લશ્કરને ઊતરી પડતાં નિહાળી સર્વનાં હૃદયો હર્ષાવેશમાં વધારે ફુલાયાં. તેમના અવર્ણનીય પરાક્રમેની, લડાયક ફરજો પ્રત્યેની તેમની એકનિષ્ઠ ભક્તિની અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રોમાં ખૂબ પ્રશંસા થવા માંડી. આમ છતાંયે છેલ્લા છ સાત માસ દરમિયાનના યનાવો ઉપથી, અંગ્રેજ પત્રોમાં, પ્રગટ થતા લેખો અને અંગ્રેજ ઉમરાવોના ભાષણો ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે કે અંગ્રેજ અધિકારી વર્ગનાં હૃદયો બદલાયાં છે. મિ. બોનર લો સંસ્થાનો પાસેથી સહાયતાની માગણી કરતી વખતે હિંદુસ્થાનનું અસ્તિત્વ તદ્દન વિસરી જાય છે. મિ. ઓરિટન એમ્બરલેઇને તો પોતાના અધિકાર ઉપર આવ્યા પછીથી પોતાના મુખ ઉપર તાળું મારેલ છે; અને ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટમાંથી દિલ્હી કે સિમલા ગમે તેવા સંદેશો પાઠવવામાં આવતા હોય તો પણ તેમણે એક પણ એવો શબ્દ નથી ઉચ્ચાર્યો કે જેથી સ્હેજ વિશ્વાસની ભાવના કે આશાના અંકુરો આપણા હૃદયમાં જન્મ પામે .....સંજોગોના બળે સંજન હૃદયના માનવીમાં જે ડહાપણ આવે તે ડહાપણ લોર્ડ કર્ઝન, લોર્ડ મેકડોનલ, કે લોર્ડ સિડનહામના હૃદયો ઉપર અસર કરી શકે તેમ નથી.

“ઇંગ્લાંડમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓ અમલદારો પાસે જઈ સ્વયં-સેવક થવાની માગણી કરે છે તો તેમને પ્રત્યુત્તર મળે છે કે “થે.બો.” ક્યાં સુધી ? સર ન્યોર્થ સ્કોટ અત્યુત્સાહી બની હિંદી લશ્કર બંધ કરવાની સૂચના કરે છે તો “બહુ જ અધીરા છો” તેવો ગોળગોળ પ્રત્યુત્તર મળે છે. હિંદી બજેટની ચર્ચા મુસતવી રાખવાની વાતો થાય છે, કાયદો તે માન્ય રાખે છે.

“ જ્યારે અત્રે હિંદુસ્થાનમાં આપણી સમક્ષ એકનિષ્ઠ રાજસ-
ક્રિતનો સિદ્ધાંત ખડો રાખવામાં આવે છે. આપણને કહેવામાં આવે,
છે કે સુલેહ પછી હિંદુસ્થાનને શું મળશે તે અંગ્રહી અત્યારથી વાતો
કરતી તે ગુનો નહિ પરંતુ મૂર્ખાઈ છે. જ્યારે હિંદના અમુક મોટા
આશાવાદીઓ તો પોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન છે. આશાના અંકુરો ફૂટી
નીકળે છે, પરંતુ રખેને તે અંકુરોને નિર્મૂળ કરી તે રચળે બપનું
વાતાવરણ પ્રસારવવામાં આવે.....

આશાવાદમાં રહી રાહ જોવાની સુંદર સલાહ આપનારાઓ
હિંદુસ્થાનમાં ધણા છે. નિઃશંક ધીરજના ગુણો અદ્ભુત છે. તે
સદગુણ માટે હિંદુસ્થાન દોષ પણ દેશને આહ્વાન કરી શકે છે.
સ્વર્ગના ઉપર ભારતવર્ષ ન ઝૂમી શકે તો તે અન્ય પાસેથી સહા-
યની આશા ન જ રાખી શકે. ઇંગ્લાંડને હવે સ્પષ્ટતાથી કહી દેવું
જોઈએ કે સુધારા આપવાની ગોળગોળ વાતોનો સમય હવે આવ્યો
ગયો છે. ”

૫

૧૯૧૪ના ડિસેમ્બરમાં દિંદી મહાસભાના મદ્રાસ ખાતે ભરાયેલ
અધિવેશનમાં પ્રમુખ મદાનુભાવે પોતાના બાપજી દરમ્યાન જણાવેલ કે :

“ હિંદુસ્થાન ઉપર અમેરિકાનું રાજ્ય એટલે તો કરશાદીની મદાંધ
સના, અમેરિકન મરકારના આધિપત્ય નીચે દિંદી જનતાને મદદ
ગુલામીમાં રાખવા કરવું, હિંદુસ્થાનના આત્માને મૃતપ્રાય જીવન નિર્મમન
કરવું. એ જ અમેરિકન રાજ્યનો અર્થ થતો હોય તો હું જનન સમક્ષ
જાહેર કરું છું કે તે જનનની મળ્યતાને અને મનુષ્યત્વને શાપરૂપ છે. ”

“ ભારતવર્ષમાં દયિયારો વાપરવાની પરવાનગી, દિંદીઓને
સરકારમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ આપતા, સાક્ષાત્ત્વ અર્થે આરતીય સરકારનો
રીકાર કરવો, અમારાં શૂદ્ર અને કુટુંબો, અમારી બહેનો અને
માતાઓના મુશળ અર્થે અમારૂં સ્વયંચેરકસૈન્ય લખી કરવાની સ્વતંત્રતા

નથી જાણી શકાતું કે હિંદુસ્તાનની આ સર્વ માગણીઓને ક્યાં સુધી તુચ્છકારવામાં આવશે ! નથી કલ્પી શકાતું કે ક્યાં સુધી ગ્રેષ્ઠ બ્રિટનની ખેડીમાં હિંદુસ્તાન જકડાયેલ રહેશે ! સ્વશક્તિ ઉપર ઝૂઝવાની ભારતમાં શક્તિ છે.

“ જેમ એક પ્રાતઃકાળે રોમન પ્રજા ઇંગ્લાંડને નિરાધાર સ્થિતિમાં રાખી આસી ગઈ તેમ પોતાની દોઢસો વર્ષની રાજકારકિર્દી પછી હિંદુસ્તાનની પ્રજાને શસ્ત્રબળ વગરની નિર્માલ્ય બનાવી, આંતર રાજદ્વારી અંધાધૂંધીમાં, બહારના આક્રમણો માટે નિરાધાર સ્થિતિમાં રાખી અંગ્રેજ પ્રજા પોતાના કટોકટીના પ્રસંગે હિંદુસ્તાન છોડી આવી જાય તો અખિલ જગત સમક્ષ ઇંગ્લાંડ અને હિંદુસ્તાન બન્નેને માટે કેટલું નામોશીભરેલું લેખાય ! ”

૧૯૦૮માં ગવર્નર જનરલની કારોબારી સભામાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાયેલ પહેલા જ હિંદી સર (પછી લોર્ડ) સત્યેન્દ્રપ્રસન્ન સિંહાના અધ્યક્ષપણા નીચે ૧૯૧૫ના નાતાલના તહેવારોમા મહાસભાનું અધિવેશન પુનઃ ભરાયું. એક હિંદી પત્રકારના જ શબ્દોમાં કહીએ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથેના સંબંધથી જેણે લક્ષ્મી, ઉચ્ચતમ પદ્વી, અને ઉત્તમ પ્રકારનું માન સંપાદન કરેલ છે, જે સરકારની કાઉન્સિલના સભ્ય છે તેવા સામ્રાજ્યપ્રિય પ્રમુખનું ભાષણ ખરેખર સપૂર્ણ આદર્શમય હતું. આ ભાષણમાં પોતાના વ્યાજબી હકોની તેમણે મક્કમતાથી માગણી કરી હતી. હિંદુસ્તાનની પ્રજાકીક સરકાર વિષેના નીચેના આદર્શો તેમણે યુનાઇટેડ સ્ટેટસના અબ્રહામ લિન્કન પાસેથી લીધેલા છે “ પ્રજા માટે પ્રજાની જ ચૂંટાયેલ પ્રજાકીય સરકાર. ” તેઓ જણાવે છે:

“ હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે સરકારે હિંદના ભાવિ વિષેની પોતાની નીતિ નિખાલસતાથી હિંદી જનતા સમક્ષ જાહેર કરી દેવી જોઈએ કે જેથી જ્યાં વહેમ અને શંકા છે ત્યાં વિશ્વાસને સ્થાન મળે.

“ હિંદુસ્તાનમાં તેમજ હિંદુસ્તાનની બહાર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં અમારી જે ગુમામવત પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તે નિર્મૂળ કરવા અમારી નિર્ભાવ્યતા અને અમારી સામેનાં બંધનો દૂર કરી સર્વ સરકારી ખાતાઓ પ્રજાકીય તત્ત્વને સુપ્રત કરી અગ્રેજ સરકારે ભારતીય પ્રજાને સ્વરાજને પથે પ્રગતિમાન બનાવવા હવે કેળવવી જોઈએ ”

સ્વરાજ અને પ્રજાના ઉત્કર્ષ અર્થે આવશ્યક સુધારાઓની તેમણે નીચે પ્રમાણે માગણી કરી.

“ પહેલું . પ્રજાને લશ્કરી તાલીમ આપવી અને સૈન્યમાં પ્રજા માટે ઉચ્ચ હોદ્દાઓ ખુલ્લા રાખવા

“ બીજું . સ્થાનિક સ્વરાજ પ્રજાને સુપ્રત કરવું

“ ત્રીજું . વ્યાપાર, ખેતીવાડી, હુન્નરઉદ્યોગોની સર્વ પ્રકારે ખિલવણી કરવી. ”

પ્રથમના વિષય ઉપર તેમણે પોતાના વિચારો વધારે સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરતા કહ્યું

“ ૧) જાનિ, પ્રાત કોઈપણ પ્રકારના ભેદને પોષ્યા વગર ફક્ત શારીરિક યોગ્યતાને જ અવલંબી પ્રજાને લશ્કરમાં દાખલ કરવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની અમે માગણી કરીએ છીએ.

“ ૨) અમે ઈચ્છીએ છીએ કે હિંદી લશ્કરના ઉચ્ચ હોદ્દાઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની પ્રજાના સર્વ વર્ગ માટે અલબત્ત ફક્ત શારીરિક લાયકાત અને લડાયક કેળવણી સંપાદન કરેલાઓને જ-ખુલ્લા હોવા જોઈએ અને આવા ઉચ્ચ હોદ્દાઓને યોગ્ય વીરો માટે લશ્કરી તાલીમ અર્થે કોલેજો ભાગતવર્ષમાં અવિલંબે સ્થાપવી જોઈએ

“ ૩) અમે માગીએ છીએ કે સ્વયંસેવકદળમાં જોડાવાની પ્રજાના સર્વ વર્ગ માટે સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ ”

હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ શા માટે મળવું જોઈએ તે ઉપર પ્રવચન કરતા તેમણે જણાવ્યું .—

“ થોડાં વર્ષો પૂર્વે, અંગ્રેજ પ્રધાને યથાર્થ કહેલ છે “ ગમે તેવું લાભદાયી કિંતુ વિદેશી શાસન પ્રજાકીય શાસનને ‘સ્થાને ન જ આવી શકે.” એક પ્રખ્યાત અંગ્રેજ અખબાર ઉક્ત કથનને, પુરવાર કરતા પ્રતિપાદન કરે છે કે : “ ખુદાઈ ફિરસ્તાનો રાજ્યઅધિકાર આવે તો એક પણ અંગ્રેજ પ્રજાકીય શાસનના કાનૂનો ધડવાના પોતાના જન્મસિદ્ધ પવિત્ર હક ઉપર કદી પણ ત્રાપ મારવા નહિ જ દે.....કદી ઉક્ત હકનો તે લાગ કરે તો, તે અંગ્રેજ બચ્ચો જ નહિ. તે પોતાના રાષ્ટ્રની પરમ પુનિત હરિયાળી ભૂમિ પ્રત્યે હસ્તે હૈયે દૃષ્ટિ ફેંકી શકશે જ નહિ. જગતના ઇતિહાસના સર્વ કાળમા પ્રગ્નહિતપ્રેમી અને ડાહ્યા શાસકોના અમલ તથા પ્રજા પ્રગતિને પંથે વળેલ છે, કદાચ પ્રગ્નએ તેના રાજ્યમાં સંપૂર્ણ સુખ, સંપત્તિ અને સંતોષ સપાદન કરેલ હોય તો પણ શું ? પરંતુ પ્રજામાં ગુમ રહેલ સ્વયશાસનની નૈતિક શક્તિ તથા જ્ઞાનને સતેજ કરી તેમને કેળવવામાં પ્રજાના ચારિત્ર્યને ખિલવવામાં તે શાસકોમાંથી કોઈએ પણ પ્રયત્ન નથી કરેલ. એરિસ્ટોટલને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવે તેવા નિપુણ શાસકો કરતા પ્રજાકીય રાજતત્ત્વ ઉપર માનવજીવનના ભાવિનો વધારે આધાર રહેલ છે. પ્રજાનો સ્વરાજનો આદર્શ એ પ્રજાની કેવળ મનોભાવના ઉપર નહિ પરંતુ અનાદિ કાળના ઇતિહાસ ઉપર રચાયેલ છે.”

ભારતવર્ષ ઉપરથી અંગ્રેજો પોતાનો અધિકાર ખેંચી લે તો રાજ્ય-વ્યવસ્થાની ભારતની તાકાત તથા વિદેશી આક્રમણો સામે ઝંખૂમવાની ભારતની શક્તિ નિહાળતાં ભારતનું ભવિષ્ય કેવું ઘડાય તે વિષે “ અજ્ઞાન ” અને ‘ કાળાઓ ” પ્રત્યે તીવ્રસ્કારની લાગણી ધરાવનાર અંગ્રેજોની ટીકાઓનો તેમણે સુંદર સચોટ પ્રત્યુત્તર આપેલ છે.

“ વિના સંકોચે મારે આ સ્થળે દર્શાવી આપતું જોઈએ કે ભારતીય પ્રજામાં શારીરિક શૌર્યની ન્યૂતા છે, સચ્ચો લઈ યુદ્ધો ખેલવાની તેનામાં શક્તિ નથી, એવો હિંદુસ્થાન ઉપર આક્ષેપ મૂકવો તે કોઈ

પણ રીતે વ્યાજબી નથી, પરંતુ ધારો કે એ આક્ષેપ કદાચ સત્ય હોય તો હિંદુસ્થાનની એ ન્યૂનતા દૂર કરી તેને સપૂર્ણ શક્તિમાન બનાવવા બનાવવી તે શું ઇંગ્લાંડની સ્પષ્ટ દરજ્જા નથી? હિંદુસ્થાનની પ્રજાની એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ મર્દાનગી ખેંચી લઈ સાંપ્રત સ્થિતિમાં લાવી મૂકનાર અંગ્રેજ રાજ્ય જ છે એમ માનવાને કારણો છે. ભારતવર્ષ ઉપર હેલ્થા દોઢસો વર્ષથી ઇંગ્લાંડ અધિકાર ભોગવે છે, અને કદાચ તેને પોતાની સત્તા ખેંચી લેવાનો પ્રસંગ આવે તો આટલા સમય પછી પણ હિંદુસ્થાનમાં અરાજકતા તથા અધાધૂંધી વ્યાપે તથા હિંદુસ્તાન ધાડપાકુઓનો શિકાર થઈ પડે તેમ કહેવું તે એઈટ સ્વિટનને માટે યત્કિંચિત્ પણ અભિમાનરૂપ નથી. આથીયે આગળ વધી આપણા ટીકાકારો આપણને વાદ દેવડાવવાનું બૂલતા નથી કે, જો અંગ્રેજો આજે જ દેશ છોડી જાય તો તેઓ એડન ન પહોંચે તે પહેલાં જ પુનઃ પાછા પધારવાની તાર દાગ વિનિર્મિત કરવી પડે જ. કેટલાક અંગ્રેજો તો દારુણ મશ્કરીમાં ટીકા કરે છે, કે જો અંગ્રેજો ચાલ્યા જાય તો હિંદુસ્થાનના કેટલાક વિભાગોમાં એક પણ રૂપિયો સહિગલામત ન રહે તથા એક પણ કન્યા પવિત્ર ન રહે “ન્યાય અને પ્રમાણિકતા ઉપર શસ્ત્રમજના વિજયને એક ડાહ્યા માનવી ભલે ધૂણાની દષ્ટિથી નિહાળે પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય અને ન્યાયની હિમાયત કુનાર અંગ્રેજ પ્રજા રોમન પ્રજાની જેમ જેઓ પાંચમાં સૈકામાં ફણ ગોથ વગેરેના જ ગલી આક્રમણો મામે પોતાની માતૃભૂમિના રક્ષણ અર્થે અંગ્રેજ પ્રજાનો નિરાધાર પગવલમી સ્થિતિમાં ગળીને ચાલ્યા ગયા તેમ પોતાની બમો વર્ષની રાજ્ય-કારકિર્દી પછી હિંદુસ્થાનને નિર્માત્ર્ય અવસ્થામાં મૂકે તો સ્વિટિશ મામાન્યને અત્યંત નામોગીરૂપ નથી એમ અંગ્રેજો કહે તે હું કેમ માન્ય રાખી શકું ?”

હિંદુસ્તાનની આધુનિક રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ ઉપર એક પત્રિકા દ્વારા અમેરિકાની જનતા ગમણ રજૂ કરેલ મારા વિચારની ઉપર્યુક્ત કથનની રાએ વાંચક વાતના કરી શકે તે આશયથી અંગ્રેજ રજૂ કરું છું.

૧૫ આજે અખિલ વિશ્વને સસ્ત્રો ધારણ કરવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. દરેક સુધરેલ પ્રજા પોતાના કુમારો તથા તરુણોને લશ્કરી કવાયત અને તાલીમ પરમ રસથી આપી રહેલ છે. અમુક રાષ્ટ્રો ફરજિયાત અને અમુક સ્વેચ્છાપૂર્વકના કારૂનો ધરાવે છે. ન્યાયપુરઃસર કાર્યો માટે પ્રજાને સસ્ત્રો ન વાપરવાની મના કરવી તે કોઈ પણ સરકાર માટે ડહાપણભરેલું ન જ લેખાય. પોતાની મોતૃભૂમિના રક્ષણ અર્થે લશ્કરી તાલીમ લેવાની અને હથિયારો વાપરવાની તેના પુત્રોની પવિત્ર ફરજ છે. કાણુલના અગીરે પણ એ જ ધોરણ અખત્યાર કરેલ છે. પ્રજાઓ લડાયક તૈયારીઓની સ્પર્ધા કરી રહેલ છે. ચીન ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવાની તૈયારીમાં છે. જાપાનમાં તે ફરજિયાત છે. કેટલેક સ્થળે તો બાળાઓ લશ્કરી તાલીમ લઈ રહેલ છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટસ તથા અમેરિકાના અન્ય પ્રદેશોમાં હબ્સીઓ તથા અમેરિકન ઇન્ડિયનો પણ છૂટથી સસ્ત્રો વાપરી શકે છે, પરંતુ ફક્ત હિંદુસ્તાનની પ્રજા જ નહિ. દુશ્મનો સામે ટક્કર ઝીંકવા, દારૂ-ગોળો તૈયાર કરવામાં નૂતન ધાતક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ યોજવામાં દરેક રાષ્ટ્ર મશગૂલ છે. દરેક પ્રજાકીય સરકાર નવાં આયુધો શોધનારને ઉત્તેજન આપી રહેલ છે, પરંતુ ફક્ત ભારતને જ આ સર્વની મના છે. શા માટે? કારણ કે ભારત પરંતંર છે, તેની પ્રજા ઉપર સરકારને વિશ્વાસ નથી. હિંદુસ્તાનમાં ગોરા લશ્કરના પ્રમાણ કરતાં દેશી લશ્કરનું પ્રમાણ ન વધતું જોઈએ. તેઓ મોટાં આયુધોનો ઉપયોગ ન કરી શકે. તેમજ તેમને માટે સામાન્ય હથિયારો સંબંધીના પણ અન્ય સખત નિયમો છે. શા માટે? શું તેઓ હથિયાર ધારણ કરવા માટે નાલાયક છે? શું તેઓ બહાદૂર નથી? આવે કોઈ પણ પ્રકારનો આક્ષેપ તેમના ઉપર મૂકી શકાય તેમ નથી. છતાં કોઈ પણ હિંદી ગમે તેવા અગીર કુટુંબનો હોય કે. ગમે તેટલી ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી પામેલ હોય તો પણ લશ્કરમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ મેળવી શકતો નથી, હિંદુસ્તાનમાં કે ગ્રેઈટ બ્રિટનમાં લશ્કરી કોલેજોનાં દારો

હિંદુસ્તાનના વતનીને માટે બંધ છે, શું તેઓ નાલાયક છે કે શારીરિક શક્તિ તેમનામાં નથી ? સત્ય હકીકત તો એ જ છે કે હિંદુસ્તાનની સરકાર વિદેશી હોઈ પ્રજા ઉપર * તે વિશ્વાસ નથી રાખી શકતી. લશ્કરમાં ફક્ત નામના જ સૈનિકો તરીકે તેમને લેવામાં આવે છે અને તે પણ અમુક સંખ્યામાં. તેથી વિશેષ તેમને કોઈ પ્રકારની લશ્કરી તાલીમ કે ઉચ્ચ હોદ્દાઓ નથી મળતા. મોટા વિગ્રહમાં લાગ લેવાની હિંદીઓને આપેલ પરવાનગી ઉપર દાંભિક ઉદ્ધાપોહ કરવામાં આવેલ છે, હિંદીઓ! આ મહેરબાનીથી અંગ્રેજોની ઉદારતા ઉપર આક્રિન થયા છે, જાણે કોઈ દિવ્ય વરદાન તેમને મળેલ હોય ! પરંતુ એ ન જૂલવું જોઈએ કે સ્થિતિશાનું આ પગલું પોતાના લાભ અર્થે જ હતું. હિંદી લશ્કર વગર ગ્રેઈટ સ્થિટન ક્રાન્સને મોખરે એક સારુ લશ્કર ન મોકલી શકત, હિંદુસ્તાનમાં હિંદી લશ્કર ઉપર સરકારને અવિશ્વાસ હોઈ, ગોરા લશ્કરને હિંદુસ્તાનમાંથી તેઓ ખસેડવા નહોતા ઇચ્છતા, જેથી હિંદી લશ્કરની તેમને ખાસ જરૂર પડી હતી.

હિંદુસ્તાનમાં પ્રજાને હથિયારો ખનાવવાની કે વાપરવાની મના છે, પ્રજાને લશ્કરી ક્વાયત નથી અપાતી, શ્વેત લશ્કરના પ્રમાણમાં મોટું હિંદી લશ્કર નથી રખાતું. આ સર્વ હકીકતો અસત્ય ખ્યાનો સામે સૂર્યની માફક પ્રકાશી રહેલ છે. અંગ્રેજ સરકારને ધારતી રહે છે કે આ લશ્કરી કેળવણીનો ઉપયોગ કદાચ તેમની સામે કરવામાં આવે. તેમની દૃષ્ટિથી અવલોકતાં એ હકીકત સત્ય લેખાસમાં ભાસે

* હિંદુસ્તાનમાં રાસ્ટ્રમનાઇનો દોર કેટલા પ્રમાણમાં છે તેના બગાડી પત્રમાં પ્રગટ થયેલ નાચેની હકીકતથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. કીડરપોરમાં મુન્શી-ગંજ રસ્તા ઉપર પાંચ વર્ષના એક બાળકે એક આનાની બંદૂક ખરીદી હતી. આગરેટ તા. ૮ મીએ એ પિસ્તોલથી આ બાળક રમતો હતો, પરંતુ કંટાળ્યા કેમ વછોડવા તે તે જણતો ન હોવાથી એક તેર વર્ષના બાળકે તેને ખતાવ્યું. પોલિસ કોન્સ્ટેબલે આ તેર વર્ષના બાળકને પકડયો, લશ્કરી થાણામાં તેને લઈ ગયા. અલિપુર કોર્ટમાં તેના ઉપર કેસ ચાલ્યો અને તેનો રા. ૩૭ દડ થયો ! !

છે, તો પછી હિંદી સરકાર રાષ્ટ્રીય છે, ભારતીય પ્રજા / બ્રિટિશ તાજની અન્ય પ્રજાઓ સાથે સમાંતર દરજ્જો ભોગવે છે, એવો દાંભિક આદર્શ અખિલ જગત સમક્ષ શા માટે ધરવામાં આવે છે ! અંગ્રેજ પ્રજાને પોતાની નિર્બળતાનું ભાન છે, તેથી જ ભારતીય તનુ-જોને નિઃશસ્ત્ર રાખવામાં રાજ્ય અને સત્તાની સલામતી જુએ છે.

શસ્ત્રબંધી કાયદાનું સ્વરૂપ આ રહ્યું. કોઈ પણ જાતનો ગુનો કે તોફાન કરવું હોય તો કોઈ હથિયારોની ચોરી કરે અથવા જેને 'રાખવાનો પરવાનો હોય તેની પાસેથી ચેનકેન પ્રકારે ભેળવી લે, પરંતુ પોતાની જિંદગી, માલમિલકત, કે કુટુંબ (સ્ત્રી, માતા, દુહિતા કે ભગિની)ની જિંદગી અથવા આખરની રક્ષા અર્થે શસ્ત્રનો ઉપયોગ ન જ થઈ શકે. તેથી જ આજે ચોર લૂંટારાઓ અને ગુંડાઓનું બળ વધતું જાય છે. ચોરી કે ખૂન કરવા માટે દેશમાં શસ્ત્રો અપૂટ છે, પરંતુ પોતાની સ્ત્રી અને બહેનોની રક્ષા અર્થે શસ્ત્રો નથી મળતાં. આ સર્વ એટલા અર્થે કે 'સરકાર વિદેશી છે જેથી તે ભારતની વફા-દારીને અવિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જુએ છે. આથી જ હિંદની વફાદારી વિષેની જગત સમક્ષ રજૂ થતી અતિશયોકિતપૂર્ણ વાતો તદ્દન ગલત છે. 'હિંદુસ્થાન જ્યાં સુધી આવી સ્થિતિમાં રહેશે ત્યાં સુધી વિદેશી તંત્ર એ પ્રજાનું જ તત્ત્વ છે એમ પ્રજા માનતી થાય એવી આશા સરકાર રાખતી હોય તો તે વ્યર્થ છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પૂર્વે કદી પણ હિંદુસ્થાન આવું નિર્માલ્ય ન હતું.

ભારતની પ્રજાના હૃદયમાં એક નવા જ ભયનો સંચાર થયેલ છે. જો આ વિગ્રહમાં અંગ્રેજ પ્રજા વિજયી ન બને તો આપણી શું સ્થિતિ ? એ સંભોગો વચ્ચે કદાચ જર્મની, રશિયા કે કાબુલ આપણા ઉપર ચડી આવે, તો આપણામાં એ આક્રમણ સામે ટક્કર લેવાની બિલકુલ શક્તિ નથી. આવી નિરાધાર નિર્બળ પ્રજા જગતના ફિટકરને પાત્ર બને તો કેમ આશ્ચર્ય જેવું નથી. અમેરિકા કે આફ્રિકાના શીદી-હબસીઓનો દરજ્જો હિંદીઓથી કષ્ટક સારો હોય છે. શસ્ત્રબળ

ઉપર ઝૂમનારી પ્રજાનું એક સમય પતન તો અવશ્ય થવાનું જ, ત્યારે ભારતની શું સ્થિતિ ? કોઈ ખીજી પ્રજાનું સ્વામિત્વ સ્વીકારી તેના શિકારના ભોગ થવું ? કદાચ કોલકરારને અંગે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ ન બદલાય પરંતુ અંગ્રેજ પ્રજા ઉપર વિજય મેળવનાર તો અવશ્ય ભારતનો કબજો લે જ. ખરેખર આ વિચાર ભારતને શરમાવનારો જ લેખાય.

(૬)

બ્રિટિશ સરકાર સામે હિંદના અન્ય રાજનીતિજ્ઞો જે આક્ષેપો અને ફરિયાદો કરે છે તે પરત્વે અત્રે ચર્ચામાં ઊતરી આ ભૂમિકાને વધારે ભારરૂપ કરવા હું નથી માગતો. છતાં પણ કેળવણી વિષેના મારા વિચારો આ સ્થળે દર્શાવ્યા વગર હું રહી શકતો નથી.

ભારતની સાંપ્રત કેળવણીની જરા સમીક્ષા કરીએ. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ખૂબ હિંદુસ્તાનના અમુક વિભાગ ઉપર છેલ્લાં દોઢસો વર્ષથી, અમુક પ્રદેશો ઉપર છેલ્લાં સો વર્ષથી અને પંજાબ ઉપર પાંસઠ વર્ષો થયાં ફરકે છે, છતાંયે અખિલ હિંદમાં અત્યારે કેળવણીનું પ્રમાણ ભાગ્યે જ પાંચ ટકા છે. મુખ્યત્વે ખેડૂત અને લશ્કરી વર્ગ તદ્દન અંધારામાં જ રહે છે. આ બન્ને વર્ગને કેળવવા સરકારે શું કરેલ છે ? કાંઈ પણ નહિ. આ વર્ગને કેળવવામાં આવે તો અત્યારે જેમ તેઓ સરકારનાં હથિયાર બની રહેલ છે, તેમ કેળવણી મળતાં ન રહે. તેટલા અર્થે જ સરકાર તેમને અજ્ઞાન દશામાં રાખવા માગે છે એમ અમુકનો અભિપ્રાય છે.

હિંદુસ્તાનની જમીનમાંથી અત્યારે રસકસ ઊડી ગયેલ છે. એ ધંધો હવે લાભદાયી નથી રહ્યો. નેથી પંજાબીઓ તેમાં સખડવા દરતાં અન્ય દેશોમાં કામ કરવાનું વધારે ચાહે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રાતઃકાળમાં હિંદુસ્તાનનો કેળવાયેલ અને વ્યાપારી વર્ગ વધારે સમૃદ્ધિવાન, આબાદ અને સુખી હતો. પરંતુ અત્યારે તે સ્થિતિ નથી

રહી. કારણ (૧) રેલ્વેથી તથા ખેડૂતો સાથે પરદેશી પેઢીઓના સીધા સંબંધથી (૨) જે રાહત તથા સગવડ શરૂઆતમાં મળતાં તે હવે નથી (૩) તેમની પ્રત્યે નોકરશાહીનું અનિચ્છનીય વર્તન. હિંદુસ્તાનના લગભગ સર્વ પ્રાંતોમાં ખેડૂતોના હિતરક્ષણ અર્થે કાયદો પસાર કરવામાં આવેલ છે, પરંતુ એ કાયદાનો મૂળ હેતુ દેશના વ્યાપારને ધક્કો પહોંચાડવાનો છે. હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ વિભાગમાં હુન્નરઉદ્યોગને લગતી એક પણ શાળા નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના ચાલુ જમાનામાં અન્ય દેશોની ભાષા શીખવાની સગવડ એક પણ કોલેજમાં નથી. હિંદુસ્તાન સાથેનો વ્યાપાર વધારવાના હેતુથી જર્મન, ઓસ્ટ્રિયન, ઇટાલિયન, અમેરિકન, કે જાપાનીઝ પ્રજા પોતાના જ વતનમાં રહી હિંદુસ્તાનની તેમજ અંગ્રેજી ભાષા શીખી શકે છે. કિંતુ અમારા વિદ્યાર્થીઓને માટે જર્મન, ફ્રેન્ચ જાપાનીઝ વગેરે ભાષાઓનું ધોરણ કોલેજોમાં દાખલ કરવાનો વિચાર અમારી હિંદી સરકારને સ્ફુર્યો નથી. હિંદુસ્તાનના યુવકોનું સમસ્ત વિદ્યાર્થીજીવન આંગ્લભાષા શીખવામાં જ પસાર થાય છે, પણ હિંદુસ્તાનને બીજા રાષ્ટ્રોની ભાષા શીખવામાં કે તેમની સાથે વ્યાપારમાં ઊતરવાની કશી આવશ્યકતા નથી, કારણ કે અંગ્રેજ પ્રજા તેમને માટે બધું કરે છે. હિંદુસ્તાનનો વ્યાપાર ખીલે, અન્ય રાષ્ટ્રો સાથે હિંદીઓ સહેલાઈથી વેપાર કરી શકે તેટલા અર્થે તેમને ઉત્તેજન આપવું એ કાર્ય સરકારનું નથી !

ભારતવર્ષમાં એક પણ એવી કોલેજ નથી કે જ્યાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓ પ્રવીણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી બની શકે; દેશમાં અનેક પ્રકારની ખાણો છે છતાં તે મંજૂરીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અમારા વિદ્યાર્થીઓ માટે એક પણ સાધન નથી; હિંદી બંદરોમાંથી અનેક સ્ટીમરો પસાર થાય છે, કિંતુ ને પરત્વેનું જ્ઞાન હિંદી યુવકોને મળે એવું એક પણ સ્થળ નથી; હિંદુસ્તાન સુંદર સ્થળોથી ભરપૂર છે, પરંતુ વહાણોનો ઉદ્યોગ ખીલવવાનું સ્થળ ક્યાંય નથી. આ બધા પ્રશ્નો ઉપર સરકારે

સા માટે ધ્યાન આપવું જોઈએ ? કારણ દેશનો હુન્નરઉદ્યોગ ખીલવવો, પ્રગતિને પ્રગતિમાન બનાવવી એ કાર્ય તેમનું નથી. અલ્પજ્ઞ ઇંગ્લંડની પ્રગતિના ખોરાક માટે કાચો પાક તૈયાર કરાવવામાં તેઓ પોતાનાં બધાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. પ્રથમ તો હિંદુસ્તાનનું બજાર એક-હથ્થુ કરવાની તેમની ધારણા હતી પરંતુ તેમની આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર નીતિથી એ મુરાદ ન ફળી અને અત્યારે જર્મની, જાપાન તેમની સાથે સ્પર્ધા કરી રહેલ છે. ભારતીય પ્રગતિની આબાદી અર્થે દેશના હુન્નરઉદ્યોગ ખીલવવાનો વિચાર સરકારને નહિ સ્ફુર્ચો હોય તેમ માનવું ભૂલભરેલું છે, પરંતુ પોતાની જ ગોરી પ્રગતિના હિતને તેઓ તરછોડી શકતા નથી.

ભારતીય પ્રગતિ વિક્કરી ન બેસે એટલા સારુ તેમને માટે આવશ્યક પ્રાથમિક તેમજ ઉચ્ચ પ્રકારનાં કેળવણીનાં માધનો ખુલ્લાં નથી મૂકી શકતી, દેશને હુન્નરઉદ્યોગોની શાળાઓ સરકાર આપવા નથી ઇચ્છતી, હિંદના સાહસોને તે ઉત્તેજન નથી આપતી; કારણ તેમને દહેશત રહે છે. આ સર્વથી તેમના દેશના ઉદ્યોગો પાયમાલ થાય. ઉચ્ચ ધોરણનું વ્યાપારિક શિક્ષણ, ખીમ્મ દેશોની ભાષાઓનું જ્ઞાન તથા નૌકા સૈન્યની કેળવણી પ્રગતિને ન મળે તેને માટે તેઓ સાવચેત રહે છે, કારણ કે ખીમ્મ પ્રગતિઓના વ્યાપારિક તેમજ અન્ય પ્રકારના સમર્જમાં હિંદુસ્તાની પ્રગતિ આવે એ અમારી સરકાર નથી ઇચ્છતી. આટલું છતાં પણ અગ્રેજ સરકાર ભારતવર્ષનું સર્વ પ્રકારનું હિત કરી રહેલ છે; તેમ જગતને અને હિંદીઓને મનાવવા માગે છે,

હિંદુસ્તાનની પ્રગતિએ અજ્ઞાન, અભણ અને ઔદ્યોગિક તથા વ્યાપારિક વિષયોમાં પરતજ અવસ્થામાં જ રહેવું જોઈએ, કારણ કે તે ઇંગ્લંડની પ્રગતિને મંપૂર્ણ લાભદાયી છે !

હિંદની સરકાર વિજ્ઞાન, એન્જિનિયરિંગ કે વૈદ્યકનું ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ હિંદીઓને આપવા ચાહતી નથી કારણ સ્પષ્ટ છે. આ ધધાને અંગેની જગ્યાઓ તેઓએ ગોરાઓને માટે નિર્માણ કરેલ છે. છેલ્લા

■ થોડા સમયમાં જ ગ્રેટ બ્રિટન તેમજ વિદેશી વિશ્વવિદ્યાલયોમાં આંગલ પદ્ધતિ ઉપર સંપૂર્ણ કેળવાયેલ અને પ્રવિણ થયેલ ભારતીય વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અતિશય વધી પડેલ છે. ગોરાઓની સંખ્યા ઓછી ન કરે ત્યાં સુધી આ તરુણોને સારી જગ્યાઓ ન જ મળી શકે. સરકાર એ નથી ચાહતી. પરિણામે અર્ધદગ્ધ, તદ્દન નાલાયક ગોરાઓના હાથ નીચેની જગ્યાઓ તેમને ના છૂટકે સ્વીકારવી પડે છે. સિવિલ સર્વિસ વગેરેની પરીક્ષા વિલાયતમાં લેવાય છે; આ પણ એક અન્યાયરૂપ જ છે. આવી રાજનીતિ અખત્યાર ક્યાં પછી પણ શું તેઓ એમ કહી શકશે કે અંગ્રેજ સરકાર રાષ્ટ્રીય સરકાર જેટલી જ અથવા તેથી વધારે સારી છે ?

આ બધામાં દીવા જેવી સ્પષ્ટ હકીકત તો એ જ છે કે અમારી સરકાર ઉચ્ચ હોદ્દાઓ હિંદીઓને સુપ્રત કરવા ઇચ્છતી નથી, કારણ કે હિંદીઓ ઉપર તેમને સહેજ પણ વિશ્વાસ નથી. અને અંગ્રેજો હિંદમાં ચાલી રહેલ ખાનગી શાળાઓને તથા કોલેજોને વહેમની દૃષ્ટિથી જુએ છે. તેથી જ તેઓ કેળવણીખાતામાં નિરીક્ષક (Inspector) તેમજ અધ્યાપક તરીકે ગોરાઓની નિમણૂક કરે છે, કદાચ કોઈ પણ સ્થળે સારી જગ્યાઓ ઉપર હિંદીઓની નિમણૂક થતી હશે પરંતુ તેમની સંખ્યા પ્રમાણમાં અલ્પ હોઈ તેમને માટે ઓછી ધાસ્તી રાખે છે. પ્રાંતિક ધારાસભાઓ તેમજ મ્યુનિસિપલ સંસ્થા માટે પણ સરકારને બહુ જ ભય રહે છે. હિંદીઓ ઉક્ત જગ્યાઓ કે સંસ્થાને માટે નાલાયક છે એ તો સરકારની દલીલ તદ્દન ખોટી છે, પરંતુ દહેશત ત્યાં છે કે તેમ કરવા જતાં સરકારની સત્તા હિંદીઓના હાથમાં જાય છે, આથી જ સરકાર પોતાની સત્તા બળવત્તર કરતી જાય છે.

ભારતવર્ષ પરતંત્ર છે. તેના ઉપર વિદેશી સરકાર છે, જેથી તેના રાજતંત્રની પદ્ધતિ વિદેશી પ્રજાના લાભ અર્થે રચાયેલ હોવી

જોઈએ. અંગ્રેજ પ્રજા એ એક ભલી પ્રજા છે. મર્વ અંગત વ્યવહારોમાં તેઓ પ્રામાણિક, નિખાલસ તથા વિશ્વસનીય છે, કિંતુ ત્યારે આખીયે પ્રજાનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે ત્યારે તેઓ પોતાની પ્રજાનું દિત જાળવવા મથે છે. તે મથે પોતાના ઉદ્દેશને કૃણીભૂત કરવા ગમે તેટલો અન્યાય કે જુલમ ગુજારવામાં રતિમાર પણ વિચાર કરતા નથી.

મદાન વિચારક અને રાજદ્વારી નીનિવિચારક અંગ્રેજ પુરુષો ધારે છે અને ઉપદેશે છે કે રાજ્ય એ પ્રજા માટે છે, 'પ્રજા અને રાજ્ય એ અન્યોન્ય સંમથ ધરાવનારા શબ્દો છે. તથા પ્રજા કરતાં રાજ્યનો દરજ્જો વધે છે, ગણ્ય માટે જ પ્રજા દસ્તિ ધરાવે છે ' એ જર્મન પ્રોફેસર ટ્રાચ્કે (Treitschke) નું કથન અનીતિમય તથા અવ્યવહારુ છે. ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનોમા બ્રિટિશ પ્રજા ગમે તેવી નીતિ અપત્યાર કરે, પરંતુ દિદુસ્તાનના રાજતત્ત્વમાં તેા ઉક્ત જર્મન પ્રોફેસરની નીતિને જ અનુસરે છે ભારતવર્ષ ઉપર વિદેશી તત્ત્વનો દોર છે. જેથી એ તત્ત્વ પ્રજા માથે સહેજ પણ મંમથ નથી ધગવતુ, પશ્ચિમે પ્રજાના દિત કરના અંગ્રેજ પ્રજાનું દિત વધારે જાળવાય છે. ખોપને અનુમતી રાજત્વદીવટ માથે છે. ત્ય્હા મુખી એ ખોપ ન બદલે ત્યાં મુખી આર્પાવત અવનન દશામાં જ રહેવાનું.

એક જ સ્થળે ન બરાય તેની સામે અમુક મુસ્લિમોએ વિરોધ દર્શાવ્યો હતો, અને ખૂબ જ હેમત ઉઠાવેલ હતી, કિંતુ રાષ્ટ્રીય જુસ્સાવાળા મુસ્લિમ યુવકો પાસે, તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે બન્ને સંસ્થાના સભ્યો એક જ સ્થળે મળ્યા, અન્યોન્યના વિચારોની આપ લે કરી, એક બીજાને સમજતા થયા અને અતે બન્ને પક્ષને દૃઢ પ્રતીતિ થઈ કે બન્નેનું ધ્યેય, ઉદ્દેશ તથા લડતની જૂમિ એક જ છે. હિન્દી મહાસભાના અધ્યક્ષ મહાશયના જોટલા જ જુસ્સાથી મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ સાહેબે જાહેર કર્યું કે હિંદને અવિલખે સ્વરાજ મળવું જોઈએ, ફરજિયાત કેળવણીની પ્રથા સર્વત્ર દાખલ થવી જોઈએ, હુન્નરઉદ્યોગોની ખિલવણી તથા પ્રગતિમાં સરકાર તરફથી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ અને સહાય મળવાં જોઈએ, સર્વ ઉદ્યોગોની પ્રગતિ સામેના બંધનો દૂર થવાં જોઈએ. બન્ને સંસ્થાઓએ હોમરૂલની યોજના ઘડવા એક મંયુક્ત મંડળ નીમ્યું.

અમોઘ શક્તિ ધરાવનાર, વિશ્વવિખ્યાત, સ્વદેશપ્રેમી છતાં ભારતવર્ષને પોતાની માતૃજૂમિ બનાવનાર ચિયોસોદિક્કલ સોસાયટીનાં સરનશીન અગ્રેજ બાલુ મિસિસ એની ખિસાંટ તરફથી હિંદી મહાસભા તથા મુસ્લિમ લીગથી તદ્દન સ્વતંત્ર હોમરૂલ લીગસ્થાપવાના ઉદ્દેશથી એક નિવેદન પ્રગટ કરવામાં આવ્યું. હિંદુ તેમજ મુસ્લિમોએ એ યોજનાને સહર્ષ વધાવી લીધી. મહાસભાના અમુક અગ્રેસરોને લીગની સ્થાપનામાં દહેશત લાગી, કિંતુ વિશિષ્ટતા એ હતી કે આ વિરોધ છતાં અખિલ હિંદી જનતાએ આ યોજનાને સહર્ષ વધાવી લીધી. અમુક અફ્ષ અપવાદ સિવાય રાષ્ટ્રીય અખબારોએ તથા લોકનાયકોએ તેને પ્રતિપાદન કરનારા અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરેલ છે. આ યોજનાનો કેવી રીતે અમલ કરવો તે ઉપર વિચાર ચલાવવા હોમરૂલ લીગની યોજનાને અનુમોદન આપનારાઓની એક સામાન્ય મહા મુઠમ્મ મળી. સર્વેપક્ષમાન્ય સ્વરાજ બધારણનો

ખરડો સયુક્ત મડળ ન કરે ત્યાં સુધી મિમિમ એની બિસાન્ટે અમુક અગ્રેસરો સાથે સહેજ મતભેદ થતાં હાલ તુરત એ યોજનાને પડતી મૂકેલ છે. આ રીતે ભારતીય ગાંધીય પ્રવૃત્તિ પ્રગતિમાન અને બળવત્તર થતી જાય છે.

અન્ય રાષ્ટ્રોમા જેમ બનતું આવ્યું છે તેમ અહીં પણ એ પક્ષો છે એક શસ્ત્રગળને પ્રાધાન્ય આપનાર, બીજો શાન્ત ચળવળમાં માનનાર. આ બન્ને પક્ષોનું અંકગળ સરકારને એક સમય અવશ્ય હંકાવશે. વધારે આશાજનક તો એ છે કે મુસ્લીમ બિરાદરોએ પોતાનાં વલણ અને નીતિ બદલેલ છે. બન્ને પક્ષ વચ્ચે વિખવાદ જોવા સરકાર હમેશા આતુર હોય છે, અને તે મંમંધમા અવિરત પ્રયત્નો સેવે જ જાય છે આ પ્રયત્નોમાં અમુક મમય સુધી તો તે સફળ નીવડી, પરંતુ છેલ્લાં ચાર વર્ષ થયા સમયનો પ્રવાહ બદલાયો છે. મુસ્લિમ કામને હવે પ્રતીતિ થઈ છે કે હિંદુઓથી અલિપ્ત રહેવાથી કામને લાભને બદલે હાનિ જ છે પોતાના હિંદુ બધુઓની જેમ તેમને પણ લાગેલ છે કે પોતાના વિચારોમા અને પ્રેમમાં પ્રથમ સ્થાન આર્યાવર્તને મળવું જોઈએ; ધર્મમા મુશ્વિમ પરંતુ મજદારી પ્રશ્નોમાં સુસ્ત હિંદી જ રહેવું જોઈએ તક્ત મુસ્લિમોના ભૂત વર્તનને અંગે હિંદુઓના હૃદયમા જે લિજ્જતનાની લાગણી હતી તે મુસ્લિમોના આવા વર્તનથી દૂર થવા લાગી પોતાના ધર્મની સહેજ પણ અવગણના કર્યા વગર આર્યાવર્ત એ પોતાની માતૃભૂમિ છે, તેના અનાદિ ગૌરવમાં પોતાનો દિરસો છે, એ લાવના મુસ્લિમોના હૃદયમા જાગી છે હિંદુઓને પણ પ્રાય. પ્રતીતિ થવા લાગી છે કે ઇતિહાસપ્રણેતાઓએ ચિતરેલ છે તેવું મુસ્લિમોનું ગાંધ્ય ખરામ ન હતું મુસ્લિમો માનના થયા છે કે પોતાના ધર્મ કે કામ પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા દાખવ્યા વિના હિંદુઓની માફક તેઓ હિંદુઓના રામાયણ અને મહાભારત માટે, હિંદુઓના રામ અને કૃષ્ણ માટે, હિંદુઓના વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન માટે અભિમાન લઈ શકે છે. હિંદુઓના હૃદયમાં પણ લાવના જન્મી

છે કે તેઓ પણ મુસ્લિમ બિરાદરોની જેમ તેઓના શેરશાહ, અકબર અને શાહજહાં, અલ્બરૂની, ઇબ્નબતૂતા, અબૂલ ફઝલ, ફર્ઝી અને ગાલીબ માટે અભિમાન ધરાવી શકે છે. અરે તેથી પણ આગળ વધી તેઓ માની શકે છે કે ઇતિહાસે દર્શાવેલ છે તેવું ઔરંગઝેબનું જીવન અનિષ્ટ ન હતું. પોતાના ધર્મ કે કામની સહેજ પણ લાગણી દૂલવ્યા વગર અન્યોન્યના ઉત્સવોમાં ભાગ લઈ શકાય છે, અન્યોન્યના ઉત્તરવળ ભૂતકાળ માટે અભિમાન ધરાવી શકાય છે એમ હિંદુ અને મુસ્લિમો માનતા થયા છે.

(૮)

ઉપર્યુક્ત કથનો મેં મારા મગજમાંથી નથી ઉપજાવી કાઢેલ. ૧૯૧૫ ના ડિસેમ્બરમાં મુંબઈમાં ભરાયેલ અખિલ હિંદ મુસ્લિમ લીગના અધિવેશનના અધ્યક્ષ મઝર-ઉલ-હકના ભાષણમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલ નીચેના ફકરામાં વાંચક એ વિચારો જોઈ શકશે.

“આ વર્ષ અખિલ હિંદ મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ તરીકે અપૂર્વ માન મને અર્પવા માટે આપ સર્વનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. હિંદની સમસ્ત મુસ્લિમ જનતાની સર્વ પ્રકારની પ્રગતિ સાધવા અર્થે, દેશની આધુનિક પરિસ્થિતિ ઉપર સંપૂર્ણ વિચાર ચલાવવા, તેમાં પોતાનું સ્થાન નક્કી કરવા અર્થે આખીયે મુસ્લિમ જનતાના પ્રતિનિધિઓના ભરાયેલ આ અધિવેશનના પ્રમુખ થવું એ હું અભિમાનરૂપ માનું છું.

“સમય અને સંજોગો બદલાયા છે, શાન્તિમય વાતાવરણ વચ્ચે આપણી કોમ તથા સરકાર સમક્ષ આપણા વિચારો, આપણી માગણીઓ નિખાલસપણે મક્કમતાથી રજૂ કરી શકવામાં રહેજ પણ લય નથી. પરંતુ અત્યારે તે સમય નથી. યુરોપમાં પ્રજા-ઓની વચ્ચે ચાલી રહેલ ખુનખાર યુદ્ધને અંગે ઉપસ્થિત થયેલ સામ્રાજ્યના આ કટોકટીના પ્રસંગે પ્રજામાં અનિચ્છનીય ઉત્કેરણી

ફેલાય, અથવા બહારની પ્રજાઓને ભારતની બિનવફાદારીની સહેજ પશુ ગંધ આવે તેવાં કડુ બાપણુ નહિ કરવાની આપણી ફરજ છે.

“હિંદના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ત્રીજા ખલીફાએ કરેલ આક્રમણ દ્વારા મુસ્લિમોનું આ દેશમાં પ્રથમ આગમન થયું. હેરિટ્જસની લઙાઈમાં વિલિયમ્સે સેક્સન પ્રજાને હરાવી તેની ચારસો વર્ષ પૂર્વેનો એ સમય હતો. અવારનવાર મળેલ વિજયોથી મુસ્લિમ રાજ્યની ઇમારત બઘાઈ આ આક્રમણકારોએ હિંદને પોતાનું વહાલુ વતન માન્યું. તેઓ હિંદની પ્રજામાં ભળ્યા, તેના વાતાવરણમાં ઓતપ્રોત થયા અને તેને પોતાની માતૃભૂમિ બનાવી. અરબસ્તાન, ઈરાન અને અને અન્ય પ્રદેશોમાંથી ઇસ્લામીઓની સંખ્યા પ્રાયશઃ હિંદુસ્તાનમાં વધવા લાગી અહીંની પ્રજાના મિશ્રણથી મુમલમાનોનું મૂળ બિરદ દીધું થતું ચાલ્યું અત્યારે હિંદુસ્તાનની ૭ કરોડ મુસ્લિમ વસ્તીમાંથી પોતાની જાતને મૂળ ઓલાદમાંથી ઊતરી આવેલ તરીકે ઓળખાવનારની સંખ્યા ફક્ત એંશી લાખની છે. ઇસ્લામીઓએ પોતાનાં સાહિત્ય તથા કળાથી હિંદની પ્રજાલિકા તથા સંસ્કૃતિને દીપાવી, તેની ખિલવણી તથા પ્રગતિમાં પોતાની શુદ્ધિનો હિસ્સો આપ્યો હિમાવયથી તે કુમારિકા સુધીના સમસ્ત દેશમાં, મુસ્લિમ રાજ્યના ઉજ્જવળ સમય દરમ્યાનના કળા તથા સભ્યતાના સ્મગ્ણચિહ્નો સ્થળે સ્થળે ઝળહળી રહેવ છે. મમસ્ત પ્રજાના મંયુક્ત બળથી તથા બન્ને પ્રજાલિકાના મંમિશ્રણથી જગતના ઇતિહાસના પાનાં પર અદ્ભુત સંસ્કૃતિ ચડેલ છે

“ઇસ્લામી રાજ્ય દરમ્યાન, જાતિ, રંગ કે ધર્મભેદ વગર રાજ્યના સર્વ હોદ્દાઓ ફક્ત લાયકાત અને યોગ્યતાને જ અવલમી સર્વ વર્ગ માટે ખુલ્લા હતા. પ્રધાન, સેનાધિપતિ, અને નાણાં વિષયક વગેરે જગ્યાઓ ઉપર હિંદુઓની જ નિમણૂક કરવામાં આવતી હતી. અન્યોન્યની મંરૂતિ તથા રીતરિવાજોની એકબીજા ઉપર ફેલી

અસર થયેલ છે. તે આપણી લોકવાર્તાએ પુરવાર કરે છે. બહારના દેશો સાથે મુસ્લિમોએ જે સંબંધ બાંધ્યો તે કેવળ ધાર્મિક જ હતો, જે સંભોગો અનુસાર અનિવાર્ય હતો. હિંદુસ્તાનમાં આપણું સ્થાન ક્યાં છે તે ફક્ત બે જ શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય. આપણે હિંદી મુસ્લિમો છીએ. આ “હિંદી મુસ્લિમો” શબ્દો આપણી રાષ્ટ્રીય તથા ધાર્મિક ભાવનાનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. જ્યાં સુધી એ બંને અંગેની ફરજો તથા જોખમદારી આપણે સમજતા રહીશું ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનને એવકા નીવડવાનો સમય આપણે માટે હરગીજ નથી આવવાનો.

“હિંદી મુસ્લિમો એ પ્રથમ હિંદીઓ છે.

“ઇસ્લામ સિવાયના આપણા અન્ય બિરાદરો પ્રત્યે આપણે કેવો સંબંધ છે, તેમજ તેમના પ્રત્યે આપણી કઈ કઈ ફરજો છે તે વિષેના, મારા વિચારો મેં કદી શુભ રાખેલ નથી. અનેકવાર વ્યક્ત કરેલ વિચારોને પુનઃ અત્રે રજૂ કરું છું ભારતવર્ષની રાજનીતિને સંકુચિત દષ્ટિથી નહિ નિહાળનારાઓમાંનો હું એક છું. સમસ્ત ભારતના કલ્યાણના, ન્યાયના પ્રશ્નો જ્યારે જ્યારે ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે ત્યારે મારી કે અન્ય કોમ અથવા વ્યક્તિના સ્વર્થ કે હકનો ભેદ રાખ્યા વગર અખિલ ભારતની પ્રગતિ સાધનારાઓની તરફેણમાં હું સદૈવ ઊભો રહું છું, અને અંત સુધી હું હિંદી તરીકે જ ઊભો રહીશ.

“હિંદની જનતા સમક્ષ ઉચ્ચ આદર્શ, ધ્યેયો તથા કાર્યપદ્ધતિની રૂપરેખાઓ દેશનાયકો તરફથી રજૂ કરવામાં આવે છે, પરંતુ ઉક્ત આદર્શ ધ્યેય વગેરેને કેવો ઓપ ચડાવવો તે સામાન્ય જનસમૂહ ઉપર અવલભ્ય છે, જેથી ઘણીયે વાર આદર્શો નહિ ધ્વજવા યોગ્ય કાર્યોમાં પરિણમે છે. દેશના રાજવહીવટમાં ભારતીય તનુજોને સમાન દરજ્જાનો હિસ્સો મળ્યો હોત તો હિંદનું રાજ્યવહીવટી ધોરણ રાષ્ટ્રીય બન્યું હોત, નોકરશાહી હિંદમાં ફક્ત ફક્ત જ સંભવી શકે છે તે ન થાત. નોકરશાહી સામે જનસમૂહ તરફથી પ્રકાપભર્યા આક્ષેપો

થાય છે તે ન થાત, અને દેશે અત્યારે પોતાનો અપૂર્વ ઉત્કર્ષ સાધ્યો હોત. ત્યાં સુધી હિંદી સરકાર રાષ્ટ્રીય ન બને, ત્યાં સુધી તેની રાજ્યનીતિનું ધોરણ પ્રજાના જ કલ્યાણ અર્થે ન ધડાય ત્યાં સુધી હું નથી ધારતો કે ભારત કદી જંપીને બેસે.

ગૃહસ્થો, વધારે સ્પષ્ટ કરવા મારે વિસ્તૃતપણે આ વિષયને ચર્ચવો પડશે, કે જેથી હું નિર્દેશ કરી શકું કે બ્રિટિશ રાજનીતિસૌએ ફક્ત ભારતને જ નુકસાન કરેલ છે તેટલું જ નહિ કિંતુ બ્રિટિશ રાજ્ય-ધર્માત્માના પાયા કેવા ડગમગતા કર્યા છે. મેં અગાઉ વિવેચન કરેલ છે કે આપણા દેશના રાજવહીવટમાં આપણો બિલકુલ હિસ્સો નથી. દેશના નોકરશાહીતંત્રમાં એક પણ સ્થાન શું આપણને મળે છે ? દરેક રાષ્ટ્રમાં સરકારી નોકરીનાં મુખ્ય ત્રણ અંગ ગણાય છે, લશ્કરી, દરિયાઈ સૈન્ય અને સનંદી.

“ પહેલાં લશ્કરી પ્રકરણ લઈએ. ભારતભૂમિ ઉપર લાખોની સંખ્યામાં લડાયક વીરપુરુષો વસે છે, છતાં લશ્કરમાં એક પણ સારી જગ્યા હિંદીને મળતી નથી. સુબેદાર કે રસાલદાર સિવાય એક પણ ઉચ્ચ પદવીની આશા આપણાથી ન રાખી શકાય. હિંદી લશ્કરની સંખ્યા અમુક હદમાં જ હોય છે, સામાન્ય જનસમૂહ નિઃશસ્ત્ર રહે છે, દેશને નામેશીરૂપ શસ્ત્રબંધીનો કાયદો રાજધર્મભેદના અપવાદ સાથે પ્રવર્તે છે. સામાન્ય જનતા ઉપર ચોરલૂંટારાઓનાં આક્રમણ થાય, તેમના ધનમાલ જીવનને લૂંટી લે છે પરંતુ તેની સામે સ્વરક્ષણની શક્તિ પ્રજામાં નથી.

“ અમુક સ્થળોએ તો લાઠી પણ ભયરૂપ દધિવાર લેખાય છે. યુરોપની રણભૂમિ ઉપર ત્યારે બ્રિટિશ અમલદારો—અમુક કપાઈ ગયા, અમુક અશક્ત નીવડ્યા ત્યારે—તેમની ગેરહાજરીમાં આપણા શૈનિકોએ દર્શાવેલ બદાહુરી અને અદ્ભુત પરાક્રમોની બ્રિટિશ અખબારોએ અતુલ પ્રશંસા કરેલ છે. અમારા યુવકો ત્યારે આવી અપૂર્વ

શક્તિ ધરાવે છે, ત્યારે અમે પૂછી શકીએ ખરા કે શા માટે શાન્તિના સમયમાં પણ અમારા ઉપર વિશ્વાસ નથી રખાતો ?

“ જો ભારતીય વીર તનુજીને કેળવવામાં આવ્યા હોત તો સામ્રાજ્યને આ પ્રસંગે લાખોની સંખ્યામાં લડાયક પુરુષોની મહાત્મ્ય મળી હોત, પરંતુ હિંદને એવી સ્થિતિમાં રાખવામાં આવેલ છે કે ન તો તે સ્વરક્ષણની શક્તિ ધરાવે છે કે ન તો તે ગ્રેટ સ્પિટનને માટે કંઈ કરી શકે. કદાચ હિંદ ઉપર કાળુ વાદળ ઘેરાય તો ગૃહ, કુટુંબ કે રાષ્ટ્ર અર્થે ઝૂઝવાની અમારી અશક્તિ તથા નિર્માલ્યતાને અંગે આત્મરક્ષણ અર્થે જાપાન કે રશિયા પાસે દોડવું પડે. ગમે તેવા પ્રતિકૂળ વાતાવરણ સામે ઝૂઝવાનું આત્મબળ, અવિરત પરિશ્રમ અને ગમે તે પ્રકારની મુશ્કેલીઓને જીતી લેવાની અદ્ભુત શક્તિ, ગમે તેવી ફરજે માટે અડગ ભક્તિ, માતૃભૂમિ અર્થે પ્રાણાર્પણ કરવાની તમન્ના—પ્રજાએ જીવવું હોય તો આ સદ્ગુણો તેનામાં હોવા જોઈએ પરંતુ પ્રજા સ્વતંત્ર હોય તો જ એ સર્વ બની શકે તેમ છે. શારીરિક કેળવણીના દ્વારો બંધ કરવા તે પ્રજાને કારાગૃહમાં ગૂંચળાવી મૃત્યુને આધીન કરવા જેવું છે.

“ નૌકાસૈન્ય તો આપણે માટે નથી. હિંદુસ્તાનની અદર કુદરતી સર્વ સાનુકૂળ સાધનો છે, પ્રજામાં શક્તિ છે, છતાં અમારા આ જન્મસિદ્ધ હકનો ઇન્કાર કરીને ખુદ ઇંગ્લેંડે પોતાને તુકેમાન પહોંચાડેલ છે. એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે હિંદીઓ તેને માટે લાયક નથી. પરંતુ કેળવણી આપ્યા વગર તેમ કહેવું તે તદ્દન અન્યાયી છે ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

હવે સનંદી નોકરી વિષે. હું નથી સમજી શકતો કે શા માટે આ નોકરી પણ આપણે માટે બંધ છે ? હિંદીઓની બુદ્ધિશક્તિનો આ દિશામાં પ્રયોગ કરતાં સરકાર શા માટે ખમચાય છે ? શા માટે હિંદીઓને પોલિટિકલ એજન્ટ કે રેસિડેન્ટની જગ્યાઓ નથી મળતી ?

“ હિંદુસ્થાનમાં સિવિલ સર્વિસ એ મુખ્ય નોકરી ગણાય છે. પરંતુ તેના કાયદા અને કાનૂનો હિંદીઓને નાલાયક ઠરાવે છે. આથી હિંદીઓને તે નોકરીમાં દાખલ થવું તે અસંભવીત તો નહિ પરંતુ લગભગ અશક્ય છે. એ નોકરીની પ્રાવેશક પરીક્ષા હિંદી સાત હજાર માઇલ દૂર લંડનમાં લેવાય છે. જેથી હોશિયાર, ચાલાક, ઉત્સાહી અને ભાગ્યશાળી યુવકો જેઓ અંગ્રેજો સાથે હરિક્ષામાં ઊતરી શકે તેવા છે તેમને પણ વિદેશી અંગ્લ ભાષામાં પરીક્ષા આપવી પડે છે. ઇંગ્લંડ અને હિંદ બન્ને સ્થળોએ પરીક્ષાનાં ધોરણો શા માટે દાખલ કરવામાં નથી આવતાં તે મારી સમજણમાં આવતું નથી.

“ પોલિસ, જંગલ તથા કેળવણી ખાતા જેવાં નાનાં ખાતાંઓમાં પણ સર્વ ઉચ્ચ જગ્યાઓ અંગ્રેજો માટે જ રાખવામાં આવેલ છે. અને હિંદના વતનીઓને જવાબ મળે છે કે તે જગ્યાનાં દારો તમારે માટે બંધ છે. આવી સાધારણ ધોરણની જગ્યાઓની હિંદીઓ આશા રાખે જ પરંતુ તે પરત્વેની હિંદીઓની અવારનવાર માગણીઓનો પણ તિરસ્કાર કરવામાં આવેલ છે.

“ ગૃહસ્થો ! હવે દેશના આર્થિક પ્રકરણ ઉપર આવું છું. આ દિશામાં આપણે કેટલી પ્રગતિ કરી તેનું જરા નિરીક્ષણ કરીએ. ભારત મુખ્યત્વે ખેતીનો દેશ છે. ગામડાંમાં રહેનારા લાખો માનવીઓનો નિર્વાહ ખેતી ઉપર છે, દેશનું જીવન અને ઉત્કર્ષ તે ઉપર અવલંબેલાં છે. આ લાખો આમ જનોની ગરીબી દૂર કરવા સરકારે ક્યાં પગલાં ભરેલાં છે ?

“ આ વિસ્તૃત વિશ્વમાં હિંદ કુદરતી બક્ષિસોથી ભરપૂર એક સર્વોપરિ રાષ્ટ્ર છે. તેની ભૂમિમાં કપાસ, ધાતુ, શણ વગેરે બહોળા પ્રમાણમાં પાકે છે, હિંદમાં સર્વત્ર સોનાની, રૂપાની, કાલસાની, લોહાની અને છેવટ પથ્થર મુધીની ખાણો પથરાયેલ છે. તેની એક પણ નદી કે

જંગલ એવું નથી કે જે માનવજાતિને નિરુપયોગી હોય. આવી ક્ષણરૂપ ભૂમિમાં તેનાં બાળકોની આજે શી દશા છે? ખીચારા ખેડૂતો બનતા પ્રયાતો કરે છે, પરંતુ ખેતીના વૈજ્ઞાનિક સાધનોના અભાવે જે ઉપજ થવી જોઈએ તે નથી થતી. આજે એ ખેડૂતો કંગાલ દશા ભોગવે છે.

“વ્યાપાર અને હુતરઉદ્યોગોમાં પણ આજે આપણી શી સ્થિતિ છે? જગતને એક સમય હિંદોવાનાર અમારા જીવનસમ હુન્નરઉદ્યોગોનો વિદેશી હરીફાઈએ સદંતર નાશ કરેલ છે, અને હજીયે વિદેશી પ્રજાના લાભ અર્થે દેશને કચરવામાં આવે છે. આપણી સમક્ષ કપાસ ઉપર જકાતનો દાખલો પ્રત્યક્ષ છે, જે માન્યેસ્ટર અને લેકેશાયરના લાભ અર્થે જ નાંખવામાં આવેલ છે.

“હું હવે ગ્રેસ એક્ટ અને ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા (હિંદસંરક્ષણ કાનૂન) એક્ટ ઉપર આવું છું. આ બંને કાયદાઓએ આપણી કામના અગ્રેસરોના જાનમાલને ભારે નુકસાન કરેલ છે. આ કાયદાની સામે આપણી આખીયે કામમાં ભારે પ્રકોપ ફેલાયેલ છે અને મારી કામના એક અગ્રેસર તરીકે તેમની લાગણીઓને અત્રે રજૂ ન કરું તો મારી ફરજ બજાવતાં હું ભૂલ્યો ગણાઈ.

“ગૃહસ્થો ! ગ્રેસ એક્ટ ક્યા અને કેવા સંજોગો તજે પસાર થયેલ છે તે મને સારી રીતે યાદ છે. આ ગ્રેસ એક્ટ અમુક ક્રાંતિકારો માટે જ છે, તેનો અમલ સામાન્ય જનતા ઉપર કરવામાં નહિ આવે તેવી સમજુતીથી ધારાસભાના સભ્યોએ અનુમોદન આપેલ છે. પરંતુ પરિણામ શું આવ્યું? બધાં મુસ્લિમ અખબારો તદ્દન નિર્જીવ તથા દુઃખદાયક સ્થિતિમાં મુકાયાં છે. ‘કામરેડ’ બંધ થયું, હમદર્દનો સંહાર થયો, ‘મુસ્લીમ ગેઝેટ’ અદૃશ્ય થયું, ‘અલ-હિલાલ’ અત્યારે હસ્તીમાં નથી, ‘ઝમીનદાર’ આકુ છે, પરંતુ તેના ઉપર ડેપુટીકલેક્ચરી તલવાર ઝમૂખી રહેલ છે. આ કાયદાનો દોર આટલા પ્રમાણમાં

પ્રસરશે તેનો કાને ખ્યાલ હતો ? પ્રજાની લાગણીઓને આવી રીતે કચરવી એ શું ન્યાયી છે ?”

અખિલ હિંદ મુસ્લિમ લીગના અધ્યક્ષ મહાશયના ભાષણના ઉપર્યુક્ત ફકરા ઉપરથી વાંચક સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકશે કે આ પુસ્તકમાં મેં એવું કાંઈ નથી બતાવ્યું કે જે ઉપરોક્ત ભાષણ કરતાં સહેજે વધારે કડક હોય. તે ભાષણમાં સરકાર સામેના અસંતોષ જાહેર કરતાં સરકાર પ્રત્યેની વફાદારી બતાવવાનું પણ પ્રમુખ સાહેબ ચૂક્યા નથી.

આર્યાવર્તમાં ઉપાનો ઉદય થયો છે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય આ દિવસની ભલે નોંધ કરે. બન્ને કામ વચ્ચે વિખવાદ તથા કલહ કરાવવામાં સરકાર ચાલાક છે. તેની એ રાજનીતિ છે. પરંતુ ભારતીય પ્રજા હવે જાગૃત થઈ છે, અને હવે સરકારની ચાલાકીઓ જરાયે સફળ થવાની નથી.

ગ્રેટ બ્રિટનની વિશ્વમાન્ય સર્વોપરિ સત્તાને સહેજ પણ હરકત પહોંચાડવાનો ભારતનો ઉદ્દેશ નથી. હથિયારબળ કે અન્ય વિદેશી સત્તાની સહાય સ્વીકારી ભારતવર્ષમાંથી બ્રિટિશ રાજધમારતને સહતર જમીનદોસ્ત કરવા કરતાં શાન્તિમય ઉપાયોથી સ્વરાજ મેળવી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક ભાગ તરીકે રહેવાનું હિંદ ચાહે છે. પરંતુ અંગ્રેજ સરકાર ભારતને તેના જન્મસિદ્ધ હક્કો આપવાની અવગણના કરી પોતાની શ્વેત પ્રજાના લાભ અર્થે જ અત્યાર સુધી જેમ કચરતી આવેલ છે તેમ ભારતની પ્રજાને ચૂસતી રહેશે તો પછી હિન્દીઓ શું કરી બેસશે તે જાણી શકાતું નથી. છતાં દીવા જેવી સ્પષ્ટ હકીકત તો એ જ છે કે અખિલ આર્યાવર્તની અંદર પોતાની વફાદારી માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતાની અર્થે તેને ચરણે પોતાની લક્ષ્મી, પોતાનું જીવન સર્વસ્વ હોમી દેનારા નવયુવકોની સંખ્યા દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે.

હવે પ્રજાને બ્રિટિશ સરકાર ઉપર વિશ્વાસ નથી રહ્યો. તે પ્રજા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય અર્થે પોતાનું નાવ સ્વરાજ મંદિર પ્રત્યે આગળ ધપાવી રહેલ છે.

(૯)

આ ભૂમિકા ખતમ કરતાં પૂર્વે આ કાર્યમાં મને ઉત્તેજન સહ સંપૂર્ણ સહાય કરનાર કેલિફોર્નિયા વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રોફેસર એ. યુ. પોપ તથા ન્યૂયોર્કના ડૉ. જે. ટી. સન્ડરલેન્ડનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

અમુક પુનરુક્તિઓ માટે વાંચક મને ક્ષમા કરશે તેવી આશા રાખું છું. મારા પ્રસ્તુત વિચારોની સાથે દેશના લિખ લિખપણે તથા વર્ગો સમત છે તે દર્શાવવા પુનરુક્તિઓ અનિવાર્ય થઈ પડેલ છે.

અતમાં આ પુસ્તકમાં અમુક અંગત બાબતો લખવા માટે મારે વાંચકવંદની ક્ષમા માગવાની રહે છે, કારણ તે આત્મલેખા બનેલું હાગે, પરંતુ પુસ્તકની વસ્તુની સંકલના જાળવી રાખવા ખાતર આવશ્યક જણાતે સ્થળોએ જ ઉલ્લેખ કરેલ છે. હું અંગત વિષય ઉપર બોલું છું તે નહિ બતાવવા ખાતર મેં એક પ્રકરણમાં મારી જાતને ત્રીજા પુરુષ તરીકે સંબોધેલ છે.

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસ માટે આ પુસ્તક બહુ જ નાનું કહેવાય પરંતુ આખોયે ઇતિહાસ રજૂ કરવા કરતાં હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે શું બની રહેલ છે તે સુધરેલ જગતને બતાવવાના ઉદ્દેશથી જ આ પુસ્તક મેં લખ્યું છે. વિદેશી વાંચક વિગતપૂર્વક હાંબી હકીકતોમાં રસ ન જ લે, ઉપરાંત હાંબી ખર્ચાળ પુસ્તક વાચવાનું પસંદ ન જ કરે એ સર્વ બાબતો ધ્યાનમાં લઈને જ આ પુસ્તકની રચના મેં કરેલી છે. દુરતમાં હિંદને સ્વરાજ મળે, અને તેને અંગેની લાપકાત પ્રજામાં છે, તે વિષય ઉપર પણ મેં વિવેચન નથી કર્યું. કારણ

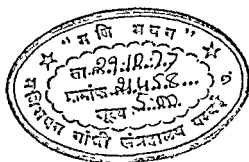
તેથી પુસ્તકનું કદ મોટું થાય પરંતુ આ વિષયને માટે મોડર્ન રિવ્યુના ૧૯૧૬ ના ફેબ્રુઆરી અંકમાં પ્રગટ થયેલા અધિપતિના લેખ પ્રત્યે વાંચકનું ધ્યાન ખેંચું છું.

બર્કલી, કેલિફોર્નિયા

યુ. એસ. એ

લજપતરાય.

૧ માર્ચ ૧૯૧૬

પ્રકરણ પહેલું

ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ ઉપર ઊડતી દષ્ટિ .

ભારતીય ઇતિહાસનો સમય ખ્રિસ્તી સંવત પહેલાં હજારો વર્ષ પૂર્વનો છે. આમાંના ઘણાંયે હજુ કાળના ગર્ભમાં છુપાયેલ છે. જે કંઈ પણ જાણવામાં આવે છે તે ઇતિહાસ સ્વરૂપે છેલા એક સૈકા દરમ્યાનમાં જ જગત ચમક રહ્યું થયેલ છે. ઇતિહાસનાં સાધનો લાંબા સમયથી જ ભારતભૂમિમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં; પરંતુ પાશ્ચાત્ય પ્રજાને તેની બહુ જ ઓછી માહિતી હતી.

આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ પરિપૂર્ણ રચાયો છે એમ તો ન જ કહી શકાય. પ્રાયશઃ તેની શોધ થતી ગઈ છે, અને હજુ ઘણાંયે પૃથ્વીના ખડમાં છુપાયેલ છે, જેથી આર્યાવર્તની પ્રાચીન પ્રજાલોકની ન્યૂનતા સંબંધી સંપૂર્ણ સાધનોના અભાવે અભિપ્રાય બાંધવો તે સહેલું છે, છતાં નિશ્ચયાત્મક રીતે એટલું તો કહી શકાય કે કાંઈરહના જન્મ પહેલાં હજારો વર્ષ સુધી ભારતવર્ષમાં અદ્ભુત સંસ્કૃતિ, સુંદર સાહિત્ય, વ્યવસ્થિત સમાજ તથા પ્રજાના જન્મસિદ્ધ હક તથા કાનૂનો ઉપર રચાયેલ રાજ્યવ્યવસ્થા વિદ્યમાન હતાં.

તદુપગ્રંથ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અનુવાદોદ્વારા જગત સમક્ષ રહ્યું થયેલ આર્યાવર્તના અનાદિ સમયના સાહિત્યના સપ્રમાણ પુરાવાઓ આપણા પાસે મોજુદ છે; જેથી જગતની સુધરેલ પ્રજાને પ્રતીતિ થયેલ છે કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યવ્યવસ્થા તેમજ એકદશ્ય ચક્રવર્તી

નરેશની રાજ્યપદ્ધતિ પ્રાચીન હિંદને અજાણ્ય ન હતી. આ સર્વ ફેટલા સમય સુધી હતું તે મક્કમતાથી કહેવું મુશ્કેલ છે.

ભારતખંડ ઉપર પહેલું આક્રમણ

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ માં મહાન સિકંદરે હિંદુસ્તાન ઉપર પહેલી ચડાઈ કરી. નિઃસંશય અમુક હદ સુધી તે વિજય સંપાદન કરી શક્યો હતો, પરંતુ આખાયે હિંદુસ્તાન ઉપર તેને કદી વિજય નહોતો મળ્યો. એવું કહેવાય છે કે જિતાયેલા પ્રાંતો ઉપર તેણે સુખાઓ નીમ્યા હતાં; પરંતુ એ તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ હકીકત છે કે સિકંદરના અવસાન પછી ખેબિક્ષોનમાં સેલ્યુકસના હાથમાં સત્તા આવી, ચંદ્રગુપ્ત અને સેલ્યુકસની વચ્ચે મહાન યુદ્ધ જામ્યું, સેલ્યુકસે હાર ખાધી ચંદ્રગુપ્ત સાથે સલાહ કરવી પડી, જેને પરિણામે ભારતવર્ષની, આઝાદી તેને માન્ય રાખવી પડી હતી. ઉત્તર વિંધ્યાચલ સુધીના અખિલ હિંદુસ્તાન ઉપર ચંદ્રગુપ્તનો સામ્રાજ્યવજ્જ ફરકતો હતો; બંગાળથી પૂર્વ આસામ સુધી, પંજાબથી પશ્ચિમ અફઘાનિસ્તાન સુધી તેની આજ્ઞા પ્રવર્તેલી હતી. હિંદના આ સમયના ઇતિહાસ માટે સદ્-ભાગ્યે ચંદ્રગુપ્તની અદાલતમાં આવેલ ગ્રીક એલચી મેગેસ્થિનિસ તથા અન્ય સમકાલિન ગ્રીક લેખકોનાં લખાણોના સ્વતંત્ર પુરાવાઓ આપણી પાસે મોજુદ છે.

ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક

ચંદ્રગુપ્ત તથા તેની રાજ્યવસ્થા પરત્વે મેગેસ્થિનિસે લખેલા વીગતપૂર્ણ ઇતિહાસ દરેક ભારતીય તતુજને પોતાની પ્રાચીન સભ્યતા માટે અભિમાનરૂપ છે. અર્વાચીન યુરોપે અખત્યાર કરેલ રાજ્યવસ્થાની સર્વ પ્રકારની નીતિ તથા ધોરણોનું ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યમાં સંપૂર્ણ પાલન થતું હતું. તેના રાજ્યમાં મજૂરખાતું જુદું હતું; જન્મ, મૃત્યુ, નિવાહ વગેરે પ્રજાની શારીરિક સંપત્તિ અર્થે એક ખાતું અલગ હતું; જાહેર ધાર્મિક મંસ્થાનોની દેખરેખ માટે એક પ્રધાનની ખાસ નિમણૂક કરવામાં આવી હતી; વ્યાપારના રક્ષણ તથા પ્રગતિ અર્થે,

એતીવાડીના ઉત્કર્ષ અર્થે વગેરે માટે જુદાંજુદાં ખાતાં હતાં; નૌકા-સૈન્યના તેમજ પાયદળ વગેરેનાં લશ્કરો મોટા પ્રમાણમાં હતાં; નોટોનું ચલણ સારા પ્રમાણમાં હતું. આ સમયે જગતભરમાં હિંદીઓ સત્ય તથા પ્રમાણિકતા માટે મશહૂર હતા. લેખિત ખત કરતા શબ્દોની કિંમત વધારે હતી.

। ચદ્રગુપ્ત પછી અશોકનો અમલ આવ્યો. જગતના ઇતિહાસનાં પાનાં પર કદી પણ નહિ ચડેલ તેવો તે એક ચક્રવર્તી મહાન નરેશ હતો. તેના રાજ્યનું ધ્યેય શસ્ત્રખળ નહિ કિંતુ પ્રેમ હતો. પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ તેનો અનુરાગ સવિશેષ હતો. પ્રાણીઓ માટે તેણે ઇસ્પનાલો બંધાવેલી હતી. કાષ્ટસ્તના જન્મ પૂર્વેનો આ યુગ હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ થી ઇ. સ. ૮૦૦ સુધીની એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે એક હજાર વર્ષ ઉપરના સમય સુધીમા ભારતવર્ષ ઉપર કદી પણ વિદેશી શાસન આવેલ નથી. મધ્ય એશિયામાથી અનાર્થ લોકોનાં ટોળાં હિંદુસ્તાન ઉપર કદીક ધસી આવતાં હતાં; પરંતુ તેઓનું ભારતીય પ્રજા સાથે સમિશ્રણ થઈ જતું હતું.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના અવિચ્છિન્ન પ્રવાહમાં નૂતન પરિવર્તન કરનાર, નવું જ પ્રકરણ જોલનાર આઠમા સૈકાના મધ્યકાળમાં હિંદુસ્તાન ઉપર અબ્દુલ કાસીમનું દ્વિતીય વિદેશી આક્રમણ હતું. મુસ્લિમ લોકોએ પૂરાં ચારસો વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનનાં દ્વારો પર પ્રહારો કર્યા પછીથી જ ભારતવર્ષમાં મુસ્લિમ રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં ફતેહમંદ નીવડ્યા હતા. દિલ્હીમાં પહેલા મુસ્લિમ વૃષ્ટિ કુતુબુદ્દીને ઇ. સ. ૧૨૦૬ માં ગુલામવંશ સ્થાપ્યો. ઇ. સ. ૮૦૦ થી ૧૨૦૦ ના મધ્યકાળમાં મિથ અને પંજાબના ડેલ્હાક વિભાગોનો કબજો મુસ્લિમો મેળવી શક્યા હતાં, પરંતુ ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં પોતાના જ રજપૂત બંધુની દગાબાજ પ્રયુક્તિથી પૃથ્વીરાજ પાંચો ત્યાં સુધી મુસ્લિમો અખિલ આર્માવર્ત ઉપર પોતાનો શ્વજ ફરકાવવાને રાજિ-માન નહોતા થયા.

આર્યાવર્તની ૧૨ મા સૈકા સુધીની આઝાદી

આ ઉપરથી સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાશે કે ભારતવર્ષ તેરમા સૈકાના પ્રાત કાળ સુધી સ્વાતંત્ર્યમા મહાલતું હતું. સ્વતંત્રતાનો અર્થ હું એ કરું છું કે બહારનું વિદેશી શાસન આ સમય સુધી ભારત ઉપર કદી આવેલ ન હતું. પગલ તથા મિંધના ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રાંતોના કેટલાક વિભાગોમા મુસ્લિમ રાજ્યનો અમલ શરૂ થયો હતો. પરંતુ હિંદુસ્તાનના મુખ્ય ભાગોમા તો હિંદુ નૃપતિઓની જ સત્તા હતી અગાઉ નિર્દેશ કર્યા મુજબ એલેક્ઝેન્ડર તથા અબ્દુલ કામીમના આક્રમણો વચ્ચેના સમયમા હિંદુસ્તાન ઉપર અનાર્થ ટોળાઓ ધસી આવેલા પરંતુ નેઓએ તો હિંદુસ્તાનને જ પોતાનું વતન બનાવી દીધું આ લોકોએ હિંદુસ્તાનના ધર્મ તથા સમાજિક જીવનનો સ્વીકાર કર્યો અને પછીથી તો તેમની તથા ભારતીય પ્રજા વચ્ચે સહેજ પણ તફાવત નથી રહ્યો.

મુસ્લિમ રાજ્ય

ભારત વર્ષમા મુસ્લિમ રાજ્યનો અવારનવાર ભાગ્યના આદિલનો સાથેનો સમય ૭ સૈકા સુધીનો જ છે. ૧૩૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધી ત્રણ સૈકા દરમ્યાન મુસ્લિમોનું રાજ્ય ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્થાન ઉપર જ હતું અકબરે ત્યાં સુધી અખિય ભારત ઉપર પોતાનો વિજય-જ્વજ નહોતો ફરકાવ્યો ત્યાં સુધી દક્ષિણ રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાન ઓછાવત્તા પ્રમાણમા સ્વતંત્ર હતા. જે કે આ અકબરને પણ ઉદેપુરના માહારાણા પ્રતાપને જીતવામા નિષ્ફળતા મળી હતી. પ્રતાપે દાર ખાધી, જગલમા પણ તેને ખુશ હેગન કરવામા આવ્યો. તો પણ મોગલને તેણે પોતાનું શિર કદી પણ નમાવ્યું નથી. અકબરે ઘણાખરા રજપૂત રાજાઓને, કોઈને પોતાની સત્તાથી, માર્છી સાથે મિત્રાચારીથી, પોતાની તરફેણમા લઈ લીધા હતા પરંતુ સિસોદિયો કેસરી કદી પણ નથી નમ્યો. પ્રતાપની પ્રજા પ્રતાપને દેવવત્ પૂજતી હતી. આ સમયે હિંદુઓમા સ્વદેશભક્તિનો, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમનો જીવાળ એટલે સુધી હતો કે એક સમયે અકબરે ઢચેરીમાં

બહાર કર્યું કે પ્રતાપ તરફથી તેને એક પત્ર છે જેમાં તે મોગલનું આધિપત્ય સ્વીકારે છે. આ વાત માનવાને ત્યાં હાજર રહેતા રજપૂતોએ ચોખ્ખી ના પાડી. એ તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કથા છે કે પૃથ્વીરાજ કવિએ પ્રતાપને પત્ર પાઠવ્યો કે અકબર તરફથી મોગલ સમાચારથી તેનું હૃદય અત્યંત ધવાયું છે. જો પ્રતાપ કદી નમશે તો હિંદુઓનો સૂર્ય સદાને માટે અસ્તાવ્યજ્ઞમાં વિરામ પામશે, અને તેને પ્રત્યુત્તર કેવો મળ્યો ? કે ઉક્ત વ્યાતગી તદ્દન બિનપાયાદાર છે, પ્રતાપ કદી પણ મોગલનું શરણ નહિ જ સ્વીકારે, હિંદુઓનો ધ્વજ સદાયે ફરકતો રહેવાનો જ.

આ બનાવથી એમ સાબીત થાય છે કે એક હિંદુ નોકર કે જેણે મોગલને શરણે જઈ તેની નોકરી સ્વીકારી હતી તેના હૃદય ઉપર ઉક્ત ગદ્યત હકીકતથી કેવો આઘાત પહોંચ્યો હતો. પોતે પડ્યો છતાં પણ જ્યાં સુધી પ્રતાપ મોગલ સામે ઝૂકી રહ્યો હતો. ત્યાં સુધી હિંદુઓનો દીપક જુઝાયો છે તે વાત માનવાને તે કદી તૈયાર ન હતો. સોળમા સૈકાના જમાનામાં પણ પોતાને શરણે આવેલા, પોતાની નોકરી સ્વીકારેલા એક હિંદુને હિંદુઓના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ માટે લરકચેરીમાં આવા હિંમતભર્યા શબ્દો ઉચ્ચારવાની રજા આપવી તે અકબરની અપૂર્વ ઉદારતા સૂચવે છે. આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે અકબર મુખ્યમુખ્ય રજપૂત રાજાઓ સાથે મિત્રાચારી બાંધો લેવામાં ફાવ્યો હતો. અભિમાની રાઠોડે તેને પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી. બિકાનેર, જુન્દી વગેરેના મહારાજાઓ તેને શરણે ગયા હતા. જેથી પ્રતાપને અકબરના અને પોતાના જ એકલોહિયા ભાઈઓનાં સંયુક્ત લશ્કરો સામે લડવાનું હતું; છતાં અકબરના મહાન સામ્રાજ્યના તેને નમાવવાના ભગીરથ પ્રયાસો સામે એકલે હાથે તે પચીસ વર્ષ સુધી ઝૂઝ્યો. કર્નલ ટોડના શબ્દોમાં જ : “ અખિલ વિશ્વ ઉપર આ સમયે હસ્તી ધરાવતા એક મહાન સામ્રાજ્ય કે જેના લશ્કરનું પ્રમાણ ત્રીસના સ્વાતંત્ર્ય સામે ધરાવે મૂકેલ બગવાન લશ્કરના કરતાં ક્યાંય

વધારે હતું. તેવા સામ્રાજ્ય સામે બહુ જ અધ્ય માધનોની સહાયથી બૂઝવાનું પ્રતાપમાં જે અદ્ભુત મનોબળ તથા અપૂર્વ શક્તિ હતાં તે સદ્ગુણો રાષ્ટ્રોની પ્રગતિનું સુકાન જેના હસ્તમાં છે તેવા પુરુષો માટે સર્વાંશે અનુકરણરૂપ છે. ”

પોતાની મૃત્યુશય્યા ઉપર પ્રતાપે પોતાના વંશવારસો પાસે દેશની આઝાદીના દુરમનો સામે સદાને માટે વિગ્રહ જારી રાખવાના સોગંદ લેવરાવ્યા. દિલ્હીની ગાદી ઉપર પહેલા મુસ્લિમ રાજા પછીના ચારસો વર્ષ પછી જ સોળમી સદીમાં જ આ બનાવ બન્યો. આ બનાવને લાગ્યે જ સો વર્ષ પસાર થયાં હશે કે તુરત જ હિંદુઓએ મુસ્લિમ સત્તા પાસેથી જવાબ લીધો. ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પૂર્વે જ પંજાબમાં શીખોએ, મધ્ય હિંદમાં રજપૂતોએ તથા દક્ષિણમાં મરાઠાઓએ રણશિંગાં ફૂક્યાં. આ રીતે મુસ્લિમ રાજધમારતને હિંદુઓએ જ જમીનદોસ્ત કરી; નહિ કે અંગ્રેજોએ.

હિંદુસ્તાનમાં મુસ્લિમ રાજ્ય વિદેશી નહિ ?

આમ છતાં ભારતવર્ષમાં મોગલરાજ્ય એક ‘વિદેશી શાસન’ હતું તેમ કહેવું તે તદ્દન બૂલભરેલું છે. અલગત આ મુસ્લિમ આક્રમણકારોની મૂળ ઓલાદ પરદેશી હતી. (ઇસ્લોમાં પ્રથમ આવનાર નોરમન અને કેઇન પ્રજાની જેમ) પરંતુ ન્યારથી આ આર્યભૂમિને તેઓએ કાયમી વસવાટ તરીકે સ્વીકારી ત્યારથી જ આ દેશને પોતાનું વતન બનાવેલ છે. આ દેશમાં જ તેઓ પરણ્યા, આ દેશમાં જ કુટુંબની અભિવૃદ્ધિ કરી, અને એ રીતે આ દેશને પોતાની જન્મભૂમિ બનાવી. દિલ્હીમાં તેમજ અન્ય સ્થળોએ આજે ઇસ્લામીઓ અને પહોળો જોટલે અંશે હિંદીઓ છે તેટલે જ અંશે અકબર અને ઔરંગઝેબ હજા, ઐઝટ ઇસ્ટનમાં વિલિયમ ધી કોન્કરર અથવા વિલિયમ ઓફ ઓરેન્જના વંશવારસોના કરતાં સહેજ પણ વધારે વિદેશીપણું શેરશાહ કે ઇબ્રાહીમ લોદીમાં ન હતું. તૈમુર, નાદીરશાહ

અને અહમદશાહે જ્યારે હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલા કર્યા ત્યારે તેમની ચડાઈ મુખ્યત્વે મોગલ મુલકો ઉપર જ હતી. તેઓ હિન્દુ તેમજ મુસલમાન બન્નેના સમાન અંશે દુશ્મનો હતા.

ખ. સ. ૧૩૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીના મધ્યકાળમાં જે જે મોગલ સમ્રાટોએ હિંદુસ્તાન ઉપર સત્તા મોગવી હતી, તેઓ જન્મથી જ હિંદી હતા, હિંદુસ્તાનમાં જ તેઓ નીકા પડ્યા, ત્યાં જ તેઓ મૃત્યુને આધીન થયા હતા, અને તેમની દૃઢનકિયા પણ ત્યાં જ ઠરવામાં આવી હતી. ભારતવર્ષમાંથી જે મહેસૂલ તેઓ ઉઘરાવતા હતા તેની ઐક્યેક પાઈનો રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષમાં વ્યય થયો હતો. તેઓનું હરહર ભારતીય પ્રજાનું જ બનેલ હતું. હિંદુસ્તાનની બહારનાં નવાં કુટુંબોને હિંદુસ્તાનમાં વસવાની પૂરતી સ્વતંત્રતા હતી, પરંતુ જેઓ આ જમીને પોતાના વતન તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર ન હોય તેવાઓને માટે મરકારી નોકરીના દારો બધા હતાં. હિંદુઓની સામે શાસન કરતી પ્રજાએ જે વિરોધાત્મક ભાવના સેવેલી તે ફક્ત ધાર્મિક જ હતી, નહિ કે રાજદારી. અકબરના અમલ તથા આ ધાર્મિક ભેદને તો તિયાંગલિ આપવામાં આવી હતી. અકબર પછીના મોગલ નરેશોના સમય દરમ્યાન ઉક્ત ભેદ સંપૂર્ણ પોષાયેલો હતો; પરંતુ આને મિટિલ નોકરશાહીતંત્રના સામાજિક વર્તનમાં જે મદ તથા તિગ્રહારશતિ પ્રવર્તે છે તે ધર્મજનની મોગલ નરેશોમાં ન હતાં, હરયામી રાજ્ય દરમ્યાન જે જાતીય પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો હોય તો તે હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે ન હતો, પરંતુ હરયામ અને હરયામ વચ્ચે હતો; જેમકે તપલખ અને પાલાજ વચ્ચે અથવા મોગલ અને લેડી વચ્ચે. અદારમી સદી સુધીનો યુરોપીય જ્ઞાનદાસ પણ આવા જ પ્રકારના ધાર્મિક તેમજ જાતીય ઝગડાઓથી ભરપૂર છે.

શેરશાહ, અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાં જેવા મોગલ બાદશાહોના રાજ્યાધિકાર નીચે સરકારી રૂબે રૂબ પ્રકારની જગ્યાએ માટે હિંદુઓને ન લાયક નહોતા તેજવામાં આપ્યા, હિંદુઓને પ્રાંતના

સુખાઓની, લશ્કરના અમલદારોની, જિલ્લા તથા વિભાગોના શાસકોની જગ્યાઓ મળતી. ટૂંકામાં હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે ન તો સામાજિક ભેદને માટે કે ન તો રાજદ્વારી ભેદને માટે સ્થાન હતું, રાજદ્વારી તેમજ આર્થિક દૃષ્ટિથી અવલોકતાં ભારતીય પ્રજાને હિંદુ નરેશો જેટલું જ મુસ્લિમો તરફથી રક્ષણ મળતું હતું.

મોગલ રાજાઓએ ભારતીય પ્રજાને શસ્ત્રહીન બનાવવાના પ્રયત્નો કદી નથી સેવ્યા; તેમણે હથિયારો નહિ બનાવવાના કે નહિ મંગાવવાના કાનૂનો કદી પસાર નથી કર્યા; અરબસ્તાન, ઇરાન કે અફઘાનિસ્તાનમાંથી રાજતંત્ર અર્થે નોકરોની આયાત તેમણે કદી નથી કરી, તેમની પાસે લોકેશાયર કે માનચેરટરના ઉદ્યોગો ન હતા, કે જેની રક્ષા માટે હિંદના માલ પર જકાત નાખવાની જરૂર રહે.

તેઓ પોતાનાં સાહિત્ય તથા ભાષાને પોતાની સાથે હિંદુસ્તાનમાં લાવ્યા હતા. આ ભાષા દ્વારા કદાચ તેઓએ અમુક સમય સુધી પોતાનો રાજવહીવટ ચલાવેલ હતો; પરંતુ પછી તો હિંદુસ્તાનની અન્ય ભાષાઓ જેવી જ એક નૂતન જ ભાષા ગોધી કાઢવામાં આવી હતી. આ ભાષા કે જે આજે અખિલ હિંદમાં ઉર્દુ કે હિંદુસ્તાનીને નામે પ્રચલિત છે. તેનું મૂળ આર્ય ભાષા જ છે. આ મોગલ શામન-કર્તાઓને ઇરાન કે અફઘાનિસ્તાનના મજૂરવર્ગના પતન કે પ્રગતિ સાથે સહેજ પણ સંબંધ ન હતો. જે કાર્ક પરદેશી તેમનું ધ્યેય થાયતું તો તેમને હિંદુસ્તાનમાં આવી વસવાટ કરવો પડતો હતો. આમ મોગલ રાજ્ય એ વિદેશી નહિ પરંતુ સિંદી રાજ્ય જ હતું.

અન્ય દેશ તથા અન્ય પ્રજાના લાભ અર્થે જ થોડેપણે અંશે પણ ભારતીય એલાદ સિવાયની પ્રજાઓનું શાસન હિંદુસ્તાન ઉપર ખિટિશરાજ પૂર્વે કદી આવ્યું હોય તેવો એક પણ દાખલો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં નથી. આર્થાવર્ત પોતે જ એક સ્વતંત્ર મહાનગર (Empire) હતું. તે કદી પણ પરતંત્ર રીતે અન્ય રાજ્યના એક વિભાગ તરીકે રહેલું નથી. તેની પાસે પોતાનું જ લશ્કર તથા

નૌકાસૈન્ય હતા, તેના રાજમહેલો અને અદાલતો ઉપર પોતાનો જ રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ફરકતો હતો, તેની પેદાશની એકેએક પાઘની હિંદુસ્તાનના હિતમાં જ વ્યય થતો હતો, તેની પાસે પોતાના જ હુન્નરઉદ્યોગો હતા, અને અખિલ વિશ્વને તે એક સમય હકાવતું હતું હિંદુસ્તાન સાથે અમુક શરતોથી કાઠને વ્યાપાર ખેડવાની આકાંક્ષા હોય તો તેને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની માફક પ્રથમ હુકમ મેળવવો પડતો હતો. અરબસ્તાન ધરાન, કે કાબુલમાં કયાય પણ હિંદી ઓફિસ ન હતી કે જેથી ભારતીય પ્રજાને પોતાના જ દેશના કામ અર્થે તેમના પ્રત્યે નજર નાખવી પડે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તળે આર્યાવર્ત

બ્રિટિશોના હાથ તળેનું આર્યાવર્ત તદ્દન જુદા પ્રકારનું છે ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર જ આ આર્યભૂમિ અન્ય મહારાજ્યનો વિભાગ બને છે, આજે હિંદુસ્તાન પોતે એક મહારાજ્ય તરીકે નથી રહેવ, પરંતુ એક સમય બ્રિટન જેમ રોમન મહારાજ્યના એક વિભાગ તરીકે હતું તેમ આજે હિંદુસ્તાન છે ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર જ ભારત પરત્ર બને છે, ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર જ તેના ઉપર વિદેશી શાસન લદાય છે, ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર જ આર્ય પ્રજા પર ધૂરા નીચે મુખ્ય છે, ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર જ હિંદુસ્તાનથી બહુ દૂર રહેતી જુદા જ પ્રકારની પ્રજાનો અધિકાર ભારતવર્ષ ઉપર પ્રવર્તે છે જે સહેનશાહનું નિવાસસ્થાન હિંદુસ્તાન નથી, જે તેના રાજ્યવહીવટ માટે દર પાંચ વર્ષે વાઇસરોયને વિદેશી ભૂમિ ઉપર પ્રધાનની સત્તા સાથે મોકલે છે તેનું શાસન આજે ભરતખડ ઉપર છે હિંદુસ્તાનના રાજવહીવટને લગતા હિંદુસ્તાનની બહાર ધડાયેલા કાયદાનુમાર તેના રાજકારભારની લગામ ટૂંકમુદતિયા નોકરોના હાથમાં સોપાયેન છે.

હિંદુસ્તાનના કારભારની બધી મુખ્ય ઓફિસો, લસ્કરો ઉપરનો અમલ, મહેસૂલી વહીવટ આદિ તથા જિલ્લાઓનો કારભાર, મિલ્કા જાપવા, ન્યાય, કરવેરા, વગેરે ખાતાઓ હિંદુસ્તાન સાથે સહેજ મળુ

નિરુપત નહિ ધરાવનારા પરદેશીઓને હસ્તક છે. ફક્ત એટલું જ કે તેઓ તાજના નોકરો છે. નોકરીની મુદત ખતમ થયે હિંદુસ્તાન સાથેનો મંબંધ સમાપ્ત થાય છે. આ બધા નોકરોની ભરતી અને નિમણૂક હિંદુસ્તાનની બહાર જ થાય છે બ્રિટિશ મામ્રાન્યની દોહસો વર્ષની કારકિર્દી દરમ્યાન ગવર્નરની જગ્યા ઉપર એક પણ હિંદીની જ નિમણૂક કરવામાં આવેલ નથી. લશ્કરોની ઉચ્ચ જગ્યાઓ હિંદીઓ ધરાવતા નથી, તેઓ જરૂર પડે સ્વયંસેવક તરીકે નોંધાઈ શકે. પોતાના જ દેશની સિવિલ સર્વિસની લાયકાત મેળવવા તેમને ૬૦૦૦ માઈલ દૂર જવું પડે છે.

ગુ' હિંદીઓમાં રાજદ્વારી કુનેદ નથી ?

હિંદના રાજદ્વારી ઇતિહાસમાં એ પ્રથમ વાર જ નોંધાય છે કે હિંદી એટલે મનદી અથવા દીવાની નોકરી માટે નાલાયક, અગ્રેજોને એક બાળક હિંદમાં જ ઉછરેલ હિંદી બાનુને પરણેલ એ ગુના માટે પોતાનો દરજ્જો, માન અને હક ગુમાવે છે. એક અગ્રેજ બાનુથી હિંદી ગૃહસ્થના પુત્રને પણ તેથી ઠાઈ પણ પ્રકારનો લાભ થતો નથી. જેથી બને પ્રકારની ગૌણતા હિંદી લોદી તેમજ હિંદી મિરદમાં મમાયેલ છે. મોઝય કાળમાં હિન્દુસ્તાનમાં પરણેલ મુસલમાન અથવા છરાન કે અફઘાનિસ્તાનની બાળા સાથે પરણેલ હિંદુના મજકારોગારી હક ઉપર ત્રાપ મારવામાં નહોતી આવતી. આજે એક હિંદી બને ઇમાઈ ધર્મ સ્વીકારે, પરંતુ તેનો દરજ્જો તો એક હિંદુ અથવા મુમલમાન જેટલો જ રહે છે. આથી હિંદીઓમાં રાજદ્વારી કુનેદ નથી, તે આરોપ ધાર્મિક પ્રશ્ન ઉપર અવલંબેલ નથી; પરંતુ મૂળ કાગળ એ જ છે કે તેની નસોમાં હિંદી લોદી વહે છે, તેની જન્મભૂમિ હિંદુસ્તાન છે.

* આ લખાણ પછી એક 'હિંદીની-લોડ' સિદાની, ગવર્નર તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી હતી, તેમણે તો હોંક મુમલમાન રાજનામું આપ્યું. પછીથી આ સંબંધમાં સરકારે તરફી જ નથી લીધી.

લશ્કરી અને દોવાની અમલદારો અમુક મુદત માટે હિંદુસ્તાનનો વહીવટ સંભાળવા આવે છે. મુદત ખતમ થયે તેમની જગ્યાએ તેવા જ ખીજા ટૂંકમુદતિયા અમલદારો આવે છે. આ પ્રમાણે આવા મૂઢીભર ગોરા અમલદારોનું રાજ્ય હિંદુસ્તાન ઉપર કદી પણ આવેલ નથી. આ સર્વ અમલદારોના પગારનાં નાણાં હિંદુસ્તાનમાંથી ચાલ્યાં જાય છે. પોતાનો નોકરીના સમય દરમ્યાનમાં લિત્તલિત્ત ક્ષેત્રોનો જે અનુભવ આ ગોરાઓને મળે છે, તે અનુભવ પણ હિંદુસ્તાન શુમાવે છે. તદુપરાંત આ અમલદારોને પોતાના પુત્ર તરીકે લેખવામાં ભારતને જે અભિમાન થાય તેટલું અભિમાન પણ ભારત ધરાવી શકતું નથી. તેઓ અમલદારો થઈને આવે છે, અને છેવટ સુધી પણ તેટલી જ ખુમારી તેમના મગજમાં રાખે છે. તેમના પુત્રો અને પૌત્રો પણ તેટલી જ ખુમારીમાં હિંદુસ્તાન આવે છે. સરકારી ખાતાઓમાં અમુક જગ્યાઓ ઉપર જે જે હિંદીઓ આવે છે તેઓ 'તો નામદાર સરકારના ખીચારા નોકરો ! તેમની સ્થિતિ વેઠિયા જેવી જ રહે છે.

શાસનબંધીનો કાયદો

હિંદુસ્તાનમાં બધા યુરોપિયનો, આર્મિનિયનો, યહૂદીઓ, આંગ્લ હિંદીઓ વગેરે લોકો હચિયારો ધારણ કરી શકે છે. ફક્ત હિંદીઓ જ નહિ. હિંદુસ્તાનની પ્રજાને ખાસ પરવાનગી સિવાય હચિયારો વાપરવાની મના છે. એ પરવાનગી બહુ જવલ્લે જ અમુકને મળે છે, અને તે પણ મહેરબાનીની રાહે; પોતાના જન્મસિદ્ધ હકની રૂએ નહિ. હિંદુસ્તાનની પ્રજામાંથી અમીરોના નખીરાઓને જ વિદેશી શાસકોએ ઉક્ત કાનૂનમાંથી ફક્ત દવાની (?) ખાતર જ મુક્ત રાખેલ છે.

જે પવિત્ર હરિયાણા ભૂમિમાં પોતાના વડવાઓ અને માતૃપિતા જન્મ્યાં હતાં, જે ભૂમિ ઉપર તેમણે અત્યંત મુત્સદ્દી તથા કુનેહભર્યા

ઉચ્ચ અધિકારો ભોગવ્યા હતા, જે પરમ પુનિત ભૂમિ ઉપર તેમણે પ્રાણોત્સર્ગ કર્યા, જે ભૂમિને પોતાનાં લોહી રેડી વધારે ફળદ્રુપ તથા રસાળ બનાવી, જે ભૂમિ ઉપર હજુ એક સેકા પૂર્વે જ તેમણે અંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા જ ભોગવેલ હતી તે જ ભૂમિમાં તેમના જ પુત્રોને ખરા તડકામાં કે વરસાદમાં તેના વિદેશી શાસકોમાંથી કોઈ હલકટના હાથે અપમાનની ભીતિ રાખ્યા વગર છત્રી ધારણ ન જ કરી શકાય.

તેના દષ્ટિના દેવોના પ્રિયતમ નિવાસસ્થાન ધવલ હિમગિરિવરોનાં અમુક પવિત્ર સ્થળો ‘મફ્ફ દેવોની’ વિહારભૂમિ અર્થે જ નિયત થયેલ હોવાથી એને માટે બધ થયાં છે.

હુડ્ડૂત હિંદ

હિંદુસ્તાનની બહાર પણ હિંદી જે જે સ્થળોએ જાય છે ત્યાં સર્વત્ર પોતાની ગુલામીનો પટો લઈને જ જાય છે. અન્ય મુલકો કરતા ખુદ બ્રિટિશ મંસ્થાનોએ તો પોતાના દ્વારે હિંદીઓ માટે વાસી દીધાં છે. જ્યાં પોતાના જ વતનમાં જ આવી દશ થતી હોય તો પછી બહાર વધારે સારાની આશા કેવી રીતે રખાય ?

બ્રિટિશ મંસ્થાનોમાં હિંદીઓને ગુલામીના ખત નીચે ફક્ત મજૂર તરીકે જ મોકલવાનું અંગ્રેજોને ઇચ્છે છે તે મિવાય હિંદીઓ કોઈ પણ સ્થળે જાય તે નામદાર સરકારને નથી રુચતું મોજગોખની ખાતર હિંદીઓ ઇંગ્લંડમાં જઈ લલે પર્યટન કરે પરંતુ તે પણ વધારે મંખ્યામાં તો નહિ જ. હિંદીઓ અમેરિકામાં જઈ વમવાટ કરે તે તો અમારી હિંદી સરકારને ખાસ અણગમણ લાગે છે. કારણો ખુલ્લાં છે.

હિંદી યુવકો વિદેશમાં જઈ પર્યટન કરે છે ત્યારે અન્ય રાષ્ટ્રોની રાજકારણપદ્ધતિને પોતાના દેશની પદ્ધતિ સાથે મરખાવવાની તકો તેને વધારે મળે છે. સ્વતંત્ર વાતાવરણ વચ્ચે સ્વતંત્ર પ્રગતિ મુખ, સપત્તિ તથા વૈજ્ઞેયમાં મદાલની નિદાગી તેના હૃદયમાં પોતાની

માતૃભૂમિ અર્થે ઉચ્ચ અભિલાષાઓ-મહત્વાકાંક્ષાઓ જન્મે છે. આ આદર્શો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને માટે લયરૂપ નહિ તો પ્રતિકૂળ અવશ્ય નીવડે જ. આ ઉપરાંત હિંદમાં રહેવાથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સદ્ભાવપૂર્વકના વર્તન વિષે તેના હૃદય ઉપર અત્યાર સુધી જે અજળ મોહજાળ પથરાયેલ હતી તેનાં બંધનો એકાએક તૂટે છે. આવા વાતાવરણ વચ્ચે જગતભરમાં બ્રમણ કરી જ્યારે તે યુવક હિંદ પાછો ફરે છે, ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે તે વિરોધાત્મક પદ્ધતિ ઉપાડે તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય જેવું નથી. યુરોપમાં પોતાના પરિભ્રમણ દરમ્યાન કેટલાક હિંદીઓ સ્વતંત્ર વિચારકો તથા વિપ્લવવાદીઓને મળે છે, તેમની પાસેથી તેમના કાર્યક્રમની પદ્ધતિ તથા રૂપરેખાઓ શીખી લે છે; આ બધું નામદાર સરકારને કેમ ગમે ?

તેથી જ હિંદીઓ વિદેશની સફરે ન જાય તેને માટે સરકાર ચાંપતા ઉપાયો ચોળે છે. અમુક પ્રકારના કાયદાઓ પસાર કરીને ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ ઐટલિટનમાં ન આવે તે સારું તેઓ પ્રયત્નો રેવી : ના છે. ઉચ્ચ કેળવણી અર્થે હિંદીઓને ઇંગ્લેંડ જવું પડે છે. અલગજા પ્રથમના સમયમાં તો હિંદી વિદ્યાર્થીઓ બ્રિટિશ વિદ્યાલયો-માં સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકતા હતા; પરંતુ હાલમાં સરકારે અમુક અમલદારી ખાતું ખોલેલ છે. આ ખાતું અપરોક્ષ રીતે તો હિંદી વિદ્યાર્થીઓના રક્ષક તેમજ સહાયક તરીકે વર્તે છે. પરંતુ તેમને આંતર ઉદ્દેશ બ્રિટિશ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તેમના પ્રવેશ સામે તેમને નાહિંમત કરવાનો છે. આ ભારતીય તતુજોની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ ઉપર તેમનાં ચંચળ નેત્રો રમતાં હોય છે. તેમના વર્તનના બધા સમાચાર તેઓ હિંદી સરકારને પહોંચાડે અને આ રીતે તેમને વિદ્યાલયોમાં દાખલ નહિ થવા પોતાના પ્રયત્નો કરે છે.

દરેક હિંદી બહાર ઉપર પોલીસ અમલદારો હાજર હોય છે. જે જે હિંદી યુવકો હિંદને કિનારો છોડે છે તેમનાં દરેકનાં નામ, મુસાફરીનો ઉદ્દેશ વગેરેની નોંધ કરે છે પછીથી તો યુરોપમાં જ્યાં

જ્યાં તે ભ્રમણ કરે છે ત્યાં સર્વત્ર તેની પાછળ પાછળ છૂપી પોલીસોનાં ચચગ નેત્રો ફરતાં હોય છે.

જગતનાં બિન્ન બિન્ન રાષ્ટ્રોમાં બ્રિટિશ એલચીઓ રહે છે પરંતુ તેનો લાભ હિંદી યુવકોને મળતો જ નથી, તેમની પાસે સહાયક યાચવા જતાં તે અચકાય છે, કારણ કે તેને હડધૂત અને અપમાનિત થવાની દહેશત રહે છે. બીજો બચ એ લાગે છે કે બ્રિટિશ એલચી પાસે મદદ માગવા જતાં કદાચ તે એવા સંજોગો ઊભા કરે કે જેથી ઊલટો તેને તે દેશ છોડવો પડે.

યુરોપમાં—એ વિદેશી જૂમિ ઉપર તેને ગમે તેટલું સહન કરવું પડે પરંતુ તે સાથે કોઈને નિસ્ખત નથી. વિદેશી જૂમિમાં ધુત્કારાય, લૂંટાય, તેનું ખૂન થાય, તેના પ્રત્યે અનિચ્છનીય વર્તન દાખવવામાં આવે, ગમે તે થાય પરંતુ તેની પાછળ કોઈ એવી સરકાર નથી કે જે તેની વારે ધાય. અન્ય રાષ્ટ્રો તેને ગમે તેવી અપમાનિત કંડેડી દયામાં મૂકે, બ્રિટિશ સરકાર તેને માટે એક પણ શબ્દ નથી ઉચ્ચારતી, હાલતું મનમાં ખૂબ ખુશ થાય છે. કેટલાક પ્રમંજોમાં તો તેવા સંજોગો ઊભા કરવા તેઓ પ્રયત્ન પણ કરે છે. બ્રિટિશ માત્રાજનના અન્ય સ્વતંત્ર રથાનોએ તો હિંદીઓના પ્રવેશદ્વાર સામે અમાનુષી કાયદા તથા હાનુનોની એક મોટી દીવાલ ચણેલ છે.

આ બાજતમા તો બીજા દેશો તેના પ્રત્યે નરમ સહાનુભૂતિદર્શક વર્તાય રાખે છે. એ મુલકોમાં તે સ્નેહાએ સ્વનંતતાપૂર્વક પરિભ્રમણ કરી શકે છે. યુરોપમાં ફક્ત બ્રિટિશ રથાન સિવાયના સર્વ દેશોનાં દ્વારો તેને માટે ખુલાં છે. દમણનાં અમુક સમય થયાં અમેરિકાએ બ્રિટિશની ઉક્ત નીતિનું અનુકરણ કરેલ છે, પરંતુ અમેરિકામાં પ્રવેશનો પરવાનો એક વખત મળ્યા પછીથી અમેરિકાનાં સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયો તેમજ ગ્રંથાલો તેને મતકારે છે; ફક્ત ચરન એટલી જ તેમના કાયદા તથા હાનુનોનું તેણે મંપૂર્ણ પાલન કરવું જોઈએ. આવા વર્તનની સંદેહ પણ આજા બ્રિટન પાસેથી ન જ રાખી શકાય.

ઇંગ્લંડમાં કોઈ પણ સ્થળે, તે સ્વતંત્રતાથી જન્મ શકે છે; પરંતુ કોઈ પણ અંગ્રેજ સંસ્થા એક પણ હિંદી વિદ્યાર્થીને ગમે તેવા ઉચ્ચ પ્રકારનો તેના દરજ્જો, હશે તો પણ—નહિ જ દાખલ કરે. અમુક વિદ્યાલયોમાં આવી જાતનો પ્રતિબંધ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે નથી; પરંતુ સ્વેતાંગ વિદ્યાર્થીઓ સાથે લશ્કરી ક્ષાયતમાં જોડાવાની તેમને માટે અનુદા નથી, તેઓ સ્વયંસેવક-દલના સભ્ય ન થઈ શકે.

ઇંગ્લંડની ધણીખરી બ્રિટિશ કલબોમાં અમારા વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થઈ શકતા નથી. અપવાદરૂપે ફક્ત એક જ કક્ષા—નેશનલ લિબરલ કલબ છે કે જે ભારતીય તનુજોને સત્કારે છે. આજે તેના નોંધપત્રક ઉપર હિંદી વિદ્યાર્થીઓની મંખ્યા સારા પ્રમાણમાં છે.

પોતાનાં સ્વમાન અને દરજ્જો આટલાં હલકી અવસ્થાએ પહોંચેલ છે, પોતે આજે સર્વ સ્થળોએથી તિરસ્કૃત થઈ હડધૂત થઈ રહેલ છે એ ભયંકર અપમાન ભારતીય યુવકોને સાલતું નથી એમ જો અંગ્રેજ પ્રજા માનતી હોય તો તેમનામાં અવશ્ય કલ્પનાશક્તિની ખામી છે એમ કહેવું પડશે.

ભારતીય યુવકો સારી રીતે જાણે છે કે આ સર્વનું મૂળ કારણ એક જ છે અને તે એ કે આજે તેના ઉપર તેના સ્થાન માટે અને તેની સંપત્તિની પ્રગતિ માટે રાષ્ટ્રીય સરકારનું છત્ર નથી, તે એક ગુલામ દેશનો વતની છે, આજે જગતભરમાં ભારત હડધૂત થઈ રહેલ છે, વિદેશમાં તેના હક્કો તથા સ્વમાનના રક્ષણ અર્થે તેની પામે એલચીઓ નથી, તે આજે પરાધીન છે, તેને પોતાનો રાષ્ટ્રીય ખ્વજ નથી. જગતની મુધરેલ પ્રજામાં તેનું સ્થાન શૂન્યરૂપ છે. આ સર્વ ચિનગારીઓ કુદરતી રીતે જ તેના હૃદયમાં આતશને પ્રત્વલિત કરે છે, એ આતશ હોલવાતો નથી, પણ ઉદામ બને છે. આવા અપમાનિત અને શરમભરેલા જીવન કરતાં તો ખીણ કોઈ પણ અવસ્થા વધારે સારી એમ એને લાગે છે.

આવા પ્રકારના વર્તાવમાં કેટલી માનહાનિ તથા શર્મ રહે ॥ છે તેનો ખ્યાલ તેવી સ્થિતિમાં નહિ મુકાયેનાને થવો મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજ પ્રજા એક ઘડીભર પોતાની જાતને એવી અવગ્યાની કલ્પનામાં મૂકશે તો ભાગતવર્ષીય વિધાતાનું દૃષ્ટિબિંદુ તેઓ સહેલાઈથી સમજી શકશે.

ઇંગ્લંડ ઉપર જર્મન પ્રજાનું રાજ્ય હોય તો ?

આપણે ક્ષણભર ધારીએ કે જર્મન પ્રજાએ બ્રિટિશ ઉપર વિજય મેળવ્યો, બ્રિટિશ પ્રજા ઉપર તેમનો અમલ શરૂ થયો. ફક્ત જર્મન સભ્યોની જ બનેલ ગજસભાની સહાયથી જર્મન આન્સેલરે મોકલેલ કૈસરના પ્રતિનિધિ વાઇસરોયનો અમલ તેમજ બહુ જ અલ્પ સંખ્યામાં 'દેશી' અંગ્રેજો સિવાયના પ્રશિયાથી લાવેલ બધા જર્મન નોકરોનો અમલ અંગ્રેજ પ્રજાને કેવો લાગશે ? પછી જર્મન રાજતંત્રની કુનેહ તથા કાર્યકુશળતા માટે કોણ શકા લાવી શકશે ? જર્મનીનો વજ્ર પત્તે આયલ્લન્ડને બગાળી કાઢીને રાખી તેની શાન્તિને જાગવી શકશે જાહેર શાન્તિ અર્થે મત આપનારાઓના, ગમાજ સુધારકોના તેમજ રોમન કેથોલિકના આત્મ કલહોને તેઓ દાખી દેશે, નાનીનાની જગ્યા ઉપર બધા 'દેશીઓની જ' નિમણૂક કરશે, વરકરી અમલદારોને તેમજ પોલીસોને સારા પગારા આપશે, અંગ્રેજ પ્રજાને માનચાહ્ય નવાજશે. યાત્રિક હુન્નરઉદ્યોગોની દોલેન્તે ઉધાડશે. પ્રાથમિક કેળવણી માટે, ધાર્મિક કાર્યો અર્થે તેમજ ધર્મગથ્યુ ભાષા તરીકે આગળ લાગાનો પરિપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા દેશે, આ બધું જર્મનો કરશે, પરંતુ તેથી શું બ્રિટિશ પ્રજા મનુષ્ટ થશે ? શું તેઓ જર્મન રાજ્યને દિવ્ય વરદાનવત્ લેખશે ? નહિ જ, હગ્ગીજ નદિ ત્યારે ભારતવર્ષ માટે સ્વર્ગજની માગણી કરનારા હિંદીઓની ગદ્-ભક્તિ સામે કેમ વિરોધ દાખવવામાં આવે છે ? સોલકશામનને રથાને ગમે તેવું લાલદાખી વિદેશી શામન ન જ દીધી શકે એ મગ દેની કેમ્પેલ-એન-એનના ચબ્દો શું અશ્વરથ થયાય નથી ?

દીવા જેવી સ્પષ્ટ 'હકીકત' તો એ જ છે કે સ્વતંત્ર આબો-હવામાં ઉછરેલ સ્વતંત્ર પ્રજાને માટે પોતાની જાતને એ પરાધીન સ્થિતિમાં ઠંપી તે સ્થિતિમાં જે શરમ તથા નામોશી બરેલાં છે તેનો 'ખ્યાલ' સુદ્ધાંત આવશે તેમને માટે તદ્દન અશક્ય છે. વિદેશી મુલકોમાં શરમથી નીચી નજર રાખી હિંદીઓ કેવી રીતે પરિભ્રમણ કરે છે તે અંગ્રેજો નરી આંખે કેમ જોઈ શકતા નથી ?

પરગણુ બ્રિટિશ સરકાર !

અખિલ 'આર્યાવર્ત'માં બ્રિટિશોએ શાન્તિ રચાવેલ છે, તેઓએ રેલ્વે તથા નહેરોનાં સાધનોની સગવડ કરી આપેલ છે, કેળવણી અર્થે 'શાળા' તથા કોલેજો ખોલેલ છે, વ્યાપારને સર્વ પ્રકારનું ઉત્તેજન આપી રહેલ છે, રાષ્ટ્રના હુન્નરઉદ્યોગને પોષી રહેલ છે, નિબ્ધતાપાતી ન્યાય અને કારોબારી ખાતું ખોલેલ છે, ટપાલ તથા તાર ખાતાંઓ ખોલીને આખા જગત સાથે હિંદને 'સંબંધ' જોડેલ છે, આ સર્વની અંગ્રેજ રાજનીતિજ્ઞો અને રાજખેલાડીઓ, અખ્યાતવેશો અને પત્રકારો એકે અંધાળે ખૂબ પ્રશંસા કરે છે. તેઓ બ્રિટિશ રાજ્યને દિવ્ય પરદાનરૂપ લેખે છે. આવા પરગણુ (I) બ્રિટિશ મળને ભારતવર્ષ કેમ નથી ચાહતું તે તેમની સમજશક્તિમાં આવતું નથી. !!!

બ્રિટિશોએ હિંદને માટે કેટલું કેટલું કર્યું છે ? તેઓએ તેનાં દ્વાર સમક્ષ જગતની નૂતન સંસ્કૃતિ ખડી કરેલ છે, આર્યાવર્તને "ઘોર તિમિર"માંથી પ્રકાશમાં મૂકેલ છે, તેને પોતાની સરથા તથા બાપા એનાયત કરેલ છે, તેને માટે જ્ઞાનનાં દ્વારો ખુલાં મૂક્યાં છે. તેને અંદરના તેમજ બહારના 'લયમાંથી' મુક્ત કરેલ છે, અને તેનું પુનરુત્થાન કરી તેને પ્રગતિ, આબાદી, સુખસમૃદ્ધિના પંથ ઉપર મુકેલ છે. ઘડીબર માની લઈએ કે આ સર્વ અક્ષરશઃ સત્ય છે; પરંતુ રાજદારી પરાધીનતાથી ભારતની પ્રજાએ જે મનુષ્યત્વ મુખાવેલ છે તેનો બદલો વળી શકશે ખરો ? સાંકળો તે સાંકળો જ છે, પછી બંહેને તે સુવર્ણની હોય ! સ્વતંત્રતા તથા સ્વમાન સાથે ઉભય ગોસ્વાર્ધની

સંપત્તિ તથા ધનને એક જ તુલામાં મૂકી શકાય ખરાં ? પોતાના આત્માની કિંમતે જગતનું સામાન્ય મળતું હોય, પરંતુ તેથી લાભ શું ? ગુલામને આત્મા નથી હોતો તદ્દત્ ગુલામ પ્રજાને આત્મા ન હોઈ શકે. પરાધીન પ્રજા તેમજ ગુલામોને પોતાના દેહ ઉપર પણ અધિકાર હોતો નથી.

ધણી વર્ષો સુધી કલકત્તાની નામદાર શહેનશાહની સુપ્રીમ કોર્ટમાં ન્યાયાધીશની ઉચ્ચ પદવી ભોગવેલ તેવો એક વકીલે (હાલ સ્વર્ગસ્થ) એક સમય ન્યાયાધીશના એ તખ્ત ઉપર આવતા પહેલાં બંગાળની એક પરિપક્વના અધ્યક્ષપદેથી પોકાર્યું હતું કે ગુલામ પ્રજાને રાજનીતિ નથી તે આત્મા વિનાની પ્રજા છે. આત્મા વિનાનો માનવી પશુ સમાન છે, આત્માના ઓજસ વગરની પ્રજા મૂંગાં દોરના જૂથ સમાન છે. આજે હિંદની એ સ્થિતિ છે.

જુગજુગથી આર્યાવર્તની પ્રજા પરાધીનતા સેવતી આવેલ છે. એણે તો સ્વતંત્રતાની દિવ્ય જ્યોતની કદી પણ ઝાંખી નથી કરેલ, સ્વાધીનતાના તુલો કદી નથી માપ્યાં, તેના શાસકોને જાણવા તેણે લેશ પણ દરકાર નથી કરી, રાષ્ટ્ર પ્રેમનો સહેજ પણ અંશ તેનામાં ન હતો, અને પ્રજામાં ઉછરેલ આજનાં સ્વદેશાભિમાન તથા રાષ્ટ્રભક્તિ એ પાશ્ચાત્ય પ્રજા સાથેના મંસર્ગનું પરિણામ છે; સામાન્ય જનતા તેના લોકનાયકોની મહદ્દલાવનાઓને ગિલકુલ પોષતી નથી તેવો આક્ષેપ ભારતીય પ્રજા ઉપર મૂકવો તે નરી ધૂષ્ટતા છે, હડહડતું જૂઠાણું છે.

‘લહેરી-લાલાઓ’

અલખત, વિપુલ સંપત્તિની રેલમહેલમાં, વિલાસવૈભવમાં મહાલનાર, મોટામોટા ઇલકાવિમૃષિત બમકેબંધ ‘લહેરી લાલાઓ’ અન્ય દેશોની માફક હિંદુસ્તાનમાં પણ વસે છે. તેઓ તો સ્થિરિશ સામાન્ય તો પુરમ સુખ તથા સંતોષ અનુભવે છે. બહારની દનડગતથી મા આક્રમણથી તેઓ તદ્દન નિર્ભય થયા છે. ગમે તે

અકારના વૈભવવિલાસો, અમનચમન, મોજશોખ, વ્યભિચાર સ્વતંત્રપણે ઉડાવી રહ્યા છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તેમના આ વૈભવવિલાસને પોષે છે, તેથી જ તેઓ તેમના ચરણ પૂજે છે. તે જ તેમને મન આ જગતમાં સર્વસ્વ છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વમાં જો કંઈ પરિવર્તન થાય તો તેમના એ વૈભવવિલાસની હવેલીઓ જમીનદોસ્ત થઈ જાય, તેમનાં જીવન ધૂળમાં રોળાય એવી તેમને ભીતિ રહે છે. તેમની એ સ્થિતિ બરાબર જળવાઈ રહે તેને માટે નામદાર સરકારે તેમને સંપૂર્ણ ખાત્રી આપી છે, તેટલું જ નહિ પરંતુ તેમની રાંક પ્રજાની અસાનતા તથા નિર્બળતા ઉપર રાચવાના-તાગડધિત્વા કરવાના જન્મસિદ્ધ હક્કો પણ એનાયત કરેલ છે.

રાજા મહારાજાઓ

આત્મારે હિંદના રાજમહારાજાઓની પણ આવી જ સ્થિતિ છે. બ્રિટિશ સરકાર તરફથી તેમને અભયવચન ન મળ્યાં હોત તો તેમાંના ઘણાખરાને પોતાની આજીવિકા અર્થે રસ્તા ઉપર પથ્થર ભાંગવાની મજૂરી કરવી પડત. ભોગવિલાસની તૃણા છિપાવવા અસંખ્ય નવયુવતીઓનાં જીવન બ્રષ્ટ કરી નિંદગીને માટે તેમને જનાનામાં સળડતી રાખવી, મનપસંદ વિક્લસકી અને શરાબો ઉડાવવા, ઘોડાઓની શરતોમાં લાખોનો ધુમાડો કરવો, પોતાનાં આલેશન બંગલાના દીવાનખાનાંને જગતની બેનમૂત કળાથી શણગારવા બેશુમાર પૈસાનો વ્યય કરવો, સ્પોર્સયલ ટ્રેઇનોમાં ભભકેબંધ સલૂનોમાં ખુસાફરી કરવી, બસ, હમેશા નવીન શરાબ અને નવીન યુવતી ઉડાવવાં ! આ સર્વ તેમની આજીવ સ્થિતિ ઉપર જ અવલંબેલ છે. તેમને માટે અમનચમનની લહેરો જીવનનું સર્વસ્વ છે. સ્વમાન શું ચીજ છે એ તેઓ પિછાણતા નથી. યુદ્ધ, ધર્મ, ફરજ ને સમજવા જતાં પોતાનાં એ વહાલાંનો વિયોગ વસમો લાગે છે. આ લોકોને રાષ્ટ્રભક્તિ, રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા, દેશની પ્રગતિ વગેરેને માટે દેશ પથ દરકાર હોતી નથી. તેમને માટે આજીવ સ્થિતિ એ જ જીવનનું ધ્યેય છે, એ જ અ

આદર્શરૂપ છે, એ જ પ્રભુના વર્ણનરૂપ છે તેના અતરાયરૂપ કોઈ રાષ્ટ્રપ્રેમી યુવક કે ગજનીતિહ નીવડે એ તેમને નથી ગમતું

કર્જન ત્યારે ગજનમહારાજાઓને ધમકાવે છે, તેમની સ્વતંત્રતાની હદ બાધે છે, તેમના હક ઉપર નાપ મારે છે ત્યારે એ અમાગ નરેશો મનમા કેવા ચિંતાય છે, કેવા રોષે ભરાય છે તે જોવા જેવું છે આવા સંજોગો ઉપસ્થિત થયા વગર તેમને પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાતું નથી તેમને એ અત્યંત નામોશીરૂપ લાગે છે આની સાથે તેમના હૃદયમા સ્વમાન તથા આત્મઅભિમાનના તારો એકાએક ઝણુઝણી ઊઠે છે નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય અમનચમન અને વિવાસી જીવનમા ગુપ્તતાન રહેનારા રાજાઓને આવા ભયકર અપમાન માન્યતા નથી સ્વમાન અર્થ તેઓ તખ્ત છોડવા કદી તૈયાર નથી હોતા એક આત્મવિહોણા દેહમા પણ વિદ્યુતનો પ્રવાહ હવનચયનની શક્તિ અર્પે છે તે અદ્ય સમય માટે જ, પરંતુ તેમા આત્માના ઓજસ તો ન જ પૂરી રાકે

આમ છતાં સ્વમાન-અકિત ભાવનાવાળા તથા આત્મ-અભિમાનથી સદાયે જાગૃત નૃપતિઓની સખ્યાના પ્રમાણુમા આવા નવાબોની, લહેરી લાલાઓની મખ્યા બહુ જ જૂજ છે અગાધ મહાસાગરમા એક બિંદુ સમાન છે, જો કે જાહેર જનતા સમક્ષ પોતાનો દરજ્જો જાળવી રાખવા આ નવાબો હિંદુસ્તાનમા તથા ઇંગ્લંડમા અખબારો દ્વારા પોતાની પ્રસંધાના બજુગા ફૂંકાવવાના બધા પ્રયત્નો કરે છે. બ્રિટિશ મામ્રાલ્ય પડુ નેમની જવલન રાજભક્તિ તથા એકનિઠ વક્ષાદારી જગતને બનાવવા બગબર આતુર રહે છે.

પરંતુ દિંદના કેળવાયેલ વર્ગમા કે તેમની પ્રજામા આવા રાજાઓ પ્રત્યે મહેજ પણ માનની લાગણી હોતી નથી

ભારતવર્ષના ધજાખગ રાજાઓ તેમના વતનમા એક પૂતળા સમાન છે તેમના મર્મ રાજવહીવટ ઉપર પરાણ રીતે બ્રિટિશ રેસિડન્ટ પોસિટિવ એજન્ટ દરેકદરેક કાર્યવાહીમા માયુ' મારે છે.

રાજવહીવટની અત્યેક બાબતો તેમના હાથ-તળેથી પસાર થાય છે. કેટલાકના સંબંધમાં રેસિડન્ટ દૂર બેઠાં એ બધા ઉપર બરાબર દેખરેખ રાખે છે, અને પ્રથમથી જ તેમનાં વહીવટનાં ધોરણો નક્કી કરે છે, અમુક સંસ્થાનના નરેશો કે જેમની સખ્યા આંગળીના વેઢા ઉપર ગણી શકાય તેઓ સંપૂર્ણ રીતે પોતાનું સ્વમાન જાળવવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેઓ પોતાના રાજતંત્રમાં સ્વેચ્છાવલંબી રહે છે; જો કે આવા નરેશોને પણ અમુક બાબતમાં રેસિડન્ટ કે હિંદી સરકાર સાથે મસલત કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

નૃપતિઓની વફાદારી !

બ્રિટિશ તાજ અત્યે રાજમહારાજાઓ બરાબર વફાદાર રહે છે, જે વફાદારીનાં કર્તવ્યો તેઓ બજાવે છે તે તેમના હૃદયની ઉત્કટ ઇચ્છાને આભારી છે, તેઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક બજાવે છે એ અનુમાન બાંધવું ભૂલભરેલું છે. કેટલાક નૃપતિઓ તો ગુલામી જીવનમાં જ પરમ સુખ માને છે. ભોગવિલાસમાં રાચવું એ જ તેમના જીવનની કૃતકૃત્યતા ! ગુલામી જીવનથી ટેવાયેલા તેઓ માનની કિંમત કેમ આંકી શકે ? તેમને એ ગુલામી જીવન જ પરમ સંતોષક છે. કેટલાક સ્વાતંત્ર્યપ્રિય નરેશો જો પોતાનો પથ નિષ્કટક જુએ તો બ્રિટિશ ધુરા ફેંકી દેવા એકદમ ખુશી હોય છે; પરંતુ તે પ્રભાણુ કરવા તૈયાર નથી હોતા. તેથી જ રાષ્ટ્રીય નાયકો રાજમહારાજાઓ તરફથી સહાય્ય કે સહાનુજૂતિની ઇચ્છા નથી કરતા. કેટલાક નરેશો વિનીત, પણ તરફ હમદર્દી દર્શાવે છે, પરંતુ તેઓ તેમને કોઈ પણ પ્રકારની સક્રિય સહાય્ય અર્પણ પ્રેરાતા નથી, કારણ કે હિંદી સરકારના રાષ્ટ્રની તેમને બીતિ રહે છે.

મોટા જમીનદારો, તાલુકાદારો, બંગાળી જાગીરદારો, મોટા બેન્કરો, નામાંકિત ધનાઢ્યો એ બધા બ્રિટિશ અધિકારી વર્ગનાં રમકડાં જ છે. આ અધિકારીઓની સહાનુજૂતિ તેમના આર્થિક કલ્યાણને સાધે છે, તેમની ખફા દષ્ટિ તેમને ધકકો પહોંચાડે છે.

તેમનો શેષ વહોરી સેવા કરતાં તેમની ખુશામત કરીને પણ તેમને ખુશી રાખવાનું તેઓને વધારે ગમે છે.

ધનાઢય કે જમીનદાર વર્ગના માણસોએ ક્રાંતિકારીનો પક્ષ કે રાષ્ટ્રીય પક્ષ કદી પણ સ્વીકાર્યો હોય તેવું એકપણ ઉદાહરણ સાંપ્રત જમાનાના જગતના ઇતિહાસનાં પાનાં પર કદી નથી ચડેલ. તેઓ માને છે કે એ પ્રવૃત્તિ તેમના વિરુદ્ધ છે. અલબત્ત આ દુનિયા ઉપર પોતાનું નામ અમર કરી જવાના અભિલાષથી નિઃસ્વાર્થ સેવાલાવથી ઁરાઈ, સ્વદેશાભિમાનની ભાવનાથી ઉત્તેજિત બની અમુક ધનાઢય યુવકો બહાર આવે છે, રાષ્ટ્રીય પક્ષ સાથે જોડાય છે, લક્ષ્મી તથા વિલાસવૈભવો ગુમાવી માતૃભૂમિને ચરણે પોતાની સેવા અને જીવન અર્પણ કરે છે; પરંતુ જગતમાં આવા નરવીરોની સંખ્યા બહુ જ ઓછી હોય છે.

આમ વગ

રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા માટેની ઉત્કટ અભિલાષા તો દેશના કેળવાયેલ વર્ગમાં જ હોય છે. પોતે ગુલામ પ્રજા વચ્ચે જન્મેલ છે, આજે જગતભરમાં તેનો દેશ તિરસ્કૃત થઈ રહેલ છે, સર્વ સ્થળોએથી એ આજે હડધૂત થાય છે; આ ભયંકર અપમાન તેના હૃદયને બાળે છે. આ શરમ અને નામોશીથી તેનું કાળજી ચિરાય છે.

દેશનો સામાન્ય વર્ગ પણ રાષ્ટ્રીય લડતમાં રસ લેતો થાય, તેવી આશા આ વર્ગ પાસેથી પણ ન જ રાખી શકાય. તેમની અજ્ઞાનતા, તેમનામાં રહેલી કેળવણીની ન્યૂનતા, તેમ જ નિર્બળ સંજોગો અને સ્થિતિ આ સર્વ કારણોને અંગે તેઓ આ લડતમાં જોડાઈ શકતા નથી. તેમની કંગાલિયત અને બૂખ, તેમના આધિ અને વ્યાધિ, તેમનાં દુઃખ અને દારિદ્ર્ય સામે ઝૂમવામાં જ તેમનું જીવન વ્યતીત થાય છે. તેઓ જલદીથી જીતી શકાય છે. તેમના પ્રત્યે સહેજ માયા બતાવો, તેમને કંઈક દાન આપો તો તો તેઓ ખૂબ ખુશ થાય છે. રાજદારી પ્રશ્નને તેઓ સમજી શકતા નથી,

સુ- અને અમેરિકા કે ન્યાં પ્રાથમિક કેળવણીનાં સાધનો પુષ્કળ છે, આમ વર્ગ આજ એક સૈકા થયાં રાજદારી ક્ષેત્રમાં કેળવાય છે, ત્યાં પણ તેમની એ જ સ્થિતિ હોય છે.

દરેક રાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામનો મુખ્ય આધાર દેશના કેળવાયેલ યુવકો ઉપર જ હોય. તેમનું આત્મબળ, તેમનો ઉત્સાહ, ધ્યેયની સાધના અર્થે પહાડ જેવાં દુઃખો સહન કરવાની તેમની શક્તિ, સત્ય અને સિદ્ધાંત અર્થે જીવન અર્પવાની તેમની તમન્ના આ સદૃશ્યોના પ્રભાવે સામાન્ય જનતાનો તેમના પ્રત્યે પ્રેમ અને વિશ્વાસ બંધાય છે. દેશની પ્રગતિ તથા લડતનું સુકાન આવા જ તરુણોના હાથમાં હોય છે.

આવા પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ કદી બંધ નથી પડતું. એક વખત એ રણસંગ્રામના ગગનભેદી શંખો ફૂંકાયા પછી તે કદી પણ વિરામ નથી પામવાનું. સમયના પ્રવાહ સાથે તે અવિરતપણે ચાલુ જ રહેવાનું. વિજય કદાચ સુલભ થાય કે તેમાં વિલંબ થાય; તેના સેનાપતિઓના તથા નાયકોના ડહાપણથી કે કોઈ એવી ભૂલથી અણચિંતિત સંજોગો ઉપસ્થિત થાય, જેથી કદાચ તેની વ્યૂહરચના જનતાના હૃદયને ધડીભર મૂંઝવી નાંખે, પરંતુ તે ધર્મયુદ્ધ વિજય મળે જ વિરમશે.

જગતની તવારીખનાં પાનાં ઉઘસાવો, સર્વત્ર એક જ વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થશે. સર્વ સ્થળોએ સ્વાતંત્ર્યપ્રવૃત્તિ વિધિના આંદાલતો સાથે આગળ ધપે છે. પ્રજાઓએ હાર ખાધી હશે, પછાત પડી હશે, પરંતુ ન્યાં સુધી વિજયપ્રાપ્તિ નહિ થાય ત્યાં સુધી આવા આંદાલતોની લેશ પણ દરકાર કર્યા વગર પ્રજા પોતાની લડત જારી રાખવાની જ.

સરકાર પ્રથમ તે પ્રત્યે હાસ્ય ફેંકી તેની અવગણના કરે છે, પછી દમનનીતિ અપાત્યાર કરે છે. પરંતુ સરકારના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જ નિવડવાના. શહીદોના લોહી ઉપર એ યુદ્ધનાં મેઝાણ મંડાયાં હોય છે. ફ્રાંસીના દોરડાથી, તોપથી કે બેદરકાના ગોળીબારથી

વ્યક્તિઓનાં લોહી રેડાશે, પરંતુ આથી પ્રજનો ઉત્સાહ શમવાને બદલે બળવત્તર થશે. સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધને દાખી દેવા દેશનિકાલ, કારાગાર, કાળાપાણીની સજા, જપ્તી વગેરે હથિયારોનો ઉપયોગ સિતમગર સરકાર કરે છે, પરંતુ સરકારનાં એ હથિયારો બિનપાણીદાર નીવડ્યાં છે, સરકારે કે રાજાઓએ તેમા હાર ખાધી છે. દમનનીતિ કરતાં પ્રજા સાથેનો સહકાર આદરણીય છે; પરંતુ આ સહકારમાં સરકાર તરફથી વિલંબ થાય અથવા પ્રજાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેને નિઃસત્વ હક્કો બક્ષવામાં આવે તેથી તો સરકાર વધારે પાછી હટવાની જ.

ભારતની આધુનિક રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ આ ભૂમિકાઓ વચ્ચેથી પસાર થાય છે. જેથી એ પ્રવૃત્તિના ભૂત જીવનના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસનું અત્રે વિવરણ કરવામાં આવે તો અમે ધારીએ છીએ કે તે વધારે ઉપયોગી તથા રસમય થશે.

પ્રકરણ. ૨. જી

આર્યાવર્ત : ૧૭૫૭ થી ૧૮૫૭

ભારતવર્ષના છઠ્ઠા મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ ૧૭૦૭ માં થયું, તેના અવસાન પછીનાં પચાસ વર્ષ દરમ્યાનમાં મોગલ સામ્રાજ્યનું પ્રાયશઃ અધઃપતન થતું ચાલ્યું, ઇસ્લામદીપક છુઝાવા માંડ્યો. ઔરંગઝેબની ધર્માન્ધતાએ, તેના અનૂની તથા વહેમી સ્વભાવે સર્વ સ્થળોએ વેર ને વૈમનસ્થનાં બીજ રેાપી દીધાં. ‘તલવાર’ યા ‘કુરાન’ આ તેના જીવનહિંદેશે હિંદુઓમાં ભારે ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો. પરિણામે ઔરંગઝેબ પછીના મોગલ નરેશોનો સમયપ્રવાહ બદલાયો. હિંદુસ્તાનમાં બધી જગ્યાઓએ હુલ્લડ, ખળવા અને રમખાણો મચવા લાગ્યાં. મોગલ સામ્રાજ્યને નાજૂદ કરવા ઉત્તર તેમજ દક્ષિણમાં તડામાર તૈયારીઓ થવા લાગી. ધર્મ અને શાન્તિના સંદેશ અર્થે નીકળેલ શીખગુરુ તેગબહાદૂરના દિલ્હીમાં થયેલ દગાબાજ ખૂનથી તેના અનુયાયી શીખોમાં મુસ્લિમો પ્રત્યે પ્રચંડ રોષ વ્યાપ્યો હતો. પંજાબમાંથી ઇસ્લામ સત્તાને નિર્મૂળ કરવા તેનો પુત્ર ગુરુ ગોવિંદસિંહ મોટું લશ્કર એકત્ર કરી રહ્યો હતો. દરમ્યાન દક્ષિણમાં શિવાજી મુસ્લિમો સામે મક્કમ તૈયારીમાં મશ્ગુલ હતો. ઇસ્લામી ઇમારતના પાયા ડગમગી રહ્યા હતા.

૧૭૫૭ માં પંજાબમાં શીખોએ અને દક્ષિણમાં મરાઠાઓએ મુસ્લિમોની સત્તાનો વિશ્વંસ કરી નાખ્યો. હૈદરાબાદના નિઝામ અને માધસોરના નવાબ તો મુસ્લિમ ધૂંસરી ફેંકી ક્યારનાયે સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા, અને દક્ષિણમાં પોતાની સત્તા જમાવવા મરાઠાઓ સામે લડી રહ્યા હતા. તે જ પ્રમાણે અંગાલ તથા આઉધના નવાબો ઉપર દિલ્હીના રાજાની સત્તા ફક્ત નામની જ રહી હતી. મધ્ય હિંદુસ્તાનનો ધણોખરો ભાગ મરાઠાઓના હાથમાં હતો.

કેન્દ્ર અને અંગ્રેજ

હિંદુનું ભાવિ તોળાઈ રહ્યું હતું. આવી ડામાડોળ પરિસ્થિતિના લાભ લેવા કોઈ ત્રીજી જ સત્તા ફૂદી પડી. એક બાબુથી કેન્દ્ર અને સામેથી અંગ્રેજો રગભૂમિ ઉપર દાબલ થઈ સામસામા દાવ ખેલવા મડ્યા, વ્યાપારિક રમત શરૂ કરી. તેઓએ પોતાના તરફની હરકોઈ પ્રકારની મદદનું જાહેર લિલામ કરવા માંડ્યું, વધારે મૂલ્ય આપનારાઓને એ સહાય વેચવા માંડી. રમત ખતમ થવાની તૈયારીમાં હોય, અથવા રમત વચ્ચે પણ જો સામા પક્ષ તરફથી અધિક લાભ ખતાવવામાં આવે તો સ્વીકારેલ પક્ષને છોડી સામાની બાબુમાં ગિલા રહેવામાં તેમને સહેજ પંથુ સકાય ચતો ન હતો. આ પ્રમાણે ૧૭૫૭ની પ્લાસીની લડાઈમાં અંગ્રેજોને પહેલી અદ્ભુત જીત મળી પ્લાસીનો આ વિજય હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યની ચાવીરૂપ નીવડ્યો. ૧૭૫૭થી ૧૮૫૭ સુધીનો સમય આ કાવાદાવાની લડાઈઓથી ભરપૂર છે. ફક્ત એક જ ધ્યેય તેમની દષ્ટિ સમક્ષ રમતું હતું, અને તે પૈસાની લૂંટ અને હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવું.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજો કેમ ફાળ્યા ?

અંગ્રેજોએ હિંદુઓની સામે મુસ્લિમોને અને મુસ્લિમો સામે હિંદુઓને લડાવી મારવાની રમતો શરૂ કરી હતી. જાદ સામે રજપૂતો રજપૂતો સામે જાદ, બુદ્દોની સામે રોહીલાઓને, અને પઠાણોની સામે બુદ્દોને એ પ્રમાણે આંતરકલહો ઉપજાવી, એકબીજાને એકબીજાની

સા. ગાંધી મારવાનાં કાવત્રાં કરવા માંડ્યાં. એક બાબુથી સુલેહો કરવાનાં આવે, બ્યારે બીજી બાબુએથી સહેજ પણ આંચકા વગર તે સંધિનો ભંગ થતો હતો, અમુકનો પક્ષ સ્વીકારી તેને સહાયતા અર્પતા હતા, વધારે લાભ્ય મળે કે દુરત જ તે પક્ષ છોડી તેના દુશ્મનનો પક્ષ સ્વીકારતા હતા. સ્વમાન કે વિશ્વાસની તેમને કિંમત ન હતી. રાજગાદીઓની ખરીદી કરી જે વધારે કિંમત આપે તેને વેચી નાંખવામાં આવતી હતી. મુગટો અને મુલ્કાનાં જાહેર લિલામ ચતાં હતાં. સૈનિક તથા લશ્કરી સહાયતાના વ્યાપાર ખેલાતા હતા. નીતિની સહેજ પણ ગણુના કર્યા વગર નોકરોને લલચાવી, ફેડી, શેકતી વિરુદ્ધનાં કાર્યોમાં તેમનો ઉપયોગ કરતા હતા. સૈનિકોને ફેડી તેમના સેનાપતિ અને રાજાઓની સામે ખડા કરવામાં આવતા હતા. કાવત્રાં રચવામાં આવતાં હતાં, છેતરપિંડી, દંભ, વચન તથા વિશ્વાસ ભંગનો પૂર્ણ છૂટથી ઉપયોગ થતો હતો; અને એકબીજાને લડાવી પોતે ફાવી જવાના અનેકાનેક પ્રસંગો ઊભા કરવામાં આવતા હતા.

સર્વ પ્રકારના 'કાયદા કાનૂનો' રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય, નૈતિક અને ધાર્મિક બધા કાનૂનોને આ સમયને માટે એક બાબુ ફેંકી દેવામાં આવ્યા હતા. બાળકો કે વિધવાઓ, નાનાં કે મોટાં, સર્વ પ્રત્યે એક જ પ્રકારની વર્તણૂક દાખવવામાં આવતી હતી. તેમની દૃષ્ટિ એક જ ઉદ્દેશ પ્રત્યે દબેલી હતી અને તે લૂંટ કરવી, ખૂબ નાણું ઘસડી જવું અને હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવું. આ ધ્યેયની પગિપૂર્ણ સાધના અર્થે ગમે તેવાં દુષ્ટ અનિષ્ટ કૃત્યો કરવામાં તેઓને લેશ પણ સંકોચ થતો ન હતો. આ બધી વાતો સંપૂર્ણ સત્યની સહેજ ઝાંખી જ છે. એની પ્રતીતિ માટે મિલ અને વિલ્સનકૃત 'બ્રિટિશ હિંદનો ઇતિહાસ', બર્કકૃત 'વોરન હેસ્ટિંગ્સ ઉપર તહોમતો,' સોરેન્સકૃત 'એશિયામાં મહારાજ્ય,' વિલ્સનકૃત 'તલવાર અને લેન્ચર,' બેલકૃત 'પંજાબ ખાલસા,' એ પુસ્તકો વાંચવાની વાંચકને મારી ભલામણ છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ચણતર

ગૈરનૈતિક પ્રત્યે (નાણાપ્રકરણી, ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક, કેળવણી વિષયક વગેરે)ને છૂટી એ સર્વને એક જ ધ્યેયને અનુમગતા બધારણુમા ધડવામા આવ્યા હતા અને તે ધ્યેય કયુ ? બ્રિટિશ હકૂમત હિંદુસ્તાન ઉપર સ્થાપવી અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને આર્થિક લાભ ખૂબ કરી આપવો, આ વિષય પરત્વેના 'કાગળિયા' જે બ્રિટિશોએ નાબૂદ કર્યા કે અનગણુના કરી ફેફા દીધા તે બધા એકત્ર કરવામા આવે તો તેને મમાવવા માટે એક મોટી સુદર નમૂનેદાર પેગીની આવશ્યકતા પડે ફક્ત વેલેસ્લી અને ડલહાઉઝીના ગૈરકારોગારી કાગળિયા જ સર્વ બાબતો દીવા જેવી આપણી પાસે રજૂ કરે છે. આ સૈકામા થયેલા કાળા કૃત્યો જેવા કૃત્યો હિંદુસ્તાનની તારીખના પાના પર કદી પણ ચડેલ હોય તેવુ અમાગ જાણુવામા નથી એક જ પ્રકારની, અવિરત પગિશ્રમની, અને દહ નિશ્ચયાત્મક ભાવનાવાળી અજબ લૂટનો આ સૈકા હતો સત્ય, પ્રમાણિકતા તથા માનવ જાતના મર્વ પ્રકારના કાનૂનોને એક સ્થળે ફેફા દેવામા આવ્યા હતા તેનું મપૂર્ણ વિસ્મરણુ કરવામા આવ્યુ હતુ આવી નિરસ્કૃત કાળી નીતિને અનુમગવાનુ જોખમ કઈ એક જ વ્યક્તિ ઉપર ન હતુ, આણે, પેલાએ કે અમુકે તે કાર્ય કર્યુ તેમ ન હતુ પરંતુ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પૂર્વમાં-હિંદુસ્તાનમા રાજદારી કાર્યોની વ્યવસ્થા માટે ઇંગ્લંડની મોકલેય બધાયે મનદી નોકરોની એ એક જ પ્રકારની નીતિ હતી, ફક્ત એ ગોગ અમલદારોની કાર્યવાહીના પ્રકાર બિન્નબિન્ન હતા તેટલુ જ

ખરી વસ્તુસ્થિતિ વિષે ઇંગ્લંડની જનતાનું અજ્ઞાન

ખરું છે કે આ ગમયે હિંદુસ્તાનમા શુ બની રહ્યુ છે તે વિષે ઇંગ્લંડની સામાન્ય જનતા અજ્ઞાન હતી તે 'વિશાગ' ખડમા તેના જ દેશના માણુઓ અત્યારે પણ સુ દરી રહ્યા છે, કેવી રીતે વહીવટ ચલાવી રહ્યા છે તેની ખરી દહીકતથી જેમ બધારામા ગહે છે, તેમ તે સમયે મથાર્ય વસ્તુસ્થિતિથી તન બિનવાકેફ હતી

હિંદુસ્તાનમાં મુલકો તથા પ્રાંતો જીતીને, વિદેશી પ્રખાતે અંગ્રેજ શાસન તળે લાવીને, તે દેશ ઉપર બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સ્થાપી રહેલ છે, તે દેશમાં બ્રિટિશ હકૂમતની આજુ-પ્રસારાવી રહેલ છે, તેટલા પૂરવું જાણવામાં જ તેમને સંતોષ હતો; જેમ આજે પણ હિંદુસ્તાન ઉપર તેમનો સામ્રાજ્યશ્રવજ ફરકે છે એટલું જ જાણીને તેમને પરમ સંતોષ રહે છે.

હિંદુસ્તાનના લોકોમાંથી ઇંગ્લંડને વિપુલ સંપત્તિ મળી, હિંદુસ્તાનમાંથી ઇંગ્લંડ તરફ ધનના પ્રવાહો ચાલ્યા, હિંદુસ્તાનની લક્ષ્મીથી ઇંગ્લંડ સમૃદ્ધિવાન બન્યું, દગાબાજ યુક્તિપ્રયુક્તિઓથી અંગ્રેજો ખૂબ પૈસાદાર થયા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ કંપનીના હિસ્સેદારોમાં (share holder) વહેંચેલ નફાથી (dividend) તેમજ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સત્તાને અંગે બ્રિટિશ કારખાનાવાળાઓને તથા વેપારીઓને જે બેશુમાર લાભ થયો તેથી ઇંગ્લંડની પ્રખાતે ધનની રેલમહેલ ચર્ધ રહી. ઇંગ્લંડની પ્રખાતે આ ધનપ્રવાહ કેમ ન ગમે ? દેશના સાહિત્ય અથવા અખબારો દ્વારા કદાચ દૈવયોગે કાર્ષનાં કાવત્રાં ખુલાં ચર્ધ જવાથી તેમની નૈતિક શુદ્ધિને સહેજ આંચકો લાગતો હતો, પરંતુ અંગ્રેજ વહીવટદારોનાં સુંદર છટાદાર યુક્તિશાળ ભાષણોથી આ ઊભરો શમી જતો હતો. રાજદારી કારણો આગળ ધરી આ કાવત્રાના કર્મવીરોને માફી અપાવતા હતા. પ્રખાતે સુંદરસુંદર મોટાં મોટાં ભાષણો દ્વારા સમજાવી દેવામાં આવતી હતી કે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનું ધ્યેય પરગજુ છે, અને એ ધ્યેય પ્રત્યે ધીમે ધીમે ગતિ ચર્ધ રહેલ છે. વોરન હેસ્ટિંગ્સ ઉપર બર્ફ તરફથી મુકાયેલાં તહોમતોએ બ્રિટિશ જનતાનાં નેત્રો ઉઘાડ્યાં હોત, અને હિંદુસ્તાનમાં બની રહેલા બનાવોની ચચાર્ય માહિતી આપી હોત, પરંતુ વોરન હેસ્ટિંગ્સના તુરત જ છુટકારાથી બધો અજબગાટ દબાઈ ગયો.

અને ચોરન હેરિટાજ ફક્ત એક જ ગુનેગાર હતો તેમ નથી. હિંદુસ્તાનમાં તે સમયે જેવું બન્યું તેવું હરદમ બનતું રહે છે, ફક્ત પૃથક પૃથક યોજના અને માર્ગથી.

આમ છતાં અત્રે બ્રિટિશ જનતા ઉપર ટીકા કરવા હું નથી પ્રેરાયો. લોકશાસનના તંત્રવાદીઓને અન્ય રાષ્ટ્રના કે પ્રજાના વહીવટ બારીકાઈથી નિરખવાનો અવકાશ નથી હોતો. ઘર આગળની મુશ્કેલીઓ અપાર છે, તેમાં તેઓ નિમગ્ન રહે છે. હિંદુસ્તાન માટે તો તેઓ ફક્ત આર્થિક લાભનું પ્રમાણ નિહાળે છે. કરોડો માનવીઓ તેમના સામ્રાજ્યછત્ર તળે છે તે જોઈ તેમની કલ્પનાશક્તિ ભભૂકી જાય છે, તેમના હૃદયમાં અનેક લાવપૂર્વકના ઝણઝણાટો પેદા થાય છે. પોતાના જ નામથી પોતાના જ દેશના વતનીઓ વિદેશી મુલકોમાં રાજ કરે છે, તે જોઈ તેમનાં હૃદયો જીજ્ઞાસુ છે. આ નોકરશાહી તંત્ર ઉપર ટીકા કરવાનું તેમને કંઈ કારણ નથી હોતું, ગમેતેમ, તે મનુષ્ય-સ્વભાવ જ છે. અનેકાનેક લાભો સામે સામાન્ય માનવી ટીકા કરવા નથી પ્રેરાતો. તેમાંયે મુખ્યત્વે આસ તે લાભ મેળવવાના ઉપાયોમાં સીધી રીતે દુષ્ટતા અને અપ્રમાણિકતા દષ્ટિગોચર નથી થતાં ત્યારે તો નહિ જ.

આટલું આ વિષયને અંગે જ.

હવે આપણી ચાલુ વાતના અનુમંધાનમાં:

હિંદુસ્તાન ઉપર બ્રિટિશોના “ વિજય ”નો ૧૭૫૭ થી ૧૮૫૭ સુધીના સમયનો આખોયે ઇતિહાસ નરી રાજદારી ધૂર્તતા, દંભ, વિશ્વાસલંગ તથા અનીતિથી ભરપૂર છે. એ બ્રિટિશોની રાજદારી ધૂર્તતા તથા કુતેહની ફતેહ દત્તી. હિંદમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ઇમારતના પાયા ચણનારા અંગ્રેજો પાસે એક જ જ્ઞાન હતું અને તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ક્રમ રચાવવું. આને માટે ગમે તેવા ઉપાયો યોજવામાં તેઓ લેશ પણ દરકાર નહિ કરતા. ધર્મ અને નીતિના ઉપદેશો સામ્રાજ્યનું ચણતર ચણી શકતા નથી. શુદ્ધિમાન, ચાલાક,

કોઈ પણ પ્રકારની ગ્રાંતિ વગરના, અડગ, ધૈર્યવાન, નીડર, હાથમાં આવેલ તકનો સુંદર ઉપયોગ કરી જીતીનાર, ધ્યેયની સાધના અર્થે વિશ્વાસબંધ કરવામાં અને અપ્રમાણિક અનિષ્ટ ઉપાયો યોજવામાં સહેજ પણ સંકોચ ન રાખનાર, પોતાના લાલ પાછળ અન્યનું ગમે તેટલું અહિત થતું હોય તો પણ દરકાર નહિ કરનાર, આવા માનવીઓ મહારાજ્યો ઊભાં કરી શકે છે. નેપોલિયનો, બિસ્માર્કો, ડિઝરાયેલીઓ, રિશેલિયસો મહારાજ્યોના ઉત્પાદક હોય છે. ક્લાઈવ, હેરિટસ, વેલેસ્લી કે ડલહાઉઝીના હાથથી મહારાજ્યો બંધાય છે. એ કાર્ય બકે કે ગેડરડનનું નહિ. મોરલી એ ન કરી શકે. જો કે એ મહાનુભાવો આ લોકોનાં કૃત્યોને પિછાડ્યાં છતાં અવગણના કરે છે, અને તેને લાગ્યદેવીના વિજય તરીકે લેખી સંતોષ માને છે.

અંગ્રેજોે ફક્ત શસ્ત્રજળને જ પ્રભાવે હિંદુસ્તાન ઉપર વિજેતા બની શક્યા હતા, એ માન્યતા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે. એકની આશાને અન્યની દહેશત સામે રમાડવામાં તેમજ હિંદીઓ તરફની નૈતિક તથા આવશ્યક સાધનોની સહાયના બળે જ તેઓ ફાવી શક્યા હતા. આ સમયના ઇતિહાસનું આખું ચિત્રપટ ઘેરા કાળા રંગથી ચિત્રાયેલ છે. આ સમયનો આખોયે ઇતિહાસ અંગ્રેજોનાં કાળાં કૃત્યોથી ભરપૂર છે. અત્યારની ભારતીય પ્રજાને એ ભૂતપૂર્વનાં સ્મરણો સાથે નિરજત નથી રહી; પરંતુ જ્યારે બ્રિટિશ અદાલતોમાં “કાયદાનુસાર સ્થાપિત બ્રિટિશ સરકારને” હિંદુસ્તાનમાંથી નાબૂદ કરવાના પ્રયત્નો માટે ભારતીય તરુણોને ગુનેગાર ઠરાવવામાં આવે છે ત્યારે તે ન્યાયના ફારસ પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે હાસ્ય ઉપજે છે. આ વખતે સહેજ પ્રશ્ન પૂછવાની પ્રેરણા થાય છે કે, “કયા કાયદાનુસાર?” અને “એ કાયદો કોણે ધડ્યો?”

૧૮૫૭ નું મહાન સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ

ઝાગણીસભી સદીના ભારતીય રાષ્ટ્રીય આદોલનોમાં પ્રથમ પ્રવૃત્તિ તરીકે ૧૮૫૭ના મહાન સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની આ સ્થળે સં. ગોચના

કરવાના આશયથી ઉપર્યુક્ત ઇતિહાસનો અત્રે દ્વંકના ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો છે. આ પ્રવૃત્તિ રાષ્ટ્રીય તેમ જ રાજદારી હતી આ યુદ્ધની પાછળ ઘણા કારણો હતાં તેમાં અપરિચિત હિસ્સાના પ્રમાણો પણ અનેક હતા હિંદુમુસ્લિમોનું ઐક્ય, યુદ્ધ પૂર્વની પરિપૂર્ણ તૈયારીઓ, વિશ્વવવાદીઓનું અડગ ધૈર્ય, તેમની મક્કમતા, અને પ્રમાણમાં ક્રાંતિકારો સામે થયેલાં કાવત્રાં એ રણભૂમિ ઉપર ખેલાયેલ યુદ્ધનું મૂળતત્ત્વો હતા.

આ પ્રયાસમાં હિંદુસ્તાનને નિષ્ફળતા મળી. આ યુદ્ધમાં ભારત હાર્યું, કારણ—સામાન્ય જનતાને વિશ્વવવાદીઓની રચનાત્મક કુશળતા ઉપર વિશ્વાસ નહોતો રહ્યો અલમત, અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાકી કાઢવા પછી એ રચનાત્મક કાર્યક્રમના પ્રશ્નને હાથ ધરવાની ક્રાંતિકારોની મુરાદ હતી, કિંતુ જનતાનું ધૈર્ય ખૂટ્યું હતું, ત્યાં મુઘી રાહ જોવાને તૈયાર ન હતી પૂર્વ સેકામાં મમસ્ત દેશમાં વ્યાપેલ અંધાધૂંધી, અરાજકતા, તથા ખૂનખાર લડાયક પ્રવૃત્તિઓને અંગે આવું સ્થિતિ પરત્વે પ્રજામાં ઉદાસીનતા આવી હતી, પ્રજા કટાગી ગઈ હતી, અને કદાચ આ પ્રયાસમાં મફળતા મળે, વિશ્વવવાદીઓ વિજયી થાય, તેમની મુરાદ બર આવે તો તેવી જ પરિસ્થિતિના પુનર્જન્મની મબવિતતા પ્રજાને લાગી હતી, તેવી જ અંધાધૂંધી પુનઃ સમસ્ત દેશમાં પ્રમગ્ તેની ભીતિ પ્રજાને હતી વિશ્વવવાદીઓ અંગ્રેજોને ધિક્કારતા હતા હિંદના અમીરો અને મગદારો, હિંદની પ્રજા તેમને ધિક્કારતી હતી પ્રત્યક્ષ રીતે ભાગતીય જનતાએ વિશ્વવવાદીઓ પ્રત્યે હમદર્દી દાખવી, તેટલા જ પ્રમાણમાં તેમને આવશ્યક મદાપ્ય ન અર્પી બધાને પૂર્વ કાળની સ્થિતિમાં મૂકે તેવું કાર્મ ન હતું.

આ યુદ્ધમાં હિંદુસ્તાનની દાર કેમ થઈ?

એટલી જ મક્કમતાથી કરેલું પડગે કે અત્રે પુનઃ અંગ્રેજો તેમની એ જ રાજનૈતિક ધૂર્તતાથી કાચા ચપતાની નીતિએ તેમને

એ ડામાડોળ સ્થિતિમાંથી ઉગારી લીધા. આ સમયે પંજાબમાં શીખોના અમીરઉમરાવોનો અમલ હતો. આ સત્તા પાસેથી અંગ્રેજોએ સહાયતાની યાચના કરી.

મોગલ કાળ દરમ્યાન શીખો ઉપર ખૂબ જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો હતો. આ કારણે લઈને હિંદુસ્તાન ઉપર પુનઃ મોગલશાસનની સ્થાપના થાય તે જોવાને તેઓ તૈયાર ન હતા. મુસ્લિમો જેમને તેઓ 'તુર્ક' નામથી સંબોધતા હતા - તેમનાથી તેઓ યાકઝા હતા; જેથી તેઓએ સંપાદન કરેલ સર્વ નૂતન બળનો અંગ્રેજોને સહાય કરવામાં ઉપયોગ કર્યો, શીખોને કહેવામાં આવ્યું હતું અને તેઓની પણ એ જ માન્યતા હતી કે મોગલ સત્તાનો વિધ્વંસ કરવામાં ગુરુ તેગબહાદુરના ખૂતીઓ ઉપર, ગુરુ ગોવિંદસિંહ ઉપર જુલમ કરનારાઓ ઉપર, તેમના પુત્રોનાં રક્ત ચૂસનારાઓ ઉપર બરાબર કિન્નો લેવાનો આ અવસર હતો. દિલ્હી નજીક સરહિંદમાં ગુરુ ગોવિંદસિંહના બે કુમારોને દીવાલો વચ્ચે ચણી અત્યંત કૂરતાથી મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા. તેના પરિણામે શીખોમાં વેર અને કિનાની જવાળા બભૂકી ઊડી હતી; જેથી હિંદુસ્તાનમાંથી મોગલ સત્તાને નિર્મૂળ કરવાની અભિલાષાથી મુસ્લિમ માત્રાજનના એ અંતિમ પ્રયાસ સામે તેઓએ પોતાનું બધું બળ ખરચી નાંખ્યું.

આ પ્રયાસમાં હિંદુસ્તાનને વિજય ન મળ્યો પરંતુ એ યુદ્ધના ઉત્પાદકોમાં તથા ક્રાંતિકારોમાં અંગ્રેજો સામે કેટલે અંશે તિરસ્કૃત તથા ધૃણાત્મક લાવના હતી તે આ બનાવ સ્પષ્ટ રીતે નિર્દોષ કરે છે.

ભારતીય પ્રજાનાં હૃદયો દયાથી ભરેલાં છે, એક કીડીને પણ બની શકે ત્યાં સુધી તેઓ ઇજા નહિ કરે, તો પછી માનવનો સંહાર કરવા પ્રેરાય ? છતાં યુદ્ધ દરમિયાન થયેલ કૂર કૃત્યો માટે અમુક હિંદીઓ તો ગુનેગાર છે જ અને આનું વેર તો અંગ્રેજોએ બરાબર

વાળ્યુ ! વિગ્રહ દરમ્યાન તેમજ વિગ્રહ પછી હિંદીઓનું રક્ત ચૂસવામાં તેઓએ કમી ન રાખી નરી પાશવતા અને અધમતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું.*

જે જે સ્થળોએ હિંદીઓએ અગ્નિને ઉપર જીવમ ગુપ્તાર્યો હતો તે તે સ્થળોએ સ્મરણસ્તંભો બિલા કરી હિંદીઓના એ જીવોને અમર રાખવા તેઓએ પ્રયત્ન કરેલ છે, પરંતુ પોતાના અમાનુષી અત્યાચારોને તેઓ વિસરી ગયેલ છે, કદાચ અત્યારની

* શુનેશ્વર અને બીચારા નિર્દોષ બચાને એક જ સાથે તોળને ગોળે ઘરાડવામાં આવ્યા હતા, અગ્નિ સૈનિકોએ ગામડાઓ અને રાહેરોમાં જઈ નિર્દોષ માણસોને, સ્ત્રીઓને અને બાળકોને નિર્દયતાપૂર્વક રબડવામાં, તેમના ઉપર અમાનુષી જીવમ શુભરંગમાં મ્હેજ પછુ બિણપ નહોતી રાખી, ટેટલીક વખત તો હિંદીઓના મૃત દેહને કે માથાને જસો પર લટકાવવામાં આવતા હતા. કોણ જીવમ વધારે કરી શકે છે તે સબધમાં તો સૈનિકા અદર અદર હોડ ખેલતા હતા ! (વિશેષ માટે જુઓ આ પ્રકરણને અ તે)

કઈ અને મેનેમન કૃત દ્વિતીય વિમાન, પાનુ ૩૬૭ “ મળતી દુકડીના બળવાખોરો આપણી સામે યુદ્ધ ખેલ કરી રહ્યા હતા. તેથી તેઓ દયાન પાત્ર ન હોઈ શકે. કિંતુ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી મને પ્રતીતિ થાય છે કે ને બધાનો દુ કદી રિરચ્છેદ ન જ કરું એ પ્રમાણે વર્તવાના આપણ નર્તવ્ય દયાથી જગન્નિયતાની દૃષ્ટિમાં ન્યાયી ગણાય નેમ દુ નથી ધારતો એકમોને વીસ માણોને મૃત્યુને આધીન કરવા એ કઈ નાનીસની વાત નથી. આપણે ઉદ્દેશ એક જ છે કે નામાન્ય જનમગૂદમાં લયનું વાતાવરણ પ્રચારવું તેના ત્રીજા કે ચોથા બાગના માણોને મદારવાથી આપણે આ ઉદ્દેશ પૂરેપૂરો જળવાઈ રહ્યો હોત તેથી મારી નાશ માન્યતા છે. આ તોફાનોથી જેઓ બળવાખોર હોય, જેમની સામાન્ય વર્તણૂક ખરાબ હોય, તથા જેમણે આપણી સામે અસતોર દેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય તેવાઓને દુ પ્રથમ શોધી કાઢું. જે આટલાથી જ આપણી આવશ્યક સખ્યા પૂરી થતી ન હોય તો દુ મજબૂર સખ્યામાં રહી સૈનિકોને ઉમેરું. આ બધાને તોષ કે જલદની ગોળીથી ઘડાતી દેવા જેઈએ બાજી રહેલાઓને દુ અમુક દુકડીઓમાં વડે ચી નાખી અને પછી અમુકને દગ વડેની, અમુકને સાત, અમુકને પાંચ, અમુકને ત્રણ એમ જુદી જુદી કારાગારની સજાઓ ફરમાવું. ”

ભારતીય પ્રજા પણ તેને ખૂલી ગંઈ હશે, કિંતુ અંગ્રેજોના એ અત્યાચારો જગતના અમર ઇતિહાસનાં પાનાં પર ચઢી ચુકેલ છે, અંગ્રેજોએ ઊભા કરેલ આ રમરણસ્તંભો હિંદુસ્તાનની મુલાકાતે આવનાર અંગ્રેજોનાં હૃદય ઉપર કેવી અસર કરે છે તે અંગ્રેજ અખબાર 'આઉટલુક'ના એપ્રિલ ૧૯૧૫ના અંકમાં એફ. જી. એ (F. G. A.)ના તખલ્લુસથી પ્રગટ થયેલ લેખમાંથી ઉદ્ઘૃત કરેલ નીચેના ફકરો બગાજર નિર્દેશ કરે છે. પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં લેખક જણાવે છે:

‘શૌર્ય તથા શયતાનિયતભર્યા કૃત્યોના આ રમરણો વિદેશી યાત્રાળુઓનાં હૃદયો ઉપર જે પ્રકારની છાપ પાડે છે તે નિહાળતાં બળવા દરમ્યાનના બનાવો સ્પષ્ટ રીતે આપણી સમક્ષ ખડા થાય છે. શૌર્ય તથા વીરતાની સુંદર પ્રતિમારૂપ લખનૌનાં એ ખંડેરો નીરખતાં હૃદયમાં કંઈ અનેરો આનંદ ઊછળે છે. બહાદુરીના, અડગ ધૈર્યના તથા ખુશી છાતીએ મરવાની નિર્ભયતાના બનાવોથી લખનૌના મોટા દરવાજાનો તૂટેલ દરેકદરેક પાપાણુ વીરતાથી ભરેલ છે, એ નીરવ ભયંકર ગુફાઓ બ્યાનોનું સુંદર ચિત્ર આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે....

“કાનપુર જઈ જેઓ આ સર્વનું નિરીક્ષણ કરે છે, તેમાંથી કોઈ પણ વ્યક્તિના હૃદયમાં આપણા શહીદોની સામે થયેલ એ અત્યાચારોને માટે ક્ષમાની ભાવના કદી નહિ જ ઉદ્ભવે. એ ભયંકર કૃવા ઉપરનો શિલાલેખ દર્શાવે છે કે આ સર્વ તિરસ્કાર અને ધૂણાને પાત્ર છે, તેને માટે ક્ષમા જેવો શબ્દ નથી સ્પર્ગ્યો. એ ઐતિહાસિક કાનપુરના વાતાવરણમાં રહેલ અમાનુષ ભયંકરતા અને ગમગીનીનો કદી પણ વિલોપ નથી થવાનો. આ કિનાખોર અને ઝેરીલા બનાવોને બૂંસી નાંખવા, કાળ પણ અમમર્થ છે.

“એ સ્મૃતિજનક સુંદર ઉદ્યાનમાં - Memorial garden - (જેમાં હિંદીઓના પ્રવેશ સામે મના છે) યાત્રાળુઓ પ્રવેશ કરી રમારકાને નિહાળશે, વટવૃક્ષો પાસેથી ભયંકર કથનીઓ સંજુરો, એ

પીપળ કે ઇટેલિયન ઘાટના દેવળ (Memorial church) ઉપરની શહીદોની નામાવલી વાંચશે, ત્યારે તેનો અતરાત્મા દુઃખી થશે, અને આર્દ્ર સ્વરે પોકારી બીકશે કે આ અત્યાચારો ગુજરનારાઓ ઉપર મુડાં સાથે ધવાયેલાને પણ એ ખાડામા હોમી દેનારાઓ ઉપર સખ્ત કિન્નો અને વેર લેવાં બોધે, આ સર્વ સમગ્રો અને સમારકો તિરસ્કાર અને બચકરતા સૂચવે છે. અને તેમા ક્યાયે શાન્તિ કે ક્ષમાને માટે ધ્યાન નથી. ”

અગ્રેજો એ રખે ભૂલી જતા કે બળવાનો ઇતિહાસ વાંચતાં અગ્રેજોએ હિંદીઓ ઉપર ગુજારેલા સિતમો માટે હિંદીઓના હૃદયમાં તેમના જોટલી તેમના પ્રત્યે તિરસ્કૃત બાવના પેદા નથી થતી અગ્રેજો સ્વતંત્રતાથી પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરી શકે છે, હિંદીઓ નથી કરી શકતા, તેમના ઉદ્દગારોને દાબી દેવામા આવેલ છે

અસપરસની વૈમનસ્યબાવનાને વિસરી જવાય તથા અન્યોન્ય વચ્ચે પ્રેમ અને વિશ્વાસ બધાય, તે હેતુથી બન્ને પક્ષ એ બચકર ભૂતકાળને ભૂલી જાય એ ઐયરકર છે, પરંતુ એ ત્યારે જ બને કે અગ્રેજો ભારતનું રક્ત ચૂસવાનું છોડી હિંદુસ્તાનને ન્યાય, પ્રમાણિકતા તથા સમાંતર દરજ્જા ઉપર મૂકે હિંદુસ્તાનને “ પરતંત્ર ” અથવા “ તાબાના મુલક ” તરીકે ન લેખતાં તેના પ્રત્યે પોતાના જ આત્માન્ત્યના એક બાગીદાર તરીકેનો વર્તાવ રાખે તો જ આ મુગદ ફળી શકે તેમ છે.

કેઈ અને મેલેસન કૃત ‘ બળવાનો ઇતિહાસ ’ દ્વિતીય વિભાગ પૃષ્ઠ ૨૦૩ “ લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. મે અને જુનની ધારામલામા જે કાનૂનો પમાર કરવામા આવ્યા હતા તેનો પૂરેપૂરો અમલ થઈ રહ્યો હતો. સૈનિકો અને સિવિલિયનો એકી સાથે જાતિ કે ઉમ્મરના બેદભાવ વગર હિંદીઓની કતલ ચવાવી રહ્યા હતા. પછી તો હિંદીઓનું રક્ત ચૂસવાની તેમની પિપાસા વધી. આપણી પાર્લિમેન્ટના દફતરોમા રહેલ ગવર્નેર જનરલના કાગળો ઉપરથી નિર્વિવાદ પૂરવાર થાય છે કે બળવાના ગુનેગારો, નિર્દોષ વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ

અને બાળકોની એક સરખી કતલ થઈ રહી હતી બાપુ જોઈને જ તેમને ફાસીએ લટકાવવામાં નહોતા આવતા, પરંતુ તેમના ગામગામ તેમને જીવતા બાળવામાં આવતા હતા-કદાચ વારંવાર તેમના ઉપર ગોળીબારો કરીને અંગ્રેજો વિનાસકોએ પોતાની આ બહાદુરી (?)ની બડાઈ મારતા હતા, અથવા તેમની આ બડાઈઓ ઇતિહાસ ઉપર ચઢે તે આશયથી લખતા કે “અહીંને પણ બચાવેલ નથી,” ‘કાળાઓ ઉપર ગોળીબારો કરવામાં તેમને ભારે લહેજત આવતી હતી, વગેરે મોટા અમલદારોના મંતાવાહી પુરાવાઓવાળા એક પુસ્તકમાં લખે છે કે ‘ભરખખરમાં અથવા બહેર રસ્તાઓ ઉપર પડેલ મુઠદાઓને ઊંચકવા માટે ખાત કાળથી સૂર્યાસ્ત સુધી આંક ગાડા કામે લાગેલા હતા, અને આ મુઠદાઓ ઉપાડવાના કાર્યને ખતમ કરતા આંક ગાડાઓને પૂરા ત્રણ માસ લાગ્યા, અને આ પ્રમાણે છ હજાર માનવીઓના મૃત દેહને દફનાવવામાં આવ્યા હતા”

જુઓ કોઈ અને મેનેસન કૃત ‘બળવાનો ઇતિહાસ’ દ્વિતીય વિભાગ, પૃષ્ઠ ૭૭. “શ્વાન, સૂગાલ કે એવા ખીજા પ્રાણીઓની માફક સર્વે પકારના હિંદી ગુનેગારોને આપણા સૈનિકો નિસકોચપણે પકડી પકડી લટકાવતા હતા એક સમકાલીન લેખકે લખેલ છે કે નિરાશ્ચ કવાચતના દિવસે સવારમાં પહેલી વરત તેણે ‘ફાસીના સાચાંની હારો’ જોઈ થોડા દિવસ પછી લશ્કરી અદાલતો સવારથી સાંજ સુધી કામ ચલાવતી અને વૃહ્દી તથા બાળકોને, નાના મોટાને ફાસીની સજાઓ ફરમાવવામાં આવતી હતી અને એ બધાને અકથ્ય નિર્દયતાથી લટકાવવામાં આવતા હતા એક પ્રસંગે કેટલાક બાળકો રમતની ખાતર લશ્કરી રગીત પોશાક પહેરી ટમટમ વગાડતા ફરતા હતા. તેમને પકડવામાં આવ્યા, તેમના ઉપર કામ ચાલ્યું અને બવાને દેહાતદંડની સજા થઈ આ લશ્કરી અદાલતમાંનો એક અમલદાર-સબજ ફરમન સામે બહાદુર અને નીડર, છતાં નિર્બળ અને નિરાધાર તરફ સૌજન્ય દ્રશ્યનો-વડા અમલદાર પાસે જઈ રહી પડ્યો અને નિર્દોષ બાલકો ઉપર સિતમ ન રુબરવાની પ્રાર્થના કરી, પરંતુ તે વડાનું દ્રશ્ય ન પીગળ્યું તેના દ્રશ્યમાં દયાને સ્થાન ન હોય’

“આ સમયે લશ્કરી અથવા ફોજદારી કાનૂનોને ફક્ત ખાસ આડખર તરીકે જ આગળ ધરવામા આવેલ હતા ‘શોખીન’ જહાદોની ફોજનુ તેમજ માનવ સંહાર અર્થે ગામડાઓ અને શહેરોમા ભમતી ‘સ્વયસેવક’ દુકડીઓનુ સખ્યાપ્રમાણ ધાર્યા કરતા કયાય વિશેષ વધી પડેલ હતુ ”

હોમ્સ કૃત ‘સિપાઈઓના મળવાનો ઇતિહાસ’ પૃષ્ઠ ૧૨૪ “લશ્કરી અદાલતના અધિકારી વર્ગે શપથ લીધેલા હતા કે બધા કેદીઓને, પછી ભલે તેઓ નિર્દોષ હોય કે ગુનેગાર હોય બધાને એક જ પ્રકારની દેહાતદંડની સજા ફરમાવશે . કોર્ટમા તેમની ઉતાવળી તપાસ થયા પછીથી ફાસીએ લટકાવતા પૂર્વે તેમની દારુણ તિગ્રહૃત મશ્કરી કરવામા આવતી હતી, તેમના ઉપર અમાનુષ મિત્રો ગુજારવામા આવતા હતા, ફાસી ઉપર જતા પહેલા હિંદીઓ ઉપર ગુજરાતી સિપાઈઓના અત્યાચારો પ્રત્યે અધિકારી વર્ગ હસતો અને તે તરફ પોતાની પસંદગી જાહેર કરતો “ મોટા ગુનેગારો ઉપર જે નિર્દયતાભર્યા જુલમો કરવામા આવતા હતા તેવા જ ધાતકી અત્યાચારો નિર્દોષ જુલમો ઉપર અને છાતીએ ધાવતા માળકોવાળી માતાઓ ઉપર ગુજારવામા આપણને સહેજ પણ આચકો નથી લાગ્યો ”

પુન આપણી પાસે એ સ્થળે કામ કરતા એક અમલદારનું કથન છે કે અબાલાથી દિલ્લી સુધી હજારો માણસોને દરોલમા ગોઠવીએ દરોલને એક પછી એક અદાલત સમક્ષ લિખી રાખવામા આવતી હતી અને તેમને ફાસીની કે ગોળીબારની નસ્યતો ફરમાવવામા આવતી હતી કેટલેક ગ્રંથોએ અગ્રેજ સિપાઈઓ હિંદુ ગુનેગારોના મોદામા જળગસ્તીથી બદ્દકોની અણીથી ગાયનુ મામ નાખતા હતા

ચાર્લ્સ બોલ્સક્રૃત ‘હિંદુસ્તાનનો બગવો’ પ્રથમ વિભાગ પૃષ્ઠ ૨૫૭ ‘એક મુસાફરીમા મને બારે લહેજત આવી. અમારી બદ્દકો સાથે અગ્રે સ્ત્રીમર ઉપર ચડી ગયા ત્યારે શીખોએ અને સિપાઈઓએ

ગામ તરફ દૂર કરી ગામને પ્રદક્ષિણારૂપ અમારી સ્ટીમર ચાલતી થઈ; અને અમે ચોમેરથી ગામ ઉપર ગોળીઓનો મારો શરૂ કર્યો. મેં મારી બંદૂકથી કેટલાયે કાળા હિંદીઓને ગળડાવી પાડ્યા, વેર માટેની મારી લાલસા તીવ્ર થતી જતી હતી. ચારે દિશાએથી થતા અમારા ગોળીબારથી આખુલે આકાશ ધુન્નથી આગ્ગ્રાહિત થઈ રહ્યું હતું. અમેને ધડીભર તો એમ જ લાગ્યું કે એ દુષ્ટ બળવાખોરો ઉપર બરાબર વેર પળી રહ્યું છે. અમારી કૂચ હંમેશાં ગામડાંઓ તરફ જતી હતી અને કેટલાયે ગામડાંઓને બાળી ભસ્મીભૂત કરી અમારી વેરની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરતી હતી.

“સરકાર સામે શુનો કરનાર દેશીઓ ઉપર કામ ચલાવવા કમીશનના પ્રધાન તરીકે મારી નિમણૂક થઈ હતી હિંદીઓના જીવ અમારા હાથમાં રમતા હતા. અને હું તમેને ખાત્રી આપું છું કે 'અમે એક પણ વ્યક્તિને બચાવેલ નથી. ફક્ત અદાલતમાં તેમના ઉપર 'નજરુ' કામ ચાલતું હતું. શુનેગારોને ગાડી ઉપર બિભા રાખી તેમની 'ડોક આસપાસ દોરતું બાંધી ઉપર ઝાડ સાથે બાંધવામાં આવતા હતા, પછી ગાડી એચી લેવામાં આવતી હતી, એટલે તેઓ વૃક્ષ નીચે તરફડિયાં મારી મૃત્યુને આધીન થતા હતા.

“પંખબમાં અજનલાની નજદીકમાં એક નાના ટાપુ ઉપર સરકારી થાણામાંથી કેટલાક સિપાઈઓ સરકાર તરફથી ગોળીબારની બીતિથી નાસીને છુપાઈ ગયા હતા. કુપર એક ટુકડી લઈ તેમની પાછળ પડ્યો, અને બધાને કેદ કર્યા, તેમની સંખ્યા ૨૮૨ ની હતી. કુપરે પ્રથમ તો બધાને અજનલા મોકલી દીધા પછી પ્રશ્ન બીંચો કે તેમનું બધાનું શું કરવું?

“કેઈ પણ એવું સ્થળ નજદીકમાં ન હતું કે જ્યાં લસકરી અદાલત હોય અને તેમના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવે. જો કદાચ એ બધાની એકી સાથે કતલ કરવામાં આવે તો થાણાના ખીજા સિપાઈઓને એથી દહેશત લાગે, વધારે તોફાન થતું અટકે અને

પરિણામે હિંદી સિપાઈઓનાં લોહી ન રેડાય. આ કૃત્યથી પોતાના શિરે કેવી ભયંકર જોખમદારી આવે છે તેનો ખ્યાલ કરીને કુપરે તેમને બધાને મારી નાંખવાનો નિર્ણય કર્યો. બીજો દિવસે સવારે દશ દશની ટુકડીમાં તે બહાર કાઢતો અને શીખો મારફત તેમના ઉપર ગોળીબાર કરાવતો. આ પ્રમાણે ૨૧૬ તો પ્રભુની નિગાહમાં પહોંચ્યા, પરંતુ હજુ ૬૬ રહ્યા, જેમને બધાને કિલ્લાના જુરજમાં કેદ કરવામાં આવ્યા હતા. જો એ જુરજનાં દ્વારો ખોલવામાં આવે તો અદરના સિપાઈઓ બરાબર સામા ચાચ આવી ઝપાઝપીની ધારણા રાખીને જ કુપરે તેનાં બારણા ખોલી નાંખવાનો હુકમ કર્યો. પરંતુ ત્યાં તો ભયંકર શાન્તિ પથરાયેલ હતી પિસ્તાલીમ માણસોનાં મુઠ્ઠાં જમીન ઉપર પડ્યાં હતાં કારણ કુપરની અઘણતાથી તેની બારીઓ બંધ રહી ગયેલ હતી. અને એ જુરજ તો બીચારા કેદીઓને માટે જલ્દેક-હોલ નીવડ્યો. બાકીના ૨૧ માણસો લગભગ મરણુતોલ થઈ ગયાં હતાં. તેમને પણ તેમના મિત્રોની જેમ ગરદન મારવામાં આવ્યાં. તા. ૧-૮-૧૮૫૭. આવી સત્તા ઉચાપત કરી લેવા માટે ઇંગ્લંડમાં અજ્ઞાન માનવ-ગ્રેમીઓના શબ્દબાણોનો ધોધમાર હલ્લો થયો પરંતુ રોબર્ટ મોન્ટગોમરીએ એવી કુનેહથી સાબીત કરી આપ્યું કે કુપરે પોતાના આ વર્તનથી લાહોર વિભાગને ‘બચાવેલ’ છે.” હોમ્સ કૃત ‘હિંદો બળવાનો ઇતિહાસ’ પૃષ્ઠ ૩૬૩.

“એવું કહેવાય છે કે ખરા દુશ્મનો-ગુનેગારોની ગેરહાજરીમાં આપણા મિપાઈઓએ બીચારા નિર્દોષ માણસો કે જેઓ ખ્રિસ્તી દેવળના વાડામાં દહેશતના માર્યા સતાયા હતા તેમની બધાની કતલ કરી નાંખી હતી. આપણા ગોરા સૈનિકોમાં પૂર્વના માણસો માટે એટલી બધી તિરસ્કારની લાગણી હતી કે આ નિર્દોષ માણસોની વફાદારીનું તંથા સરકારને માટે તેમણે અપેલી સેવાનું પ્રમાણ એ સૈનિકોમાં સળગતી વેરની જ્વાળાને રહેજ પણ હોલવી શકે તેમ ન હતું.” કેઈ અને મેલેસન કૃત ‘હિંદો બળવો’ વિભાગ બીજો પૃષ્ઠ ૪૩૮.

આ સયજે એટલું ભૂલી જવું ન જોઈએ કે મિ. (F. G. A.) એફ. જી. એ.ની લખના તથા કાનપુરના સ્મરણસ્તંભોની મુલાકાત આ છેલા યુરોપવિગ્રહ દરમ્યાન થયેલી હતી, અને ઉપર્યુક્ત હિંદી બજવા સંબંધીનાં લખાણો મહાન વિગ્રહને માટે હિંદીઓએ દર્શાવેલ 'જ્વલંત' રાજભક્તિ પછી જ પ્રગટ થયાં હતાં.

બજવા દરમ્યાનના અંગ્રેજોના અમાનુષી જીદમોની વધારે વીગત માટે વાંચો ઇ. જી. થોમ્પસન કૃત સિક્કાની બીજી બાજુ (Other side of the Medal).

પ્રકરણ ત્રીજું.

ભારતવર્ષ—૧૮૫૭ થી ૧૯૦૫

પ્રથમ વિભાગ—૧૮૫૭ થી ૧૮૮૫.

સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ વિરામ પામ્યું યુદ્ધના મુખ્યમુખ્ય નેતાઓને પકડી મારી નાખવામાં આવ્યા, કેટલાકોને ફાંસીથી, કેટલાકોને ગોળીબારોથી. દોષિત મહા બીચારા કેટલાયે નિર્દોષ લોકોએ પોતાના જીવ ગુમાવ્યા મરકાગ તરફથી અમુકને મારી પણ બક્ષવામાં આવી હતી, કારણ યુદ્ધમાં સામેલ થનારા બધાઓના પ્રાણ લેવા એ કોઈ પણ મરકારને માટે અસંભવિત કિંવા અશક્ય છે આવાઓની સખ્યા આશરે ચાર થી ૭ હજારની કહી શકાય

અંગ્રેજોના પાખા પોખાર પડ્યા બ્રિટિશ સત્તનત ફાવી, પરંતુ તે સાથે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સત્તાનો અંત આવ્યો, ખુદ્દી રીતે ચલાવાતી લૂટફાટની પ્રથા બધ પડી હિંદુસ્તાન ઉપર સીધો તાજનો અમલ શરૂ થયો. મહારાણી વિક્ટોરિયાના હંદેરાએ તથા કેનિંગ તરફથી જાહેર થયેલ ‘દયા તથા સલાહ’ની રાજનીતિએ ભારતીય જનતાના ઉશ્કેરાયેલ હૃદયો પ્રશાન્ત કર્યા

બંગાળી બાળુ

આ સમયે માત્ર જમાનાની પદ્ધતિયુક્ત કેળવણીનો રહેજ-સ્થાન પ્રચાર અખિલ ભારત વર્ષમાં જો ક્યાય થયે. હોય તો તે ફક્ત બંગાલ, મુબઈ અને મદ્રાસના પ્રાંતોમાં જ હતો. આ વિભાગોમાં પણ કેળવાયેલા યુવકોની સખ્યા જૂજ હતી યુદ્ધવિરામ પછી

દેશને શાન્ત કરી તેમાં રાજ્યવ્યવસ્થાના ધોરણને દાખલ કરવામાં આવ્યું. જેથી આવા યુવકોની મહત્વાકાંક્ષાને માટે એ ક્ષેત્ર ખુલ્લું થયું આંગ્લ ભાષાનું જ્ઞાન નહિ ધરાવતા યુવકોના કરતાં એ ભાષામાં કૃષ્ણવાયેલ તરુણોને માટે આ ઉમદા તક હતી; પરંતુ આ વખતે અંગ્રેજી ભણેલા યુવકોની સંખ્યા બહુ જ જૂજ હતી, જ્યારે તેમની માગણીનું પ્રમાણ વધતું જતું હતું. પરિણામે તેમને ‘સુખી અને વક્ષાદાર’ રાખવા સારૂ મોટા પગારોની જગ્યાએ તેમને મળવા લાગી. આ પ્રમાણે તેમની ઉચ્ચ અભિલાષાઓ મંતોષાવા લાગી.

ઉત્તર હિંદુસ્તાન-જે ભૂમિ ઉપર સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ ખેલાયેલ હતો; જે વેદી પર આપણા કેટલાયે શહીદો હોમાયા હતા, મુખ્યત્વે એ પ્રદેશમાં આંગ્લભાષાપ્રવીણ બંગાળી તરુણો વિશેષ પ્રમાણમાં પથરાયેલા હતા. જેથી એ ઉશ્કેરાયેલ પ્રાંતમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા જનનવવા આ બાબુઓ અંગ્રેજોને વધારે મદદરૂપ નીવડ્યા. સરકારી ખાતાના પ્રત્યેક વિભાગમાં પહેલ કરનારા આ બંગાળીઓ જ હતા અને પ્રજા તથા સરકાર બન્ને તેમની પાસેથી સલાહની આશા રાખતાં હતાં, તેઓનું નેતૃત્વ સ્વીકારતાં હતાં.

સરકારી જગ્યાઓમાં તેમની આ નિમણૂકને અંગે જે માનભર્યા આદર તેમને મળ્યો, તેથી તો તેમની જાતી અભિમાનથી પુલાવા લાગી. સરકાર પ્રત્યેની એકનિષ્ઠ ભક્તિ અને વક્ષાદારીનો જીવાળ ખૂબ અડચો. સરકારની પણ લાગણી તેમના તરફ વધી હતી; કારણ તેઓ ચાલાક, ઉત્સાહી, ચપલ, વિલક્ષણ તથા સેવાભિલાષી હતા. આ વર્ગ અંગ્રેજ અધિકારીઓને તેમના ઘણાખરા હુદ્દિપ્રદેશના કાર્યોમાંથી મુક્ત રાખી રમત તથા આશાયેશ માટે પૂરતો અવકાશ આપતો હતો. ઘણાંખરાં સરકારી ખાતાંઓનો બધો આધાર “બંગાળી બાબુ”ના મગજ ઉપર જ હતો.

હિંદીને બંગાલીઓ ‘માઆપ’ તરીકે પૂજતા હતા, તેમને ‘માન’ આપતા હતા. આ સાથે તેઓએ અંગ્રેજોનું સર્વાંશે અનુકરણ

કરવાનું પણ શરૂ કર્યું અંગ્રેજોની રહેણીકરણીને પોતાના જીવનમાં ઉતારવા લાગ્યા. અંગ્રેજી જીવન, અંગ્રેજી આચારવિચાર તેમના આદર્શરૂપ બન્યા પોતાનું જીવન પણ તે જ પ્રમાણે ધડવા માંડ્યું. પ્રાયશઃ તેમનો અનુરાગ અંગ્રેજી સાહિત્ય પ્રત્યે વધતો ગયો અને અને અંગ્રેજોની વિચારશ્રેણી પણ તેમના મગજમાં દાખલ થઈ.

ઇન્ડિયન મિવિલ સર્વિસ તથા ઇન્ડિયન મેડિકલ સર્વિસમાં પોતાના પુત્રોને યરાબર નિપુણ બનાવવા ઉચ્ચ કેળવણી અર્થે તેમને વિલાયત મોકલવાની પહેલ પ્રથમ બંગાળીઓએ જ કરી અંગ્રેજી વકીલાતની (Bar) પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર પારખીઓ માથે પ્રથમ બંગાળીઓ જ હતા. ઇંગ્લંડમાં સ્વતંત્ર આબોલવા વચ્ચે તેઓ વિચરવા લાગ્યા. સ્વતંત્ર રહેણીકરણી, સ્વતંત્ર ખાણપીણ એ માથે વિચારની સ્વતંત્રતા પણ તેઓ શીખ્યા.

છતાં બંગાળીઓને યશસ્વી બનાવનાર એક વસ્તુ અત્રે નિવેદન કરી જોઈએ, કે કેટલાક બંગાળી તરુણોએ આ પ્રવાહમાં ન ઝપલાવ્યું અને આગલ કેળવણી સપાદન કરેલી હોવા છતાંયે તેઓ પોતાના ધર્મને, રીતરિવાજને અને મમાજને વળગી રહ્યા. તેઓએ જોયું કે હિંદી મમાજમાં અમુક સડાઓ ગહેવા છે, તે સુધારો માગે છે છતાં તેઓએ અંગ્રેજોનું અનુકરણ કરી અંગ્રેજમય બનવાની ના પાડી.

આ નવજીવનોને દાથે 'અર્વાચીન બંગાલ માહિત્ય મંદિર'નો પાયો નંખાયો અંગ્રેજી માહિત્ય તથા ભાષામાધી ત્રેજવેલ જ્ઞાનને પોતાની માતૃભાષામાં ઉતારી બંગાળી માહિત્યની મેવા અર્થે શબ્દકોષ વધારવાના આશયથી સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરવાની તેમને ખામ પ્રથમ જરૂર હતી

આ પ્રમાણે એક તરફ બંગાળીઓ અંગ્રેજમય બનતા ગયા ત્યારે બીજી તરફ રાષ્ટ્રીય ભાવનાયુક્ત તરુણોનો એક વર્ગ બહાર આવ્યો.

માંત્રિત ભાગત ધડવામાં પહેલો પાયો નાખનાર બ્રહ્મોમમાજના સ્થાપક રામમોહનરાય હતા.

ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રાંતોમાં, પંજાબ, બિહાર, મધ્ય હિંદુસ્તાન, રાજ-પૂતાના અને સિંધમાં પણ અંગ્રેજી ભાષામાં કેળવાયેલ યુવકો માટે નોકરીનું વિશાળ ક્ષેત્ર ખૂલ્યું હતું. આ પ્રસોભને રાષ્ટ્રીયત્વથી ધોવાયેલ એ પ્રવૃત્તિને આગળ ધપવા ન દીધી. સંતોષ તથા આભારની લાગણી વિશેષ હતી કેમકે પણ સરકારી ખાતાનો વહીવટ બંગાળીઓ વગર અશક્ય થઈ પડ્યો હતો. બંગાળીઓ વગર કેમકે પણ ખાતાનું કામકાજ ચાલી શકે તેમ ન હતું. અદાલત હોય કે રેવન્યુ કમીશનરની ઓફિસ હોય, કેળવણી ખાતું હોય કે જમીન નિરીક્ષણ ખાતું હોય, લશ્કરી મોદી ખાતું હોય કે લશ્કરી અમલદારોના થાણાનું ખાતું હોય, ગમે તે હોય, બધાની વ્યવસ્થાની લગભગ તો બંગાળીઓ હસ્તક જ હતી. અંગ્રેજો તેમના વગર શક્તિહીન હતા. અંગ્રેજો ન તો હિંદુસ્તાનની ભાષાથી શાંત હતા, કે ન તો તેઓ ભારતીય આચારવિચાર સાથે પરિચિત હતા, જેથી બંગાળીઓની તેમને અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી. સારાથે હિંદુસ્તાનમાં જેમ જેમ આંગલ ભાષાની કેળવણી પ્રસરતી ગઈ તેમ તેમ અંગ્રેજી ભાષા બાળુનાર યુવકોને સરકારી ખાતામાં સારીસારી જગ્યાઓ મળતી ગઈ. પ્રાચીન સભ્યતાવાળા પડિતો કે મોલવીઓ એક બાજુ સખડતા રહ્યા, ન્યારે અંગ્રેજી ભાષામાં કેળવાયેલ હિંદુ કે મુસલમાન પ્રકારમાં આવતા હતા, તેમની પ્રગતિ થતી હતી.

રાજનીતિનાં ધોરણો નક્કી કરી તે પરત્વેની અનુસાઓ છોડવાનું કાર્ય અંગ્રેજોનું હતું, ન્યારે ઉક્ત આસાઓનું યથાર્થ પાલન થઈ રહેલ છે તે જોવાનું કાર્ય આ તરુણોનું હતું. આ પ્રમાણે ઉપરી અમલદારોનો વિશ્વાસ તેમણે મેળવ્યો. આ સાથે અંગ્રેજોના દુર્ગુણો પણ મેળવ્યા. તેમના દુર્ગુણોનું સંપૂર્ણ અનુકરણ કર્યું.

ધરતુ આ સર્વમાં વિશિષ્ટતા તો એ હતી કે તેઓ પોતાના પરદેશી સાહેબોની (Masters) પેઠે વિચારવા લાગ્યા. અંગ્રેજો વર્તમાન પત્રો વાંચતા, આ જોઈ હિંદીઓએ પણ અખબારો શરૂ

કર્તા અંગ્રેજોને કલમ અને દેવળોમા એકત્ર થતા, આ નિહાળી હિંદી-ઓએ પણ સમાજો, સલાઓ અને વિવાદમંડળો સ્થાપ્યા થોડા સમય સુધી તો અંગ્રેજી જાણનાર દરેક હિંદી પોતાના શેઠનું સપૂર્ણ અનુકરણ કવામા અભિમાન લેવા લાગ્યો. તેણે અંગ્રેજોના પોશાકની નકલ કરી, તેના ચિરૂટ અને પાઈપ લીધા, તેનું ખાણુ અને પીણુ લીધું. પાશ્ચિમાત્ય પદ્ધતિ મુજબ બગ્યા ગંધાન્યા, તેમા પશ્ચિમનું ફરનીયર વમાવ્યું આનો નતીજો એ આવ્યો કે હિંદી જીવનને તે ધિક્કારવા લાગ્યો, અને અંગ્રેજમય બની જવામા જીવનની કૃતકૃત્યતા માનવા લાગ્યો, દરેક હિંદી ચીજ તેને તિરસ્કાર્ય લાગી ભારતવર્ષની પ્રજા અનાર્થ છે, હિંદુસ્તાનનો ધર્મ વહેમોથી ભરેલો છે, ભારતની પ્રજા સ્વચ્છતાના નિયમો મિનકુલ જાળવતી નથી, તેમના હૃદયો મકુચિત છે, મનુષ્ય સ્વતંત્ર વાતાવરણ વચ્ચે રહેવાને સર્ગયેવ છે એનું તેમને જ્ઞાન નથી, સ્વતંત્રતાને ભારતની પ્રજા પિછાણતી નથી, આ અમારા સાહેબોની માન્યતા હતી દ્વંદ્વામા અંગ્રેજોએ તેમની બધી વસ્તુઓમા બંધે તેમના સમસ્ત જીવનમા અંગ્રેજી ફેશનને ઉતારી

જો તેના અંગ્રેજ માણેલો દેવગમા જર્મ ખાઈમનનું અધ્યયન કરે તો તેઓએ પણ તેમ ડરવાનું આરબ્યુ, જો અંગ્રેજો સ્વતંત્ર વિચારક તરીકે વિચારતા તો તેઓ પણ તેમજ વર્તતા હતા સપૂર્ણ રીતે સાહેબમય બની જવું એ જ તેમની અભિલાષા હતી, એ જ તેમના જીવનનું ધ્યેય હતું

આમ છતાં અત્રે કહેવું પડશે કે તેમની મદત્વાકાંક્ષાને જબરી ચાપ લાગી તેઓને ગૌગંદેવોની રહેણીકરણમા, ખાણાપીણમા વગેરેમા સપૂર્ણ નકલ કરવાની છૂટ હતી, દિંતુ દેવના મરકારી ખાતા-ઓમા જે સ્થાનો અંગ્રેજોને મળતા તે સ્થાન મેળવવા જતા ભારતીય તરુણો નિમ્નજ નીવડ્યા અંગ્રેજો સાથે ગમાનતા મેળવવા જતા તેમને પીળેદટ કરવી પડી

આ બનાવે તેમના ગાલ ઉપર મલ્લડ તમાનો માર્યો ફેટવકોએ

આ દિશામાં તેમના પુત્રો સબંધે પ્રયાસ કરી જાયો. તેઓએ તેમને ઇંગ્લંડ મોકલ્યા. અમુક હિંદી નોકરીની (I. C. S.) અમુક ડોક્ટરની (I. M. S.) અમુક વકીલાતની (Bar) પરીક્ષાઓમાં પસાર થયા; પરંતુ ઘુરત જ તેમને કડવો અનુભવ થયો કે તેઓ ગમે તેટલી અદ્ભુત શક્તિ ધરાવતા હોય, ગમે તેટલા હોશિયાર, પ્રવીણ અને સુદ્વિશાળી હોય, ભલે તેઓ આખા ક્રિશ્ચિયન હોય કે અર્ધ-ક્રિશ્ચિયન હોય, સ્વતંત્ર વિચારક હોય કે ગમે તે હોય, સરકારી નોકરીમાં કે નોકરીની બહાર તેમની મહત્વાકાંક્ષાઓને માટે હદ બંધાઈ ગઈ હતી. આ વસ્તુસ્થિતિએ તેમની આંખો ઉઘાડી.

દરમિયાન પાશ્ચાત્ય આચારવિચાર જેમણે અંગિકાર નહોતો કર્યો તેવા કેટલાક સુત પુરુષો આ પ્રવાહ કઈ દિશામાં વહી રહ્યો છે તેનું ખરાબર નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા.

તેઓએ જોયું કે ભારતીય વાતાવરણને છિન્નભિન્ન કરી નાખનારાં તત્ત્વો કામ કરી રહ્યાં છે, તેઓએ જોયું કે ભારતીય વાતાવરણ રાષ્ટ્રપ્રેમહીન ભાવનાથી દૂષિત થઈ રહેલ છે, રાષ્ટ્રમંદિરની ધમારત વૂટવા લાગી છે. જેને તેઓ પરમ પુનિત માની રહ્યા હતા તે પ્રત્યે બધા ધૃણાત્મક દષ્ટિ ફેંકી રહ્યા છે. આ બધાનું અધઃપતન થઈ રહ્યું છે એ તેઓએ નરી આંખે નિહાળ્યું. યુગયુગથી જે રાષ્ટ્રીય ધ્વજને આર્યવ્રજ પરમ પ્રેમથી અર્ધ અર્પતી હતી, તે જ ધ્વજને તેનાં સતાનો આજે છોડીને ચાલ્યાં જાય છે. આ બધું તેઓએ જોયું. તેઓ છાતી ઢૂંટી રેયાં. તેમનાં નેત્રોમાંથી શોષિતની ધારાઓ ચાલી. પરંતુ તેઓ શક્તિ વગરનાં હતાં. આ પ્રવાહને વાળવાની તેમનામાં શક્તિ નહોતી રહી. તેઓએ, સાંતિપ્રદ ઉપાયો યોજ્યા, પરંતુ તેમાં નિરાશ થયા.

આ નવતરુણોની પવિત્ર લાગણી એક જ રીતે કુભાઈ રહી હતી. ધનપ્રાપ્તિ, નોકરી અને દરજ્જે એ અગ્રેજ કેળવણીનાં પ્રસોબનો સામે તેઓ ન થઈ શક્યા. આ કેળવણીનાં ફોજો તેમને નિઃકંટક જોઈતાં

હતા. પરંતુ તેમને તુરત જ પોતાની સ્થિતિ સમજાઈ, અવિલખે તેમને પ્રતીતિ થઈ કે તેમના બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ છે. સગ્ન હૃદયે આ પ્રયાસો છોડ્યા. અનિવાર્ય સંજોગો સામે શાંત રહ્યા.

આ પ્રમાણે પ્રાયશઃ બંગાળીઓમાં અંગ્રેજી તત્ત્વ પ્રસારતું ગયું. પોતાના ધર્મની તેઓ અવગણના કરવા લાગ્યા, હિંદી સંમાજ માટે તેમને નિર્બંજ વિચારો થવા લાગ્યા. ભવ્ય ભૂતકાળ વિષે તેમને બિલકુલ જ્ઞાન ન હતું, બલકે તેમણે તે જ્ઞાન મેળવવા પ્રયાસ ન કર્યો, અને સાહેબ તરીકે ઓળખાવવામાં તેઓ અભિમાન માનવા લાગ્યા. કેટલાકોએ ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ અંગીકાર કર્યો.

આ અનિચ્છનીય અઘોગામી પરિવર્તન નિહાળી રાજા રામમોહનરાયને બીતિ લાગી, તેમણે તથા બીજાઓએ આ જીવાળને ચમાવવા મદ્દમ નિશ્ચય કર્યો થોડા સમય સુધી તો તેમને વિજય મળ્યો, પરંતુ તે અમુક હદ સુધી જ

જે કાર્ય કરવાને તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા તે સંજોગોના બળે થયું, જે પરત્વે અત્રે આપણે સક્ષેપમાં વિવેચન કરીશું.

૧ અંગ્રેજોએ તેમજ ધર્માર્થ મિશનોએ સ્થાપેલ શાળાઓ અને વિદ્યાપીઠોમાં અપાતી અંગ્રેજી ફળવણીએ પાશ્ચાત્ય મંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનાં દ્વારો ભારતીય તરુણો સમક્ષ ખુલ્યાં મૂક્યાં

૨ શાળાઓ અને કોલેજોમાં કામ કરતા ગોરા શિક્ષકો અને અધ્યાપકોએ જાણ્યેઅજાણ્યે પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય અને રાષ્ટ્રીયતાના વિચારોને ઉતાર્યા અને પોષ્યા.

૩ આર્યાવર્તની અનાદિ મંસ્કૃતિ અને ધર્મ ઉપર અનાદરશીલ દુમલા કરવામાં મિશનરીઓના ઉત્સાહ અને ખતને પરિણામે પોતાનો ધર્મ અને સભ્યતાનો ઊંડો અભ્યાસ કરવાની ભારતીય તરુણોમાં અદ્ભુત પ્રેરણા અને લાલમા ઉદભવી.

૪ દરમ્યાન પૂર્વનાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવાની મુરોખીય પંડિતોમાં આવેલી જાગૃતિએ ભારતીય તરુણોને સારી સહાયતા આપી. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના આ કાર્ય પરત્વેના પ્રયાસોએ અને આર્ય સંસ્કૃતિ માટે તેમના ઉચ્ચ અભિપ્રાયોએ હિંદુ અને મુસલમાનોમાં નૂતન પ્રોત્સાહન રેડ્યું.

૫ અંગાળમાં રામમોહનરાય, દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર, રાજેન્દ્રલાલ મિત્રનાં લખાણોએ; મહારાષ્ટ્રમાં રાનડે તથા વિષ્ણુ પંડિતનાં; ધંજાળમાં સ્વામી દયાનંદ અને સર સૈયદ અહમદખાનનાં; મદ્રાસમાં મેડમ બ્લેવાટસ્કી અને અન્ય થિયોસોફિસ્ટોના લખાણોએ અજબ જાગૃતિ પેદા કરી હતી. પાછળથી એની બિસન્ટ અને સ્વામી વિવેકાનંદનાં લખાણોએ તથા પ્રેરક ભાષણોએ એ જાગૃતિમાં પ્રોત્સાહન રેડ્યું. આ આદોલન ફક્ત ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક દિશામાં હતું; પરંતુ તેથી અખિલ રાષ્ટ્રિયત્વ ઉપર જે છાપ પડી તે ઇતિહાસ દેદી બૂલી શકાય તેમ નથી.

સરકારની રાજનીતિ

ઉપર્યુક્ત કારણોને અગ્રે એક તરફથી પ્રજાને ચોતાની ખરી રિયાતનું બાન થયું ન્યારે બીજી બાજુથી રાજદારી ક્ષેત્રમાં પ્રજાને નિરાશાનો સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ થયો. આ પ્રમાણે બન્ને પ્રવાહનો સંગમ થયો.

અગ્રે પુનરુક્તિની બાગ્યે જ આવશ્યકતા રહે છે કે કેળવણીય યુવકોની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓની પરિસીમા બધાર્થ ગઈ હતી. ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં હિંદીઓને મળેલ થોડી ફતેહથી અંગ્રેજોમાં બારે ભાગ વ્યાપ્યો હતો; જેથી હિંદીઓ એ પ્રયાસમાં આગળ ન પધી શકે માટે તેઓએ ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. પ્રથમ તેઓએ એ કાયદો પસાર કર્યો કે ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા વખતે ભારતીય વિદ્યાર્થીઓની ઉંમર ૧૬ થી ૨૨ વર્ષ ઉપર ન હોવી જોઈએ આદર્શી

નાની ઉમ્મરમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓને ઇંગ્લંડ આવી એ પરીક્ષામાં ઉત્તોર્ણ થવું એ અશક્ય હતું. આની સામે બંગાળમાં સંખત પોકાર ઊઠ્યો. એની અસર સમસ્ત દેશમાં પ્રસરી. પછી લોર્ડ લીટનનો પર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ અને કપાસ ઉપર જકાત (લેક્ષાયરના કાપડ ઉદ્યોગના રક્ષણ અર્થે) વગેરે કાનૂનો પસાર થવા લાગ્યા.

ઇંગ્લંડના સ્વતંત્ર વાતાવરણ વચ્ચે કેળવાયેલ હિંદી યુવકોને એ રાષ્ટ્રની રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિની રૂપરેખાઓ અને પદ્ધતિ વિષે સારી માહિતી હતી. હિંદુસ્તાનમાં પણ તેઓએ આ જ પદ્ધતિ ઉપર ચળવળ ઉપાડી. આ પ્રમાણે આધુનિક યુગની રાજદ્વારી ભૂમિકા ઉપર બંધાયેલ ચળવળ એ ભારતીય જીવનનું પ્રથમ ધ્યેય થઈ રહ્યું.

સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ એ ભારતીય તરુણોનો જીવનમંત્ર હતો.

અત્યારે અખિલ વિશ્વને આકર્ષો આશ્ચર્યચકિત કરનાર ભારતના પુનરુત્થાન અર્થેના આ આદોલનનું ખાત મુદ્દત આ પ્રમાણે થયું.

ભારતવર્ષમાં સરકારે અખત્યાર કરેલ રાજનીતિ, તેમની કેળવણી, તેમનાં અખખારો, તેમના કાયદાઓ, તેમની રેલ્વેઓ, તેમનાં તાર ખાતાંઓ, તેમની પોસ્ટઓફિસો, તેમની સ્ટીમરો-એ બધું ચળવળની ઉત્પત્તિમાં જોટલે અંશે હિરસો ધરાવે છે તેટલે જ અંશે ભારતવર્ષની પ્રગ્નના રાષ્ટ્રપ્રેમનું, ધર્મપ્રેમનું અને બંધુપ્રેમનું સંયુક્ત બળે જોડાણ થયેલ છે. જે રાષ્ટ્રપ્રેમ, રાષ્ટ્રધર્મ ૧૮૫૭ ના વિગ્રહમાં ભારતની હારથી તેમજ વિદેશી શાસનના પ્રભાવે પ્રગ્નમાં આવેલી તુરેનની નિર્બંજતાથી અત્યાર સુધી દબાઈ ગયાં હતાં તે પુનઃ પ્રગટ થયાં.

તેમ છતાં આ સમયે યુરોપના સ્વતંત્ર વાતાવરણ વચ્ચે નવા જમાનાની કેળવણીમાં કેળવાયેલ નવયુવકોએ જ આ જીંમ્મેશ ઉપાડી લીધી હતી. સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધને હજી વીસ વર્ષ પસાર નહોતાં ચ્યાં ત્યાં જ ભારતવર્ષમાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો જન્મ થયો. મુખ્યત્વે તે જ ભૂમિ ઉપર કે ન્યાં તે જ સમયે શાહી દરબાર બરાબો હતો, જેના અધ્યક્ષપદેથી

લોર્ડ લીટને જાહેર કર્યું હતું કે ઇંગ્લેન્ડનાં, રાણી, વિક્ટોરિયા દ્વિંદનાં મહારાણીનું પદ ધારણ કરે છે.

અત્યાર સુધી ભારતવર્ષના નૃપતિઓનો દરજ્જો અંગ્રેજોના મિત્ર તરીકેનો હતો. શાહી દરબારે તેમને સત્તાવિહીન નરેશોની, જમીનદારોની પંક્તિમાં મૂકી દીધા; પરંતુ આ શાહી દરબારના ઉત્પાદકોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેમની તદ્દન અજ્ઞાનતાથી જ મહારાણીની દ્વિંદની પ્રજાનો દરજ્જો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અન્ય પ્રજાના જેટલો જ થયો. શાહી દરબારના કાર્યકર્તાઓ પોતાના આ કાર્યની અંદર રહેલ મુખ્ય વસ્તુને પિછાણી શક્યા નહિ.

આપણે કહેવું જોઈએ કે આ શાહી દરબારનો આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિમાં દિરસો હતો; કારણ તેથી આપણા ઇજવાયેલ વર્ગને સામ્રાજ્યમાં દ્વિંદને માટે ખરું સ્થાન મેળવવાનો વિચાર રુક્યો. તેને પોતાની સ્થિતિનું જાન થયું. તે મક્કમ વિચારનો થયો. દ્વિંદના સરકારી ખાતામાં તેને જે જગ્યા મળી હતી તેથી તે અગ્રંતુષ્ટ હતો. ભારતવર્ષ એ પોતાનો જ દેશ છે એમ તેને પ્રતીતિ થઈ. તેણે દેશ બરમાં પોકાર ઉઠાવ્યો કે “દ્વિંદો આ માટે જ દિંદુસ્તાન”

અત્યાર સુધી જે આર્ય સંસ્કૃતિ, કળા, પ્રજાસિક્ષાને તે અનાર્થ અને પુરાણાં માનતો હતો, જે બધું જૂતકાળ પ્રત્યે મૂંઝા, અવગણના કરતો હતો અને નિરસ્કાર વરમાવતો હતો, તેણે જોયું કે આ અર્ધુ તેની માન્યતાનુસાર ન હતું. તેની જૂઠ્ઠા વાગી, તેની વિચોક્તિદષ્ટિ બદલાઈ ત્યારે જ તેણે ઉગવેલ ઉપરુક્ત પોકાર દેશબરમાં નિવૃત્ત વેગે પ્રસરવા લાગ્યો.

આ પછીથી પ્રજોસમાજ, વિયોસોશિયલ સોસાયેટી, સંસ્કૃત સાહિત્ય પુનઃસર્જન સંસ્થા, બેંગાળ સાહિત્ય પરિષદ, મહારાષ્ટ્ર સભા, આર્ય સમાજ, સનાતન સભા, પગેરે સંસ્થાઓએ અને મઝહબોએ આ અગવશમાં ખૂબ રસ લઈ તેમાં અપૂર્વ કાળ આપ્યો. ઉપરાંત આર્ય ઇતિહાસનાં સંશોધનો પાછળ અમીરજી પ્રવાસ સેવી રહેલા અમલી

અને મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનો, કાળના મર્લમાં પૃથ્વીના પડમાં છુપાયેલ યુક્ત તવારીખોને અને લેખોને શોધી પોતે પોતાની બાપામાં અનુવાદો કરી ભારતવર્ષ સમક્ષ આ સર્વોચ્ચ સાહિત્ય ધરી રાષ્ટ્રના નવસર્જનના આ આદોલનની પ્રગતિમાં હિસ્સો આપી રહ્યા હતા.

થિયોસોફિક સોસાયેટી પ્રત્યેક હિંદુ સંસ્થાની વાસ્તવિકતા સિદ્ધ કરી રહી હતી અને હિંદુસ્તાન તથા જંગલોને દર્શાવી રહી હતી કે હિંદુઓના દરેક રીતરિવાજો વિજ્ઞાનથી ભરેલ છે.

લોર્ડ રીપન હિંદુસ્તાનના વાઇસરોય પદે નિભાયા ત્યારે અખિલ ભારતવર્ષમાં ધાર્મિક, રાજદ્વારી તેમજ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ આગળ ધપી રહી હતી, લોર્ડ રીપન એકદમ દયાળુ અને સરળ હૃદયના પુરુષ હતા. તેમની પૂર્વેના વાઇસરોય લોર્ડ લીટનની દરમિયાનગીરીથી પ્રજામાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો હતો. આવા અપ્રિય વાઇસરોયની પાછળ ઘરત જ આવવામાં લોર્ડ રીપન બાબ્બરોયના દત્તો એમ કહેવું પડશે.

લોર્ડ લીટન શાહી વલણોના ટોરી હતા. ડિઝરાયેલીની પ્રેરણા તળે તેણે ભારતના નરેશો સામે અનિષ્ટ યુક્તિ રચી. મિત્રવર્ગમાંથી તેમને જમીનદાર, સત્તાવગરના રાજાઓની પંક્તિમાં મૂકી દીધા. પ્રેક્ષ કાનૂન પસાર કરી ભારતવર્ષનાં અખજારોની નિંદા ઉપર કાપ મૂક્યો, હત્યારા અદ્યાન વિમદની એણે ગંભીર ખૂલ કરી. આવાં અનીચ્છિનિય કેટલાયે કાર્યોની જોખમદારી તેના ઘિરે ઝંખમતી હતી.

લોર્ડ રીપને પ્રથમ લોર્ડ લીટનના વાવેલા આ બધા કેટકોને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. પ્રથમ પગલા તરીકે તેણે વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ ૨૬ કર્યો. આ તેની પ્રસંસનીય નીતિ પાછળ ભારતવર્ષ દર્પણે યથું તેણે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની યોજના રચી પ્રતિનિધિત્વવાળા મંડયાઓની સ્થાપના કરી. ઉપરમાં તેણે અદાલતમાં ન્યાય મમત્તુ જોરાંગ દેવોને દિન્દીઓની સાથે સમાનર દરજ્જા ઉપર લાવવા સારું ફેાજદારી કાનૂનમાં તેટલા પ્રમાણમાં પરિવર્તન કરવાનો નિર્ધાર જાહેર કર્યો.

આવી રાજનીતિ સામે આંગ્લ-હિન્દી અધિકારી વર્ગમાં પ્રયેડ રેપ' વ્યાપે તે સ્વાભાવિક જ છે. લોર્ડ રીપનનાં આ બધાં પગલાં સામે આંગ્લ-હિન્દીઓએ વિરોધનો પોકાર ઉઠાવ્યો. હિંદુસ્તાનને 'સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાના વિચારને, તેઓએ તિરસ્કારથી હસી કાઢ્યો, અને ભવિષ્ય ભાખ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં જો આ યોજનાને દાખલ કરવામાં આવશે તો તે અંગ્રેજ સત્તનતને ભારે ભયરૂપ નીવડશે. આં યોજનાને તેઓએ ઉતાવળી, અનુચિત, અવ્યવહારુ અને અસાધ્ય કહી.

કારણ ? દેશીઓ સ્થાનિક સ્વરાજ માટે નાલાયક છે, તેઓમાં પ્રચલિત સામાજિક તેમજ ધાર્મિક વિખવાદો એ જ કારણ પૂરતા છે. અંગ્રેજો સાથેની ખુલી સ્પર્ધાથી સરકારી ખાતામાં જો હિંદીઓની નિમજૂક થતી હતી તે પ્રથા સામે પણ ગોરા અધિકારી વર્ગનો પ્રબળ વિરોધ હતો.

“બાણ”ને પ્રથમ દાખલ કરનાર આ જ વર્ગ હતો; હવે “બાણ” સામે વિરોધ અને તિરસ્કારની લાગણી વધી હતી. બાણ એ હલકી જાતનો છે, તેનું અંગ્રેજી ભાષામાં બિલકુલ ખરાબ છે, તેઓ સામનતા અને સ્વતંત્રતાની વાતો કરે છે, તેમનામાં કાર્ય-તત્પરતા કે વફાદારી બિલકુલ નથી—જો ગુજો નોંધને જ પ્રથમ તેમની નિમજૂક થતી હતી.

આથી પ્રાંતના વડા સાહેબની પ્રતિજ્ઞાને ધક્કો પડેાગયતો હતો, કારણ કે તેનાથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે સરકારમાં “ઉચ્ચ” જગ્યાઓ હવે હિંદીઓ મેળવી શકતા હતા. ત્યારે પ્રજાએ શા માટે તેને માન આપવું ? આ પ્રતિજ્ઞા ઉપર જ તેની સત્તા ટકી રહેલી હતી, કદાચ લોર્ડ રીપન ઉક્ત યોજનાઓનો અમલ કરે તો તેની સત્તા નાણુદ ચર્ધ જવાનો પૂરો મંભવ હતો. સ્વર્ગથી ભતરી આવેલા “વેત પદ્મ-કેવો”નું એ ભવિષ્યકથન હતું.

પરંતુ “ ઇલ્ગર્ટ બિલ ” એ જ લોર્ડ રીપનનો મોટામાં મોટો ગુનો હતો. આ બિલથી કાયદાની દૃષ્ટિમાં, હિંદીઓ અને ગોરાઓ એક જ સમાન પક્ષિમાં આવતા હતા; તથા ગોરાઓ સામે કામ ચલાવવામાં ભારતીય ન્યાયમૂર્તિઓની નિર્બળતા દૂર થતી હતી.

“ શું એક કાળો માણસ આપણા ન્યાય કરશે? શું તે આપણને જોલ મોકલશે? શું તે આપણા ઉપર સત્તા ચલાવશે? હરગીજ નહિ. તે તદ્દન અશક્ય છે. આવા નામોશીરૂપ કાનૂનોના અમલ તજે રહેવું તેના કરતાં બહેતર છે કે હિંદમાંથી બ્રિટિશ સલ્તનતનો અંત આવે. ” આ ગોરાંગ દેવોના ઉદ્ઘોષો.

બધા આંગ્લ-હિંદીઓએ (અધિકારી તેમજ બિનઅધિકારી) લોર્ડ રીપનની આ નીતિ સામે પ્રચંડ વિરોધ જાહેર કર્યો હતો, આ વખતે તેના જ અંગ્રેજ બંધુઓ તરફથી પૂર્વે કોઈ પણ વાઇસરોય ઉપર કદી નહિ થયેલ તેવું આક્રમણ લોર્ડ રીપન ઉપર થયું. તેઓએ તેની સામે અપમાનિત બાપાનો મારો ચલાવ્યો, તેના આખા રાજવહીવટને વખોડી કાઢનારા ઠરાવો પસાર કર્યા, તેની રાજકારકીર્દી ઉપર નિંદ્રા હલો કર્યો. મુદત ખતમ થયા પૂર્વે તેને પાછો બોલાવી લેવા શાહી સરકારને પ્રાર્થના કરી તેમજ તેમના આ પ્રચંડ રોષની લોર્ડ રીપન ઉપર બરાબર અસર થાય તે માટે તેઓએ પોતાની શક્તિની અંદર રહેલ બધા પ્રયાસો અજમાવ્યા.

પરંતુ આંગ્લ-હિંદીઓમાં જેટલે અંશે તેની સામે વિરોધાત્મક લાગણી પ્રસરેલી હતી તેટલે જ અંશે તે ભારતીય જનતાની પ્રશંસા અને પ્રિયતા સંપાદન કરી શક્યો હતો.

તેના રાજવહીવટને હિંદીઓએ હર્ષભરે ઉમંગકાથી વધાવી લીધો, અખબારોએ અને દેશનાપંક્તિએ તેનાં ગુણગાન ગાયાં. બ્રિટિશ સલ્તનતના અમલ પછી રાજકીય ક્ષેત્રમાં સમસ્ત દેશની અંદર આટલો હર્ષોન્માદ કદી નહિ બાપો હોય. લોર્ડ રીપન કેમ જાણે

લોર્ડ ડર્રીન

જતા આપણી વાતનો મૂળ હેતુ અત્રે દર્શાવવાનો એ જ છે કે જ્યારે લોર્ડ રીપને હિંદુસ્તાનનો કિનારો ઊડ્યો ત્યારે આખોયે દેશ એક પ્રકારની ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિમાં હતો હિંદીઓ અને ગોરાઓ વચ્ચે વિખવાદે પ્રમળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું જ્યારે લોર્ડ ડર્રીનની વાઈસરોયપદે પદરામણી થઈ ત્યારે આ આતશ હજી નહોતો હોલવાયો.

લોર્ડ ડર્રીન જન્મથી જ એક મુસદ્દી હતો મુસદ્દી જીવનમાં તે જીજ્યો હતો, તેની જનેતાએ પણ ગળથૂથીમાં તેને મુસદ્દીગીરી પાઈ હતી

તેનું પહેલું કાર્ય એ હતું કે અંગ્રેજ અધિકારીવર્ગના રોષને ચમાવી તેમનું સાંત્વન કરવું તથા બહુ જ શાંતિથી લોર્ડ રીપને ગોઠવેલી બાજી ઉથલાવી નાખવી પોતાની આ ધારણાને સીધી રીતે પાર પાડવા જતા સંજોગો કદાચ વિકરે એવી તેને દહેશત લાગી આખોયે રાષ્ટ્રમાં રાજદ્વારી આઝાદી અને સમાનતા માટે જનતાએ અપૂર્વ ઝુલ્મેશ ઉપાડી હતી પ્રજાની માગણીને મંતોપવી તે અસંભવિત હતું તે ચળવળને ગૂંચળાવી મારી નાખવા જતા કદાચ અણુચિંતવ્યા ભયકર સંજોગો ઉપસ્થિત થાય લોર્ડ લીટનના વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટને પુનઃ અસ્તિત્વમાં લાવવો, તેનો પુનઃ અમલ કરવો તે અશક્ય હતું જેમ જેમ સામે ચવામાં આવે કે તેને ધુત્કારવામાં આવે તેમ તેમ તે પ્રવૃત્તિ વધારે પ્રગતિમાન અને બળવાન ચવાની

આવા સંજોગો તમે તેણે એવી નીતિ અપ્પત્યાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો કે જેથી પ્રજાની લાગણી જન દુઃખાય જેમને તે દાયિધાર બનાવવા માગતો હતો તેમને બિલકુલ રીકા ન આવે અને તેની ધારેલી મુરાદ બર આવે

દ્વિતીય વિભાગ-હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના જન્મનો ઇતિહાસ

એ તો હવે નિર્વિવાદ ઐતિહાસિક ઘટના છે કે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાને જન્મ આપવાનો પહેલો વિચાર લોર્ડ ડફરીનના મગજમાંથી ઉદ્ભવેલ હતો. તેણે પોતાનો આ વિચાર વિસ્તૃતપણે મિ. લૂમ સમક્ષ રજૂ કરી તેની પાછળ રહેલ ઉદ્દેશ તથા આદર્શને સંપૂર્ણ સમજાવ્યાં હતાં. મિ. લૂમે એ વિચારને વધાવી લીધો અને અવિલંબે તેના પરિપાલન અર્થે પ્રયાસો આદર્યા. મિ. લૂમે આ વિચાર બધા દેશનાયકોને વિદિત કરી આ કાર્યમાં તેમની સહાય માગી હતી કે નહિ તેની વિગતો આપણી પાસે નથી; પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટિત છે કે અમુક નાયકો સમક્ષ તેમણે મજબૂર વિચાર વ્યક્ત કર્યો હતો.

લોર્ડ ડફરીનના જીવન સમયમાં જ આ હકીકત બહાર આવી, અખબારોમાં એ પ્રસિદ્ધ થઈ, અને એ હકીકત સત્ય છે કે નહિ તે તેને (લોર્ડ ડફરીનને) પૂછતા તેણે પોતે એ વાતનો કદી ઇન્કાર નહોતો કર્યો. મિ. લૂમ જેઓ ૧૯૧૨માં જ અવસાન પામ્યા, તેમણે પણ એ હકીકત સામે મનાઈ નહોતી કરી. તેણે જીવનચરિત્ર લખનાર સર વિલિયમ વેડર્નને આ બિનાને સત્ય હકીકત તરીકે આલેખેલી છે.

મિ. લૂમના જીવન ઉપર લખતા પૃષ્ઠ ૫૯ માં સર વિલિયમ કહે છે કે: “વાઇસરોય લોર્ડ ડફરીનની સલાહ અને પ્રેરણા તળે જ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો આરંભ તેણે કર્યો હતો, એ બિના ખુદલું સત્ય છે અને વસ્તુતઃ ન્યારે સામાજિક ચળવળ ઉપાડી લેવાનો તેનો (મિ. લૂમનો) મુક્ત મર્યાદો હતો ત્યારે એ તો ખુદલું જ છે કે પહેલી પ્રવૃત્તિ તરીકે તેણે લોર્ડ ડફરીનની સલાહથી આ રાજદારી કાર્યને ઉપાડી લીધું હતું.” લોર્ડ ડફરીને મિ. લૂમને આ વિષય પરત્વે જે સૂચનારૂપી સલાહો આપેલી તે અંગેની સર વિલિયમ વેડર્નની ઉક્ત હકીકતને વાસ્તવિક માન્ય રાખવામાં આપણાથી યતકિર્ચિત

પણ આનાકાની થઈ શકે તેમ નથી, કારણ મિ. લૂમની આ ઉદ્દેશ પરત્વેની સહાયતા તથા નિર્બાલસતા માટે આપણને રહેજ પણ શંકા નથી.

લોર્ડ ડફરીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મિ. લૂમને કહ્યું હતું કે: “ ભારતીય પ્રજાની યથાર્થ અભિલાષા જાણવામાં તેમની આંતરિક ભાવનાઓને સમજવામાં સરકારના એક વડા તરીકે તેને બહુ જ મુશ્કેલી પડતી હતી, તેથી પ્રજાના પ્રતિનિધિત્વવાળા જો કોઈ જવાબદાર સંસ્થા હસ્તિ ધરાવતી હોય તો તે પ્રજાને વધારે લાભદાયી છે. કારણ આ સંસ્થાદ્વારા ભારતીય જનતાનો અભિપ્રાય - જાણવામાં વધારે સુગમતા થાય.”

આ વસ્તુના સમર્થનમાં સર વિલિયમ આપણને ખાત્રી આપે છે કે: “ (લોર્ડ ડફરીને આપેલી) આ માયાળુ સલાહ બધાઓએ આભારવશ લાગણીથી સત્કારેલ હતી. ” અને ખરેખર અધિકારી વર્ગ તથા કોંગ્રેસના નાયકો વચ્ચે “ એવી એકદીલની મૈત્રી ” હતી કે “ મહાસભાના પ્રથમ અધિવેશનનું સરનશીન પદ મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ રેષને એનાયત કરવાના આશયથી લોર્ડ ડફરીન પાસે એક પ્રતિનિધિમંડળ ગયું હતું. ”

આપણને કહેવામાં આવે છે કે સરકાર સાથેના પ્રેમભર્યા સંપૂર્ણ સદકારથી મહાસભાની પ્રવૃત્તિને ધપાવવી એ મહાસભાના શુભાશયને લોર્ડ ડફરીને વધાવી લીધો, પરંતુ પ્રતિનિધિ મંડળની ઉગ્ર દરખાસ્તના પરિપાલનમાં તેમને ધણી મુશ્કેલીઓ જોવામાં આવી, જેથી આ સમયે તો ઉગ્ર વિચારને છોડી દેવામાં આવ્યો હતો. “ તેમ છતાં મહાસભાનું પ્રથમ અધિવેશન મોટા અંગ્રેજ અધિકારી વર્ગની હમદર્દી સાથે જ ભરાયું હતું. ”

મહાસભાની ઉત્પત્તિના આ ઇતિહાસથી ઉદ્દામ રાષ્ટ્રીય નેતાઓના હૃદયમાં આ પ્રત્યે ધૃષ્ટા અને તિરસ્કારની ભાવના પેદા કરવા માટે આટલું પૂરતું છે. અખિલ ‘જગતના ઇતિહાસનાં પાનાં ઉપર

આવું એક પણ અનુરૂપ ઉદાહરણ ચડેલ નથી. વિદેશી શાસનપદ્ધતિ-વાળા વિદેશી સિતમગર સરકારની પ્રેરણા અને સહાનુભૂતિ તેને રાષ્ટ્રીય स्वातंत्र्यપ્રવૃત્તિનો જન્મ થયો હોય એવું કદાચ કદી સાબળ્યું છે ખરું ?

સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી છૂમ

એ તો ખુલ્લું જ છે કે જ્યારે લોર્ડ ડકરીને હિંદુસ્તાનની પ્રજાની મનોભાવનાનું ખરું ચિત્ર જાણવાના આશયથી લોકનિયુક્ત સરથાની સ્થાપના કરવાની ધારણા રાખેલી ત્યારે તેને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો કે જે સંસ્થા તે સ્થાપવાનો ધરાદો ધરાવે છે તે લોકશાસનની કે સંસ્થાનિક દરજ્જાના સ્વરાજની માગણી કરશે તેનો સ્પષ્ટ ધરાદો એ જ હતો કે એક નિર્દોષ સંસ્થા જાણી કરી તે દ્વારા બ્રિટિશ સલ્તનતની સલામતી જાળવવી અને નહિ કે ભારતવર્ષની રાજદારી સ્વતંત્રતા અર્થે આવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપવી

મિ. છૂમનો કદાચ તેથી વધારે ઉચ્ચ અભિલાષ હતો તે સ્વતંત્રતાનો પૂનરી હતો, અને બ્રિટિશ તાજના આશ્રયતળે હિંદુસ્તાનને રાજદારી સ્વરાજ બક્ષવાની તેની ખાસ મુરાદ હતી તે એક અંગ્રેજ રાષ્ટ્રભક્ત હતો. હિંદુસ્તાન સાથેનો અંગ્રેજોનો સંબંધ જાળવાઈ રહે તે તેની મુખ્ય ધારણા હતી.

તેણે જોયું કે દેશભરમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રત્યે અસંતોષનો ખીજ રોપાઈ ગયાં છે, બ્રિટિશ તાજ ઉપર જબીર સ્વરૂપે આક્રમક વાદળ ધેરાયેલ છે, તેથી મહાસભાની સ્થાપનામાં તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જ હતો કે આ વાદળને વિદારી બ્રિટિશ સલ્તનતની સલામતીનું સંરક્ષણ કરવું

સર ઓક્લેન્ડ કેલવીન (આગ્રા અને આંધ્રના સંયુક્ત પ્રાંતના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર) ના પત્રના પ્રત્યુત્તરમાં તેણે કખૂલ કરેલું કે “બ્રિટિશ સલ્તનતની રાજનીતિએ ઉત્પાદન કરેલ વિરોધાત્મક પ્રબળ

વાતાવરણમાંથી સ્થિતિ સામ્રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહે છે અને તેને માટે 'મદાસભાની યોગવળ સિવાય અન્ય કોઈય રામચાણુ ધલાજ નથી.' સંયુક્ત પ્રાંતોના લેફ. ગવર્નર સર આર્કલ-ડ કોલવીન અને મિ. લૂમ વચ્ચે ચાલેલ આ પત્રવ્યવહાર મદાસભાની ઉમત્તિનો અહેવાલ રજૂ કરે છે અને એ એટલો સ્પષ્ટ અને વાસ્તવિક છે કે ભારતીય રાષ્ટ્રીય રાજનીતિનો કોઈ અભ્યાસકે કે વિદ્યાર્થી એનું વિસ્મરણ કરી શકે તેમ નથી.

એ તો હવે તદ્દન સંઘપરિહિત જ છે કે આમવર્ગનાં દુઃખો અને કેળવણેલ વર્ગમાં પ્રસરેલ કડવાણના પરિણામે સ્થિતિ સસ્તનન ઉપર ઝૂમી રહેલ ભય-આક્રમણમાંથી સ્થિતિ સામ્રાજ્યને ઉગારી લેવું એ એક જ આશય આ પ્રમાણે મદાસભાની સ્થાપના પાછળ ધુપાયેલ હતો.

રાજદારી પરિસ્થિતિનું અવલોકન અતિશયોક્તિપૂર્ણ હતું. અથવા તો તેણે ચોક્કસ ઉપાય સફળ નીવડ્યો.

મહાસભાનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ

અને બ્રિટિશ સહતંત્ર ઉપર અનુભવો લય

પરંતુ એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે રાષ્ટ્રને રાજકીય સ્વતંત્રતા અપાવવી તે કરતાં બ્રિટિશ સહતંત્રને લયમાયી મુક્ત કરી તેનું સંરક્ષણ કરવું એ ઉદ્દેશ મહાસભાની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસમાં પહેલી ઘણે જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો લાભ એ પ્રથમ પ્રશ્ન હતો. ન્યારે હિંદુસ્તાનનું હિત એ પછીનો સવાલ હતો, અને આ આદર્શ મહાસભાએ નથી જાળવ્યો એવું કોઈ કહી શકે તેમ નથી. ન્યાય અને વિવેકબુદ્ધિથી કહેવું જોઈએ કે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના સ્થાપકોએ હિંદુસ્તાનના કરતાં બ્રિટિશ સરકારની સલામતી અને સંરક્ષણની પ્રથમ અને મુખ્ય જરૂરિયાત જોઈ હતી. જેથી સામ્રાજ્યને લયમુક્ત કરવાનું જ નહિ પરંતુ તે સામ્રાજ્યના પાયા હિંદુસ્તાનમાં વધારે મજબૂત બનાવવામાં બ્રિટિશ સત્તાને હિંદુસ્તાનમાં વધારે પ્રતિભાશાળી-બળવાન કરવામાં ચોતાની બધી માન્યક્રિયા ખરચી નાંખવાને તેઓ આગ્રહ હતા. ભારતવર્ષના રાજ્યપ્રકરણી દુષ્કાંડોનું નિવારણ તથા રાજકીય સ્વતંત્રતાને પથે પ્રગતિ એ પ્રશ્નોને પછી સ્થાન મળેલું હતું.

મિ. જૂમના કાગળોમાંથી મળી આવેલ એક મહત્વની નોંધના બળે તેનું જીવનવૃત્તાંત લખનાર પ્રતિપાદન કરે છે કે મિ. જૂમને મળેલ સચોટ પુરાવાઓ ઉપરથી ખાતરી થઈ હતી કે અંગ્રેજો ‘તુરતમાં ફાટી નીકળનાર લયકર દુષ્કાંડ’ ની બીતિમાં હતા. આ વિષય પરત્વે આપણે મિ. જૂમના જ શબ્દો અને રજૂ કરશું.

“ મને કેટલાક મોટા ગ્રંથો (જર્મ, આરામ ગિવાય દેશના બિન બિન પ્રાતોને લગતા) બતાવવામાં આવ્યા હતા, જેમાં મોટા

પ્રમાણમાં ઉતારાઓ હતા; એક અથવા અન્ય પ્રકારની ખખરો કે પત્રોના રાષ્ટ્ર ભાષાઓમાંથી સંક્ષેપમાં તેમજ વિસ્તૃતપણે લીધેલ આ અંગ્રેજી ફકરા અથવા અનુવાદોના ઉતારાઓ પ્રાંતના ક્રમ અનુસાર ગોઠવેલ હતા. એવું કહેવાય છે કે જુદા જુદા ત્રીસ હજાર ખખરપત્રીઓના કાગળો આ ગ્રંથમાં હતા.

હું આ બધાને ગણી શક્યો નહિ; મને તે અગણિત લાગ્યા, પરંતુ ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રાંતો, જે પ્રદેશનો મને સપૂર્ણ અનુભવ છે અને જેને દેશના એક મુખ્ય તોફાની ભાગ તરીકે પિછાણું છું તે પ્રાંતોનાં શહેરો અને ગામડાંઓ મંબંધમાં ૩૦૦ ફકરાઓ હતા જેમાંથી ધણાખરા ફકરા માટે તો હું અમુક અંશે પ્રતીતિ આપી શકું છું. ”

તે જણાવે છે કે ઉક્ત પુસ્તકો તેની પાસે ફક્ત એક જ અઠવાડિયું રહ્યાં હતાં, જેમાંથી ૭ પુસ્તકોની તેમણે ફક્ત ઉપલક્ષ્મી સમાલોચના કરી હતી. પરંતુ ઉત્તર-પશ્ચિમમાં તો આહિધ, બિહાર, ભુવેલખંડ અને પંજાબના કેટલાક વિભાગોને લગતા એક પુસ્તકનો તો તેમણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો અને આ પ્રદેશનો તેમને પરિપૂર્ણ અનુભવ હોઈ તે સંબંધના ફકરાઓ બારીકાઈથી તપાસ્યા હતા. હલકા વર્ગના માણસો સાથે થયેલ વાતચીતના ઉતારા મુખ્યત્વે તેમાં હતા, આ સર્વ બતાવવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે આ ગરીબ વર્ગમાં ચાલુ રિયતિ સામે ભારે અસંતોષ ફેલાયો હતો; તેમને સમજાવવામાં આવ્યું હતું કે તેઓ જૂને મરી જશે, હવે તેઓએ કંઈક કરવું જોઈએ આ માટે એકબીની આવશ્યકતા છે. અને આ ‘કંઈક’ એટલે ખીજું-કાંઈ નહિ, પરંતુ ખુલ્લો બળવો. (કારણ કે ધણાખરા ફકરા જૂની તલવારો, ભાલાં, ખદ્દો વગેરે મંબંધમાં હતા, જે પ્રમંથ આવે તૈયાર રહેશે. એવું તો નહોતું જ ધારવામાં આવ્યું કે આ સર્વ શરૂઆતમાં. મરકાર સામે ખુલ્લા બળવામાં પરિણમવાનું છે. પરંતુ આટલું તો ભવિષ્ય ભાખવામાં આવ્યું હતું કે, અગ્રિય માણસોનાં ખૂન કરવામાં આવશે, ધનાઢ્યોને વંટવામાં આવશે,

બળરોમાં ખુલી ચોરીઓ થશે વગેરે) આવા અર્થબૂખ્યા ગરીબ વર્ગની ચાલુ સ્થિતિના અંગે એવું ધારવામાં આવ્યું હતું કે આવા છૂટાછવાયા નાનાનાના ગુનાઓ એ એવા જ પ્રકારના મોટા ગુનાઓની તથા અધિકારી વર્ગને દાખી દેવા સમસ્ત દેશમાં બળવો પ્રસરશે તેની આગાહીરૂપ હતા. આવી નાનીનાની ટુકડીઓ એકત્ર પડે; આ એકમ સધાયા પછી તેમાં કેળવાયેલ વર્ગ બળશે અને પછી સરકાર સામે રાષ્ટ્રીય બળવાનું રૂપ લેશે. ”

આ ઉપરાંત સર વિલિયમ વેડર્બન અંગત અનુભવ ઉપરથી મજૂર વિષય પરત્વે નીચે પ્રમાણે સમર્થન કરે છે, “ કેન્ન હુલ્ડ ’ ॥ નામથી વિખ્યાત થયેલ રમખાણના સંબંધમાં મુંબઈ છલાકામાં ૧ મારી નજર તળે જે નિહાળ્યું તે ઉપરથી કહી શકું છું કે ભૂખ્યાપી બળવાના કાયથી મજૂર માન્યતા તદ્દન વાસ્તવિક હતી. ટીછવાઈ ટુકડીઓએ ધનાઢ્યો ઉપર હુમલા શરૂ કર્યા હતા. ધીરે ધીરે બધી ટુકડીઓ એકત્ર થઈ ગઈ, અને એ સર્વના સંયુક્ત બળ સામે પોલીસને ટકવું મુશ્કેલીભર્યું થઈ પડ્યું હતું. પૂનાની ધોડેસવાર અને પાયદળની ટુકડીઓને તેમની સામે તોપના મોરચા માંડવા પડ્યા હતા. પશ્ચિમઘાટના જંગલોમાં બળવાખોરોનું નિવાસસ્થાન હતું. લશ્કરી સિપાઈઓની દૃષ્ટિએ ચડતા તેઓ અહીંતહીં વિખેરાઈ જતા હતા.

ફરી પાછા અમુક ચોક્કસ સ્થળે એકત્ર થઈ જવા માટે રાત્રે મહાબળેશ્વર અને માથેરાનની ટેકરીઓ ઉપરથી તેમના તબુઓના દીવા નજરે પડતા હતા. આ બળવાખોરોની ટુકડીઓનો નાલક પોતાને શિવાજી બીજના નામથી ઓળખાવતો હતો. તે સરકારને નિમત્રણો મોકલતો હતો ના. સર રીચર્ડ ટેમ્પલ (મુંબઈના ગવર્નર)નું શિર લઈ આવનારને રૂ. ૫૦૦નું ધનામ તેણે બહેર કર્યું હતું, અને તે ધોરણ ઉપર આ ગાંધીય બળવાને દોરવાનો તે દાવો કરતો હતો.

આ બે અગ્રેસરોના કચન ઉપરથી નિર્વિવાદે સાબીત થાય છે કે મહાસભાનો તુરતનો હિદેશ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને નિર્ભય બનાવવાનો હતો. છતાં મહાસભાની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ આ હિદેશને એકદમ માન્ય કરવામાં એક મુશ્કેલી રહેલી છે. એવું કહેવાય છે કે મિ. લૂમ સરકારી નોકરીમાં હતા. (લોર્ડ લીટને હિંદુસ્તાન છોડ્યું તેના પંદર માસ પહેલાં) ત્યારે તેમણે આ ગ્રંથ વાંચ્યો હતો. આ બનાવ તથા સર્ને ૧૮૮૫માં મળેલ મહાસભાના પહેલા અધિવેશન વચ્ચે ચાર વર્ષનો ગાળો રહેલો છે. આ સમય દરમિયાન લોર્ડ રીપન પાંચ વર્ષ માટે વાઇસરોય હતા; ન્યારે મહાસભાના ધોરણ ઉપર એક 'રાજદ્વારી સંસ્થા' બની કરવાનો પ્રથમ વિચાર લોર્ડ ડફરીનને સ્ફુરેલ હતો એમ કહેવાય છે.

રાજકીય વિપ્લવની ભીતિથી સામ્રાજ્યની સલામતી જાળવવાના હિદેશથી મહાસભા સ્થપાયેલી હતી એ માન્યતા ઉપર્યુક્ત કચનને અનુસરતી નથી. અથવા તો મિ. લૂમે ૧૮૮૩ ના માર્ચમાં કલકત્તા વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોને સંબોધીને પ્રગટ કરેલ રાજદ્વારી નિવેદન સાથે પણ એ માન્યતા બિભી રહી શકતી નથી. આ નિવેદન એટલી બલપ્રેરક ભાષામાં ધડાયેલ હતું, તેના મુદ્દાઓ એટલા નમ્ર સત્ય અને સચોટ હતા કે તે આખું નિવેદન (અથવા મિ. લૂમનું જીવનવૃત્તાંત લખનારે આપ્યું છે તેટલું) આપણે અત્રે રજૂ કરશું. મિ. લૂમે લખ્યું હતું કે:

“ આજે જેમ તમારા ઉચ્ચ કેળવણી સંપાદન કરેલ નવતરુણોનું એક સંગઠન હસ્તિ ધરાવે છે, તે પ્રમાણે તમારે તમારા દેશની માનસિક, નૈતિક, સામાજિક અને રાજકીય પ્રગતિ અર્થે એક સંસ્થા સ્થાપવી જોઈએ.

“ અય, ભારતના પનોતા પુત્રો ! અય, આર્યભાવનાપોષિત યુવાનો, આર્યભૂમિના વહાલસોયા તનુજો, સ્મરણમાં રાખજો કે વ્યક્તિગત હોય કે અખિલ રાષ્ટ્ર અર્થે હોય તેની પરમ આવશ્યક પ્રગતિનાં મૂળતત્ત્વોનું

ઉદ્ગમસ્થાન આંતરિક હોવું જોઈએ. આજે તમારી માતૃભૂમિએ તમારા ઉપર મીઠ માંડી છે, આજે આર્યાવર્તમા નવસર્જનનો મુખ્ય આધાર તમારા ઉપર અવલભેલ છે. આજે તેના પ્રમુખસ્થાન અર્થે ભારતવર્ષનાં નેત્રો તમારા પ્રત્યે ઢળેલાં છે.”

“ઓ તરુણો ! મારા સરખા વિદેશીઓ ભારતવર્ષ અને તેના તનુજો પ્રત્યે મમતા અને અનુરાગ દર્શાવે તે વ્યર્થ છે. આ આર્યભૂમિ અર્થે અમારા સરખા સમયની, ધનની, શારીરિક તથા માનસિક સહાય આપે તે નિરર્થક છે, અમારા સરખા તમારે માટે, દેશ માટે ભગીરથ પ્રયાસો સેવે, પ્રબળ આત્મભોગ આપે તે નકામાં છે। અમે સૂચના અને સલાહ આપીએ, રાષ્ટ્રના મુખ્ય નાયકોને ચરણે અમારાં જ્ઞાન, અનુભવ અને શક્તિ ધરીએ, કિંતુ અમારામાં રાષ્ટ્રીયતાની ખરી ભાવનાની જીણપ છે. દેશનું ખરું કાર્ય તો હંમેશાં તેના પુત્રોથી જ થઈ શકે છે. રાષ્ટ્રનું નવવિધાન તો તેનાં સંતાનો જ સર્જી શકે છે.”

“હુદીછવાઈ વ્યક્તિઓ ગમે તેટલી પ્રભાવશાળી અને બુદ્ધિમાન હોય, પરંતુ વ્યક્તિગત પૃથક્તાના અંગે તેઓ શક્તિહીન છે. ઐક્ય, વ્યવસ્થા અને કાર્યની રચણ રૂપરેખાઓ એ જ મુખ્ય આવશ્યક વસ્તુ છે. આ સર્વના પરિપાલન અર્થે એક વ્યવસ્થિત અને બંધારણપૂર્વકની સંસ્થા સ્થાપવાની ખાસ જરૂર છે. ભારતવર્ષની પ્રભુનું માનસિક, નૈતિક, સામાજિક અને રાજદ્વારી એ એક જ પોષ હોવું જોઈએ. આપણા આ નાનકડા લશ્કરે ક્વાયત સાથે સંપૂર્ણ સત્ત્વ રહેવું પડશે. અત્રે ફક્ત પ્રશ્ન એ જ રહે છે કે તમારામાંથી કેટલાયે તમારી દોષેજોની ઉચ્ચ ઉમિઓ ઉપરાંત નિરવધાર, નૈતિક દૃઢતા, આત્મસંયમ પરસેવાભિસાથી ચંચળ સ્વભાવ એ સફળતા કેળવ્યા છે, જે મદ્યુરો આપણી આ સંસ્થાના સભ્ય થવા ઇચ્છનાર માટે પરમ આરવંધ છે.

આથી પણ વિશેષ ભાવવાહી દૃઢતા તેમના યત્નના અંતમાં જે જે અમે અત્રે રજૂ કરીએ છીએ:—

“અગાઉ આપને ફરી સૂચ્યો છું કે આપ મને આ રાષ્ટ્રનાં મંત્રાન

છે, ભારતવર્ષનો જીવનાધાર તમારા ઉપર અવલંબે છે. તમારા દેશ અર્થે આવશ્યક આત્મોત્સર્ગ કરવાની શક્તિવાળા, તમારી માતૃભૂમિ પ્રત્યે નિષ્કામ પ્રેમ અને અભિમાન ધરાવનારા, તમારા દેશનું નેતૃત્વ ગ્રહણ કરવાને માટે હાર્દિક રાષ્ટ્રભાવનાવાળા અને જરૂર પડ્યે તમારા દેશને ચરણે શેષ જીવન સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની તમન્નાવાળા ફક્ત પચાસ જ યુવકો તમારામાંથી ન નીકળે તો ના છૂટકે મારે કહેવું પડશે કે ભારતવર્ષ માટે ખિન્નકુલ આશા નથી. પછી તેનાં સંતાનો નિઃસહાય જીવન વ્યતીત કરે તે જ હઝનીય છે. જેઓ સ્વતંત્રતાના પૂજક છે, જેમને સ્વાધીનતા માટેની તમન્ના છે તેમણે પોતે જ પ્રથમ લડતનો આરંભ કરવાની આવશ્યકતા છે. યદિ દેશના આધારરૂપ અગ્રેસરો દીનંદીન બની પોતાના જ સ્વાર્થમાં રમ્યાપમ્યા રહે અને દેશની પ્રગતિમાં ફાળો અર્પવાની તત્પરતા ન દાખવે તો પછી તેઓ પરાધીન દશામાં જ રહે તે શ્રેયસ્કર છે. એથી સારા વર્તાવને પાત્ર તેઓ નથી. પ્રજાની શક્તિ ઉપર શાસનની યોગ્યતાનો આધાર છે. આ રાષ્ટ્રના યુનંદા યુવાનો અંગત સ્વાર્થને તરછોડી, તમારી તથા તમારી માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા, અર્થે, જનમસિદ્ધ હક્કો માટે લડવાને તૈયાર ન હોય તો પછી અમે તમારા હિતેચ્છુઓ તમોને સમજી શક્યા નથી. તમારે માટે લોડ રીપન જે સારા વિચારો ધરાવે છે તે બધા કાદપનિક અને નિષ્ફળ નીવડશે. અને વર્તમાન સ્થિતિ કરતાં વિશેષ સારી સ્થિતિની સર્વ આશાઓ વ્યર્થ જશે. તમારા સર્વ પોકારો ખોટા છે, તમારી દુઃખદ સ્થિતિ સર્વાંશે યોગ્ય છે, તમારા પ્રત્યેનો વ્યવહાર વ્યાજબી છે અને અત્યારના કરતાં વધારે સુશાસન માટે હિંદ લાયક નથી એમ કહેવું પડશે.

“જે આમ જ હોય તો પછી તમારી પરાધીનતા પરત્વેની તથા રાજ્યહીનતામાં તમારી પ્રત્યેના બાળક જેવા વર્તોવની તમારી સર્વ ફરિયાદો શીતૂરી અને દાંભિક છે, કારણ તમારી લાયકાતની સાબીતી તમે કરાવી આપેલ છે. જેનામાં મનુષ્યત્વ છે તેનામાં કાર્ય

કરવાની શક્તિ છે. આ પછી સરકારની સર્વ મુખ્ય જગ્યાઓ ઉપર અંગ્રેજોની નિમણૂક થાય છે તે વિષે તમારા તરફથી હવે ફરિયાદો ન થવી જોઈએ. જો તમારામાં જાહેર ઉત્સાહનો અભાવ હોય, ને નિઃસ્વાર્થ રાષ્ટ્રભક્તિની ઉચ્ચ અનેરી ભાવના કે જેના પ્રભાવે પોતાનાં ઐશ્વર્ય અને સમૃદ્ધિ પોતાના સુખ અને કલ્યાણ અર્થે ભોગ આપવા ત્રેણે તેવી ભાવનાનો તમારા હૃદયમાં વિકાસ ન થયો હોય, અંગ્રેજ પ્રજાને તેમની વર્તમાન ઉત્તર સ્થિતિએ પહોંચાડનાર જલવત રાષ્ટ્રપ્રેમની દિવ્ય જ્યોત તમારા હૃદયમાં ન પ્રગટી હોય તો પછી કહેવું પડશે કે તમારી જગ્યાએ અંગ્રેજની નિમણૂક થાય છે તે વાસ્તવિક છે, તેઓ તમારા ઉપર શાસન કરે છે તે સર્વથા યથાર્થ છે. વ્યક્તિ વા અખિલ પ્રજાના સંબંધમાં આત્મોત્સર્ગ અને નિઃસ્વાર્થતા એ જ સ્વાતંત્ર્ય અને સુખનાં મુખ્ય માર્ગદર્શક છે.

આ શબ્દો એક મુત્સદ્દીના નથી. તેમાં દંભનો કેાઈ પણ સ્થળે આવિર્ભાવ નથી થતો. મિ. લૂમ એક અમીર ગૃહસ્થ હતા. જેમાં પોતાને વિશ્વાસ ન હોય તેવા દાંભિક શબ્દો તેઓ કદી પણ ન ઉચ્ચારના અને જોટકું તેઓ બોલતા તે સર્વ વિશુદ્ધ ભાવથી જ વ્યક્ત કરતા હતા તે વિષે આ લેખકને સહેજ પણ શંકા નથી. તેઓ સ્વાતંત્ર્યદેવીના પરમ ઉપાસક હતા. સમસ્ત હિંદુસ્તાનનાં દુઃખ અને દારિદ્ર્ય નિહાળી તેમનું હૃદય રડી ઊઠતું. લોકશાસન વગર આ બૂખમરો કદી પણ દૂર નથી થવાનો તે તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. પોતાના ગૌરાંગ બંધુઓનો હિંદોઓ પ્રત્યેનો 'બાયલો' વર્તાવ નિહાળી તેમનું હૃદય ક્રોધાગ્નિથી લભૂકી ઊઠતું હતું. તેમના જ ગોરા શાસનકર્તાઓની અસત્ય જાહેરાતો અને દાંભિક વચનોની પ્રયા નિદાળી તેમનું હૃદય શરમથી ડુબાતું હતું. તેઓ ઇતિહાસના પ્રખર વિદ્વાન હતા અને જેથી તેઓ જરાબર સમજતા હતા કે કોઈ પણ સરકાર પછી તે રાષ્ટ્રીય હોય કે વિદેશી હોય પ્રજાના આંતરિક આવૃત્ત્ય વગર તે પ્રજાની મામણીનો સ્વીકાર કદી નહિ જ કરે. અને આવી આદા

અણે છે, પશુખળથી યા કુનેહ ભરી રાજનીતિથી તેમના જન્મસિદ્ધ હક્કો છીનવી લે છે, બલે એ શાસક તેમના જ દેશનો હોય તો પણ તે સિતમગર છે એ તેમની માન્યતા દૂર થતી નથી.

તેઓ સ્વદેશપ્રેમી છે, પોતાની અથવા પોતાના રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતા અર્થે આજન્મ પોતાનાં શોષિત રેડવા તત્પર થશે, કિંતુ જ્યારે પોતાનો જ દેશ અન્યની એ જ સ્વાધીનતા ઝૂંટવી લે છે ત્યારે પોતાના દેશબંધુઓના આ કૃત્યની પ્રશસા કરવા સુધી તેમનું સ્વદેશભિમાન જતું નથી.

હા, આ વિશ્વનો અંદર એવા પણ અંગ્રેજો હોય છે કે જેઓ પ્રાચીન રાષ્ટ્રની સ્વાતંત્ર્ય-લડત પ્રત્યે મહાનુભૂતિ દાખવે છે. આજે ભારતવર્ષ ઉપર અંગ્રેજો શાસન કરે છે તે નિહાળી તેમનાં હૃદયો દુઃખિત થાય છે અને જો તેઓ આવશ્યક સત્તા અને શક્તિ ધરાવતા હોય તો તેઓ અવિલંબે હિંદુસ્તાનમાંથી પોતાનો અમલ ખેંચી તેને સ્વાધીનતા બક્ષે. આમાંથી કેટલાક અંગ્રેજો ભારતીય રાષ્ટ્રીય દલ સાથે સંપૂર્ણ દિલસોજી દર્શાવી રહેલ છે અને આ મહાનુભૂતિ મહાસભાના જન્મ સમયથી જ અથવા તે સમય પહેલાંથી પણ દાખવી રહેલ છે. તેમની ઇચ્છાનુસાર આ ભારતીય રાષ્ટ્રીય આદાલત વિજયી ન થાય અથવા કોઈ પણ વાસ્તવિક લાભ પ્રાપ્ત ન કરી શકે તો તેમાં તેમને બિલકુલ દોષ નથી. દોષ તો ફક્ત ભારતીય પ્રજાનો જ છે અથવા કહીએ તો તેમના સંજ્ઞગોનો છે.

અલબત્ત મિ. જૂમના આશયો અને આદર્શો શુદ્ધ હતા, પરંતુ તેઓ એટલું તો અવશ્ય વિસરી ગયા કે જે શાસકોની સત્તા અને લોભ ઉપર કાંપ મૂકવાનો ઉદ્દેશ આ મહાસભા પાછળ છુપાયેલો હતો, જે અંગ્રેજોની ઝારશાહી અને રાજતાનિયતભરી રાજપદ્ધતિ ઉપર આ મહાસભાનો હુમલો હતો, દુકંમાં જે ગોરા ચામડાને દિલમાંથી હાંકી કાઢવાનું મુખ્ય ધ્યેય આ મહાસભાનું હતું તે જ મિતાંગ અમલદારોની ચોત્સાહિક પ્રેરણા તથા આવી રાજદારી ઓરથા લીધી કરવી તે તદ્દન

ગિલડી જ અવ્યવહારુ પ્રથા હતી, તદ્દન અસ્વાભાવિક હતું.

કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધ વગર સરક્ષતાથી મહાસભાને ઉત્પન્ન કરવા જતાં તેના ભારતીય સંચાલકોને પોતાના પૂર્વ ઇતિહાસનું તદ્દન વિસ્મરણ થયું. અને જેથી જેઓને સ્વતંત્ર યવાનાં અભિલાષ હોય તેમણે પોતે પ્રથમ મેદાને પડવું જોઈએ એ નમ્ર સત્યને તેઓ સમજી શક્યા નહિ. જેમની સામે આ લડતનાં મંડાણ મંડાય છે તેમની જ પાસેથી સહાયતાની આશા રાખવી તે ભયંકર છે. “રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો મૂળ સ્થાપક કોઈ ઉચ્ચ અંગ્રેજ અધિકારી ન હોત તો કોઈ પણ ભારતીય યુવાન આ મહાસભાને સ્થાપી શક્યો ન હોત; કારણ કે આ દિવસોમાં રાષ્ટ્રીય અદિલન પ્રત્યે અંગ્રેજોની એટલી ઘૃણા અને અવિશ્વાસ હતાં કે ગોરા અમલદાર વર્ગે જેન કેન પ્રકારેણુ એ ચળવળને દાબી દેવા પ્રયાસો આદર્યા હોત.” એ મહાશય ગોખલેના કથન સાથે અમે સહમત થઈ શકતા નથી.

પહેલું : રાષ્ટ્રીય ચળવળની ઉત્પત્તિ મહાસભાના જન્મ સાથે જ નહોતી થઈ. મહાસભાની ઉત્પત્તિ પૂર્વે જ આ પ્રવૃત્તિ અસ્તિત્વમાં આવી હતી અને તેને દાબી દેવાના સર્વ સરકારી પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા.

બીજું : આ દિવસોમાં રાજદ્વારી અદિલન તરફ અધિકારી વર્ગનાં એટલાં અવિશ્વાસ અને તિરસ્કાર ન હતાં જેટલાં વર્તમાન સમયમાં ચાલુ રહેલ છે. એક અથવા અનેક ભારતીય જનોના સંયુક્ત બળે આ મહાસભા અસ્તિત્વમાં ન આવી શકી હોત એ કદાચ સત્ય હોય, પરંતુ આ સ્થળે અમે તો અવશ્ય કહેવા માગીએ છીએ કે મહાસભા ઉત્પન્ન થઈ તે સમય હજી દેશને માટે પરિપક્વ ન હતો, અને મહાસભાનું મૂળ બંધારણ ખોટા પાયા ઉપર રચાયું હતું.

શું મિ. ભૂમે યથાર્થ કહ્યું ન હતું કે ‘વ્યક્તિગત હોય કે સમસ્ત રાષ્ટ્ર અર્થે હોય તેની અતિ આવશ્યક પ્રગતિનાં મૂળ તત્ત્વોનું ઉદ્ગમ સ્થાન હંમેશાં આંતરિક જ હોવું જોઈએ, અને નહિ કે

બહારની સહાયતા ઉપર. ' ' આજે તેના પુનરુત્થાન અર્થે ભારતવર્ષનાં નેત્રો તમારા પ્રત્યે દબેલાં છે. ' ૧૮૮૪માં બહાર પડેલ પોતાના નિવેદનમાં મિ. લૂમે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નહોતું વ્યક્ત કર્યું કે : " મારા સરખા વિદેશીઓ.....ભારતવર્ષ પ્રત્યે મમતા અને અનુરાગ દર્શાવે તે વ્યર્થ છે.....અમારા સરખા તમારે માટે બગીરથ પ્રયાસો સેવે, પ્રજાજ્ઞ આત્મભોગ અર્પે તે નિરર્થક ઉપાય છે. અમે સૂચનાઓ અને સલાહો આપીએ.....કિંતુ અમારામાં રાષ્ટ્રીયત્વની ખરી ભાવનાની ઉણપ છે. દેશનું ખરું કાર્ય તો હંમેશાં તેના પુત્રોથી જ થઈ શકે છે. રાષ્ટ્રનું નવવિધાન તો તેનાં સંતાનો જ સર્જી શકે છે. "

આ બધી હકીકત નમ્ર સત્ય છે, પ્રધાન તરવો છે. તેને અવગણી જો રાજદારી પ્રયાસો સેવવામાં આવે તો તે સર્વ વ્યર્થ અને નિઃસર્વ નીવડવાં જોઈએ. મહાસભાના મુખ્ય ભારતીય નેતાઓને આની સચોટતાનો અને સત્યતાનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર ન થયો અને પરિણામે આજે મહાસભાનાં કાર્યોનું દક્ષતર તદ્દન કંગાલ છે.

। પોતાના મૂળ વક્તવ્યમાં મિ. લૂમે ફક્ત પચાસ જ રાષ્ટ્ર-ભક્તોની માગણી કરી હતી. નિઃસંશય આવા પચાસ તો શું પરંતુ તેથી અનેકગણા આવા પ્રકારના નવયુવકો દેશમાં આ સમયે પણ હતા, કે જોઓ રાજદારી ક્ષેત્રોને બદલે દેશના અન્ય ક્ષિત્ર ક્ષિત્ર ક્ષેત્રોમાં પોતાની માતૃભૂમિની સેવામાં જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા હતા. દેશને ચરણે રાજદારી ક્ષેત્રમાં પોતાનું જીવનસર્વસ્વ ધરી શકે તેવા પર્યામ કે તેથી અનેક ગણા નવયુવાનો સર્જતાં મહાસભાને અને દેશને મહાસભાની પ્રજ્ઞાલી ઉપર કાર્ય કરતાં વીસ વર્ષ લાગ્યાં.

પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત આ તરુણો ન તો મહાસભામાં રહ્યા કે ન તો મહાસભાના રહ્યા! હિંદના દાદા મરહુમ દાદાભાઈ નવરોજી અને દેશભક્ત ગોખલેને અપવાદરૂપ ગણીએ તો મહાસભાના અગ્રેસરોમાંથી ટાણે મિ. લૂમના આદર્શ અનુસાર મહાસભાને ચરણે પોતાનું જીવન ધર્યું હતું ?

ગત ત્રીમ વર્ષની અંદર આર્યાવર્તે એવા સપુતોને જન્મ આપ્યો છે કે જેમણે માતૃભૂમિની એવામાં સર્વસ્વ હોમ્યું છે. બધા પ્રાંતોમાં, બધા ધર્મોમાં, બધી જાતિઓમાં આવા પુત્રો પેદા થાય છે. કિંતુ તેમાંથી બહુ થોડાઓએ જ મહાસભામાં કે મહાસભા અર્થે કંઈ પણ કર્યું છે.

અને તેટલા જ સમય દરમિયાન ઘણા ભારતવાસીઓએ હજારો અને લાખો રૂપિયા અને કેટલાકોએ તો પોતાની જિંદગીની આખીયે કમાઈ કેળવણી અર્થે અથવા કોઈ એવી ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં આપેલ છે. પરંતુ મહાસભાને તો સદાયે ફંડની તૂટી જ રહી છે આવશ્યક ફંડના અભાવે મહાસભાનું કાર્ય હંમેશાં પછાત રહેલ છે.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાની લડનમાં રહેલ બ્રિટિશ સમિતિને પોતાનું કાર્ય સુંદર રીતે આગળ ધપાવવામા કદી પણ પૂરતું નાણું મળેલ નથી. તેના ખર્ચનો ઘણોખરો બોલો સર વિલિયમ વેડરબર્ન ઉપર હતો, તેણે અને મિ. લૂએ આ પ્રવૃત્તિ પાછળ ઘણાં નાણાંનો બ્યય કરેલ છે. આ ખર્ચનો અમુક અંશ પણ કોઈ ભારતવાસીએ આપેલ નથી એવું કહેવાય છે.

ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે અત્રે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આનું કારણ શું? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. આ પ્રવૃત્તિની અમર આમર્શ ઉપર ન થઈ. જે વિશ્વામયી પ્રેરણા પ્રજા મદાન આત્મભોગો અર્પવા તૈયાર થાય છે તે વિશ્વામની બહુપ પ્રજ્ઞનાયકોમાં હતી.

મહાસભાના શૈશવકાળમાં અગ્રેજ કેળવણી પામેલ યુવકોમાં ખૂબ ઉત્સાહ હતો. ન્યાં સુધી મદામભાનો અવાજ આમ વર્ગમાં પહોંચાડવાના પ્રયત્નો નહોતા સેવવામાં આયા, ન્યાં સુધી આમ જનતાને તત્પરત્વે કેળવવામાં નહોતી આવી ત્યાં સુધી આ આંદોલન પ્રત્યે ગોરા અધિકારી વર્ગની સંપૂર્ણ દમદહી હતી. ૧૮૮૬માં ઠલકતામાં મદામભાનું દ્વિતીય અધિવેશન ભરાયુ ત્યારે લોર્ડ ડેરીને મદામભાના મુખ્ય અગ્રેજોને, તે જ સંદેરમાં ગવર્નેન્ટ હાઉસ ઉપર 'ગાર્ડન પાર્ટીમાં' નિમંત્ર્યા હતા. ૧૮૮૭માં મદામના ગવર્નેરે પણ પોતાનાં

અભિનંદન પાઠવ્યાં હતાં, પરંતુ ૧૮૮૮માં જ્યારે મિ. જૂમે ઇંગ્લેન્ડના 'કોર્ન-લો-લીગતી' પદ્ધતિ અને કાર્યરૂપરૂપાને અખત્યાર કરવાનો નિર્ધાર જાહેર કર્યો કે તુરત જ મહાસભા ઉપર સરકારનો વજ્ર પેળે પડ્યો. ત્યારથી મહાસભાએ વિનીત નીતિ ગ્રહણ કરી અને યથેષ્ટ પ્રભાવ પાડી શકે તે નીતિનો અર્વથા ત્યાગ કર્યો. શા માટે? કારણ કે મિ. જૂમના શબ્દોમાં કહીએ તો આ કાર્યમાં અંપલાવી શકે તેવા રાષ્ટ્રવીરો આ સમયે ન હતા.

મહાસભામાં-રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના મૂળતત્ત્વનો અભાવ

આ પછીથી મહાસભાએ સત્ય અથવા દેશહિતના પ્રશ્નો કરતાં સરકાર તથા અધિકારી વર્ગના અભિપ્રાયો માટે વિશેષ ધ્યાન રાખેલ છે. અને પુનઃ પાછો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે શા માટે? અને પ્રત્યુત્તર પણ એ જ છે. કારણ કે મુખ્ય અગ્રેસરોમાં સંપૂર્ણ રાજદારી નિપુણતા કે આત્મશ્રદ્ધા ન હતાં. અધિકારી વર્ગનો કષ્ટક અંશે રોષ પણ વહોરી લઈને તેઓ દેશના રાજવહીવટમાં અમુક સુધારાઓ દાખલ કરવાનો આગ્રહ ધરાવતા હતા, પરંતુ કોઈ પણ જુદમ માટે યા તો તેમના આ કાર્ય માટે સહેજ પણ સહન કરવા તૈયાર ન હતા. અથવા કહીશું કે તેઓ પોતાના કાર્યને સમજી શક્યા નહિ.

ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેઓમાં તે ઉત્સાહની ન્યૂનતા હતી કે જે ઉત્સાહ માનવીને પોતાની કાર્યસિદ્ધિ અર્થે ગમે તે કષ્ટ સહન કરવા પ્રેરે છે. અથવા વિશેષ ઉદારવૃત્તિથી કહીએ તો તેઓએ ધાર્યું કે, દેશ હજી આવી પ્રવૃત્તિને માટે તૈયાર નથી અને બિલકુલ નહિ કરતાં કાંઈક થાય છે, એ તેમને શ્રેયસ્કર લાગ્યું. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના પ્રારંભ પૂર્વે રાજદારી વિષયોમાં પ્રથમ પ્રાયઃ દેશને કેળવી સમસ્ત રાષ્ટ્રીય શક્તિઓનું એક રાજદારી સંગઠન સ્થાપવાની તેમને વિશેષ આવશ્યકતા લાગી હશે, એ ગમે તે હોય, પરંતુ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મૂળ સ્થાપકો અથવા તો અમુક વર્ષો પૂર્વે જેમણે આ પ્રવૃત્તિ ઉપર પોતાનો ધ્યાન મેળવ્યો હતો તેમના પ્રત્યેના અંપૂર્ણ સન્માન સાથે

અમોને કહ્યા વગર આણતું નથી કે તેઓએ પોતાના જ વર્તાવથી સ્પષ્ટ દર્શાવી આપેલ છે કે તેમણે ઉપાડેલ આ પ્રવૃત્તિમાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વની ઊંચુપ હતી, રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો સર્વાંશ અભાવ હતો.

કેાઈ પ્રવૃત્તિના મૂળ કાર્યકર્તાઓની ફક્ત ઇચ્છાથી જ કંઈ એ પ્રવૃત્તિ રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપમાં કદી પણ નથી પરિણમતી. આ લેખક દૃઢતા-પૂર્વક માને છે કે મૂળ કાર્યકર્તાઓના હૃદયમાં આત્મભોગની અપૂર્વ ભાવનાનો જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ વિકાસ ન થયો હોય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય રાજદારી આદોલનને જન્મ આપવો એ એક ભૂલ છે. જે અધિકારી વર્ગની માથે આ લડતના મોરચા મંડાય છે, તે જ શ્વેતાંગ અમલદાર વર્ગની સહાનુભૂતિ અને રહેમદષ્ટિ ઉપર અવલંબી દરેક પગલે તેમની ઇચ્છાઓ અને અભિપ્રાયોને અનુસરતી રાષ્ટ્રીય જીવનહીન મદગતિએ આગળ ધપતી પ્રવૃત્તિ, કે જેના જન્મદાતા અથવા અગ્રેસરો પોતાની સલામતી અર્થે બીતિ રાખતા હોય, ફક્ત અધિકારી વર્ગની ઇચ્છાનુમાર જ પગલાં ભારતાં હોય, અને પોતાના અંગત લાભોને પોતાની મોજમજાહને, પોતાની આમદાનીને રહેજ પણ વિદ્યરૂપ ન નીવડે તે અર્થે સંપૂર્ણ સાવચેતી જાળવતા હોય તે પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે ખરા રાષ્ટ્રીયહિતને લાભને બદલે હાનિ પહોંચાડે છે.

રાજદારી પ્રવૃત્તિના અગ્રેમરોએ ઉક્ત પ્રવૃત્તિમાં આવશ્યક પ્રોત્સાહનસહ પ્રેરક તત્ત્વો એવી રીતે ઉત્પન્ન કરવાં જોઈએ કે જેને પગિણુમે તેના અનુયાયીઓમા રાષ્ટ્રની કાર્યસિદ્ધિ અર્થે માતૃભૂમિને ચરણે અપૂર્વ આત્મભોગો અર્પણ કરવાની અંદુલિત પ્રેરણા જાગૃત થાય, ન્યારે ખીજ બાણથી તેના વિગેધી અધિકારી વર્ગને આ મંત્રેગો એકદમ ભયરૂપ લાગે. આવાં પ્રેરક તત્ત્વો વગરની રાજદારી ચળવળ નિઃસંશય નિષ્ફળ નીવડવાની જ. એ પ્રવૃત્તિને સંપૂર્ણ મદદ કરવાની અભિલાષા હોય તો કાર્ય પાછળ રહેલ ગમે તે મંત્રેગો, ગમે તેવાં કષ્ટો સહન કરવાને અગ્રેમરોએ તત્પર રહેવું જોઈએ. અસખત ધનનો ભોગ એ પ્રવૃત્તિની ગતિને વિગેય ત્વરિત બનાવે છે,

કિંતુ એ ચળવળ પાછળ ગમે તેવા વિપરીત સંજોગો સામે ઝૂકી તેને અર્થે ભરી શીટવાની તમન્ના એ જ ઉક્ત પ્રવૃત્તિના વિનયનો સર્વ આધાર છે.

એ તો નિર્વિવાદ સત્ય હકીકત છે કે આપણી આ રાજદ્વારી ચળવળના અંગ્રેજ મિત્રોએ ભારતીય અંગ્રેસો કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં ઉત્સાહ અને હમદર્દી દાખવેલ છે. એ પ્રવૃત્તિ પાછળ ખૂબ ધનનો વ્યય કર્યો, સ્વદેશ બંધુઓનો રોષ વહોરી લીધો, તેટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના દેશ તરફથી રાજદ્રોહનો ફિટકાર સુધ્ધાં તેઓએ પોતાના શિર ઉપર ચડાવી લીધો.

હૂમ સાહેબમાં તો કોઈ અસાધારણ અજબ ઉત્સાહ હતો. તેણે પ્રથમ અધિકારી વર્ગની સહાનુભૂતિ સાથે આ રાજદ્વારી ચળવળને દેશમાં વહેતી મૂકી. બે વર્ષ સુધી તેના પરિણામની પ્રતીક્ષા કરી પરંતુ જ્યારે તેને દૃઢ પ્રતીતિ થઈ કે અધિકારી વર્ગનાં સહાનુભૂતિના સુંદર વચનો માત્ર ઉપહાસ રૂપ જ હતાં. ‘આમ વર્ગના દુઃખો’ના નિવારણ અર્થે, આક્રમક અને પીડામાંથી તે વર્ગને સુરક્ષિત રાખવાના કશા પણ પ્રયત્નો થતા તેણે ન જોયા, ત્યારે તેણે એ ચળવળને વિશેષ વેગવાન અને પ્રભાવશાળી બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભારતીય પ્રજાને તેમની યથાર્થ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન આપવાનું, અત્યારે દેશ કયા પ્રકારે નિયોવાઈ રહ્યો છે, આમ જનતા કેવી રીતે પીડાઈ રહેલ છે તે સામે પ્રજાનાં નેત્રો ખોલી, તેમના જન્મસિદ્ધ હક્કનું તેમને જ્ઞાન કરાવવાનું અને એ રીતે સમસ્ત પ્રજાને આ રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિ પરત્વે ડેળવવાની જીરવેદારી ઉઠાવી. આ કાર્ય ભારે મહત્ત્વનું છે એમ તેને લાગ્યું. કારણ, “દુષ્ટાળ અને રોગચાળાથી મરણનું પ્રમાણ સેંકડો કે હજારોની નહિ બલ્કે લાખોની સંખ્યા સુધી પહોંચતુ હતું.”

તેણે અનુરોધ કર્યો કે આ સંબંધમાં સરકાર કંઈક કરવા પ્રેરાય તે અર્થે તેના ઉપર દબાણ કરવું હોય તો ઇંગ્લેન્ડની અદર પ્રાપ્ત અને કોળડને આમ જનતાનું બૂખમરાનું દુઃખ દૂર કરવા ઉપાડેલ

મહાન લડતમાં અખત્યાર કરેલ પદ્ધતિનું અત્રે પણ ભારતીય નાયકોએ સંપૂર્ણ અનુકરણ કરી આ પ્રવૃત્તિમાં અપૂર્વ પ્રોત્સાહન અને મામર્થ્ય રેડી તેને વધારે પ્રભાવશાળી બનાવવી પડશે.

ન્યારે મહાસભાનો અવાજ સરકારને કાને પહોંચાડવાના કાર્ય-કર્તાઓના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા, ન્યારે સગકારે મહાસભાના અગ્રેમરોની એક પણ સૂચના વા વિગતિ ઉપર ધ્યાન આપવાની સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ના સભળાવી દીધી ત્યારે એક જ ઉપાય હતો કે ઇંગ્લંડમાં અગ્રેજ પ્રજાને આ સંદેશ પહોંચાડી તેમને હિંદુસ્તાનની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી પરિચિત કરી તેમની સહાનુભૂતિ મેળવવી. તેમ જ આ વિશાળ ભરતખંડની પ્રજા જે ઇંગ્લંડના સ્વતંત્ર વાતાવરણ વચ્ચે રહે છે તેમને પણ આ આર્યભૂમિની યથાર્થ પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરી તેમની વચ્ચે આ આદોલનનો પ્રવાહ વહેતો મૂકવામાં આવે તો તેઓ આપણા મિત્રો અથવા સહયોગી બનશે અને સમયના આર્જુન સાથે જ આપણા ધર્મયુદ્ધના સૈનિકો આપણને અપૂર્વ મહાયતા અર્પશે કે જે મહાન સત્યામ આપણે કોળડન અને તેના બહાદુર અનુયાયીઓની માફક ન્યાય, સ્વતંત્રતા અને જન્મસિદ્ધ હક્કો માટે ખેલવો પડશે.

મિ. લૂમની રાજદ્વારી વ્યૂહરચના

આ એ જ વીર શબ્દો છે કે જે સિતમગર સરકાર સામે એક જ રાજદ્વારી હથિયાર સૂચવે છે. લૂમ સાહેબનું જીવનવૃત્તાંત લખનાર આપણને કહે છે કે “ હિંદુસ્તાનની અંદર રહી, આ વ્યૂહદષ્ટિ સમીપ રાખી આ પ્રવૃત્તિ, તેની અંદર પોતાનું બધું વ્યક્તિત્વ રેડી, અપૂર્વ જુરસાથી ઉપાડી તેણે ભારતીય પ્રજાના બધા વર્ગને ફડ માટે પ્રાર્થના કરી, લેખો, પત્રિકાઓ અને નિવેદનો બહાર પાડ્યા, આમ પ્રજાની જાગૃતિ અર્થે દરેક શહેર અને ગામડાઓમાં રથને રથને ઉપદેશોને મોકલી દીધા. દેશભરમાં એક હજાર ઉપરાંત મહાઓ મળી હતી અને ઘણીખરી સભાઓમાં પાંચ હજારથી પણ વિશેષ

માણુમોની હાજરી હતી. પોતાનો સંદેશ અખિય ભારતવર્ષની અંદર પ્રસરે તે અર્થે જે નિવેદનો હિંદુસ્તાનની બારે ભાષાઓમાં અનુવાદ કરી પાંચ લાખ પત્રિકાઓની વહેંચણીનો પ્રબંધ તેણે કર્યો હતો. ”

રાજદ્વારો ધ્યેયને મર્વાશે અનુસરતી આ ખરી રાજદ્વારી લડત હતી જે આ લડતને પોષણ મળ્યું હોત તો અત્યારે મહાસભાનો ઇતિહાસ તદ્દન અન્યથા પ્રકારનો લખાયો હોત, અને કદાચ વિપ્લવવાદીઓની સરથા અસ્તિત્વમાં ન આવી હોત. ગમે તેમ, દેશ રાજદ્વારી લડતમાં વર્તમાન સમય કરતા ખૂબ આગળ ધધ્યો હોત.

પરંતુ આ સમયે આ ચળવળનું પરિણામ એ જ આવ્યું કે સંસ્કાર તેની બરાબર વિરોધી બની. કલકત્તાના ખાણા ઉપર લોર્ડ ડફરીને. મહાસભાને એક બહુ જ નાનો વિભાગ સંબોધી તે પ્રત્યેની પોતાની તિરસ્કૃત ભાવના વ્યક્ત કરી, તથા મર ઓક્લેન્ડ કોલેજીને મુસ્લિમોને ઉશ્કેરી મહાસભા વિરુદ્ધ તેમની એક સંસ્થા ઉપસ્થિત કરી, તેમજ મહાસભાને બંડખોર, રાજપ્રોહી કહી તેને બદનામ કરવાના દરેક પ્રયત્નો સેવ્યા.

મહાસભા ભયભીત બની !

મિ. લૂમ આખીયે વસ્તુસ્થિતિ મમથ ગયા, અને નમ્ર ભાષામાં પોતાની કેફિયતો નરજૂ કરવા માડી. એકદમ પ્રચાર કાર્યનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવ્યો અને તેનું રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં (૧૯૨૦ પહેલાં) કદી પુનરાવર્તન ન થવા પામ્યું ફડના અભાવે ઇંગ્લેન્ડમાં, ઉપાડેલ લડત નિષ્ફળ નીવડી અને ભારતવર્ષની અંદર પણ ઉત્સાહ, દૃઢ નિશ્ચય અને આવશ્યક સામર્થ્ય વિના આ ચળવળ એકદમ મદ અને નિર્બળ પડી ગઈ.

આ સ્થળે અમેને પુનઃ કહેવાની જરૂર પડે છે કે આ સર્વ મિ. લૂમની ઇચ્છાને નહિ કિંતુ ભારતીય અગ્રસરોને લાગેલ બીતિને તથા તેમની ઉત્સાહહીન અને ગૃહીય ભાવના વિનાની કર્તવ્ય પગલણીને આભાગે છે. જે દિંદી નામકો દૃઢ નિશ્ચયાત્મક ભાવનાથી

સુમનજળ જની પોતાની પ્રવૃત્તિમાં નિર્ભયપણે આગળ ધપ્યા હોત તો આ અદિલનના પોષણ અર્થે પ્રજાએ યથેષ્ટ નાણું આપ્યું હોત, પ્રજાએ તેમના પડકારનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો હોત એ સશયરહિત જ છે.

આને અગે અહીં તહીં કદાચ થોડાક ઝમક્યા થયા હોત, અને પગિણામે સરકારે દમનનીતિ અખત્યાર કરી ધરપકડ કરી હોત, પરંતુ આથી તો ઇંગ્લંડમાં અઠ્ઠાવીમ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલ મહાસમાનું નિર્માત્ર્ય પ્રચારકાર્ય જે ઇંગ્લંડની જનતાને આકર્ષવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યું તે જ અગ્રેજ જનતા સરકારની આ દમનનીતિથી હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ પ્રત્યે વિશેષ આકર્ષાઈ હોત, હિંદુસ્તાનની પ્રજા રાજપ્રકરણી વિષયોમાં ખૂબ ઝડપથી કેળવાઈ હોત; અને આ રાજદ્વારી વિપ્લવ એ ભૂમિકા સુધી પહોંચ્યો હોત કે મરકારને સામે ટકવું, અતિ મુશ્કેલીભર્યું થઈ પડ્યું હોત. એ શક્ય દિવસ સંભવિત છે કે સરકારે એ અગવળને દાખી દીધી હોત પરંતુ તેથી તો બિયટો વધારે વિજય મળત અને પ્રજા રાજનૈતિક કેળવણીમાં એક મહત્તમ પગલું આગળ વધી હોત. દેશમાં રાજ ક્રાંતિકારોના વિધ્નવનો વહેલો જન્મ થયો હોત અને ૧૯૦૯ કરતા પણ પહેલાં વિનીત પક્ષ માથે અમાધાની કરવાનું ડહાપણ સરકારને આવ્યું હોત ૧૯૦૯ માં આપણે જે સપાદન કરી શક્યા તેથી વીસ વર્ષ પૂર્વે મેળવી શક્યા હોત, મુસ્લીમ ખિરાદરોને ૧૯૦૯ માં જે મળ્યું તે તેઓ ૧૮૮૯ માં મેળવી શક્યા હોત. આમ છતાં બારૂતીય અગ્રેમરોને લાગ્યું કે તેમનામાં આવશ્યક સામર્થ્યનો અભાવ છે, અને પરિણામે તેમની આ બીરુતાથી ઉક્ત અદિલનને દાખી દેનારા સન્નેગો ઉપસ્થિત થયા રાજદ્વારી દુન્યો મામે જૂઝવાનું જે એક જ અણમોઘ રાત્ર તેઓએ તૈયાર કર્યું હતું તે રાત્રનો સંવંધા પગિત્યાગ કર્યો

કાઈ પણ પ્રજા કે મંજૂદારી ગંગ્યા ત્યાં સુધી પોતાના વિરોધીઓના હૃદયની અદર " જે અમારી માનવીઓ હવે નિર્માત્ર્ય લેખી તેને પ્રત્યક્ષદારવામાં આવમે તો જન્મે પડ્યો મારે અંબીર મંનેગો

ઉપસ્થિત થશે," તેવો દૃઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી તેઓની અંદર બરાબર ભયનું વાતાવરણ પ્રસારે તે અર્થે પોતાની લડતને રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી પોષી સર્વ સામર્થ્ય અને પ્રેરણાસાહન રેડી તે ભૂમિકા સુધી પહોંચાડવાના પ્રયત્નો ન્યાં સુધી કરી ન શકે ત્યાં સુધી એ પ્રજા હોય કે રાજદારી સંસ્થા હોય તે પોતાના ધ્યેયની સાધનામાં કદી પણ વિનય પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. ઇંગ્લંડ, જર્મની ફ્રાન્સ વગેરે લોકશાસનયુક્ત રાષ્ટ્રોનો રાજદારી ઇતિહાસ પણ એ જ બાબતો રજૂ કરે છે. ન્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ પાછળ આવશ્યક ધન, તેમજ અન્ય ભોગો અર્પવાની સંપૂર્ણ શક્તિ પ્રજામાં ન હોય ત્યાં સુધી આવી રાજદારી ચળવળનો આરંભ કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ઇંગ્લંડમાં મહાસભાનું પ્રચારકાર્ય

૧૮૮૮ અને ૧૮૮૯માં ભયભીત થયેલ મહાસભા બન્ને રીતે નિષ્ફળ નીવડેલ હતી. પ્રથમ બાબતમાં તો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી અભ્યર્થના, પ્રાર્થના અને વિલાપની નીતિનો અવિરત કાર્યક્રમ મહાસભાને દ્વિતીય ચક્રેલ છે. ઇંગ્લંડમાં બ્રિટિશ સમિતિની અદરના કે બહારના હિંદના મિત્રોએ હૃદયદ્રાવક ભાષામાં એ વિલાપનીતિને વ્યક્ત કરેલ છે. બ્રિટિશ જનતા ઉપર મહાસભાની ચળવળ એટલી અસરકારક કદી પણ નીવડેલ નથી, બ્રિટિશ જાહેરાત ઉપર મહાસભાનો નહિ જોવો પ્રભાવ હતો; અને જો કે મહાસભાની બ્રિટિશ સમિતિની એક ઓશીસ અને એક અબખાર લંડનમાં છેલ્લી પા સદી ચમકા હસ્તિ ધરાવે છે, છતાં ઇંગ્લંડના રાજદારી વાતાવરણ ઉપર તેની અસર લગભગ શૂન્ય જોવી છે. અને જો મિ. હુમે અને સર વિલિયમ વેડર્બર્ને ઉદારતા ન દાખવી હોત તો લંડનની મહાસભાની ઓફિસ ક્યારેનીયે બધ ચર્ચ ગર્ભ હોત.

મહાસભાના અગ્રેસરોએ અંગ્રેજ પ્રજામાં તેમના વિશ્વાસની ખૂબ વાતો કરેલ છે. હિંદુસ્તાનની વર્તમાન પરિસ્થિતિથી ઇંગ્લંડની

જનતાને વાકેફ કરવામાં આવે તો હિંદુસ્તાનના રાજદારી દુ ખોતુ અવિલમ્બે નિવારણ થાય તેવી તેમને દૃઢ માન્યતા સાથે આશા હતી. આમ છતાં તેમની આ ધારણાની સફળતા અર્થે તેમણે યોગ્યતા બધા પ્રયાસો તુરંત અને મૂર્ખાઈલિરેલા હતા.

હિંદુસ્તાનની અદર અત્યારે એવી એક રાજદારી સરથા છે કે જે ઇંગ્લંડની અંદરના આ પ્રચારકાર્ય વિષે મહેજ પશુ વિશ્વાસ નથી ધરાવતી. પરંતુ મહામહાના અગ્રેમરો અને અન્ય કાર્યર્થતાઓ જે છેલ્લા ત્રીસ વર્ષ થયા ઉત્ત આદોયન ઉપર કાણુ ધગવે છે તેઓ આ મંરથામાં નહિ હોવાનું જણાવે છે. આના કારણે અત્રે આપણે સંક્ષેપમાં રજૂ કરીશું.

મહામહાની નિષ્ફળતાનાં કારણો.

૧) પ્રથમ તો આ પ્રવૃત્તિની યોજનામાં કે કાર્યની રૂપરેખા ઘડવામાં ભારતીય જનતાનો નિયંત્રણ દિરસો ન હતો અને એ આદોયનની પાછળ આમવર્ગનું નિયંત્રણ પ્રાપ્ત્ય ન હતું, અથવા તો દિંદી પ્રજામાનો કોઈ એવો વર્ગ આ પ્રવૃત્તિ સાથે એટલો ઓતપ્રોત ગીને નહોતો જોડાયો કે જે વર્ગને એટલી પ્રતીતિ મેળવે કે આ પ્રવૃત્તિની વિજય પ્રાપ્તિ અર્થે એક રાજદારી વ્યવસ્થિત ગંગાનનો સર્વ આધાર તેમના જ ઉપર અવલંબેતો છે.

એક ખિટિશ અધિભગીની પ્રેરણાથી, એક અગ્રેજના પ્રયામથી આ પ્રવૃત્તિનો જન્મ થયો હતો જે ભારતવાસીઓ આ પ્રવૃત્તિ સાથે જોડયા હતા, તેઓ યાતો મરકાની નોકરીમાં હતા અથવા તે મરકાર સાથે મંજૂર ધગવના એવા કોઈ અવગામમાં હતા. આ બીજા વચ્ચે મરકાની નોકરીમાં જન્મ્યાં મરકાની અથવા પોતાની મોગ્ગલાની કદર મરકાર તરફથી મને એવી અસા હતા. હતા સુધી પોતાના અ ન લાગેને તનિશ્ચ ન હોય, ન્યા સુધી પોતાની હવન કાળીની મહેજ પશુ અવગામીરૂપ નીવડે તેવા મંત્રેનો.

ઉપસ્થિત થયા ન હોય, ત્યાં સુધી તેમને મોટા દિરસો, મોટા આત્મભોગો અર્પવાની આવશ્યકતા જાણી ન થઈ હોય, ત્યાં સુધી તેઓ આ પ્રવૃત્તિ પાછળ પોતાના સમય અને શુદ્ધિનો અમુક અંશે ભોગ આપવા જેટલું સ્વદેશાભિમાન ધરાવતા હતા. તેમના સિદ્ધાંતો ઉપર અથવા તેમના આ સ્વદેશાભિમાન ઉપર અમે અત્રે સહેજ પણ ટીકા કરવા નથી માંગતા, પરંતુ તે પ્રવૃત્તિ એટલી પ્રભાવશાળી ન હતી અથવા તે પ્રત્યે તેમનો એટલો પ્રેમ ન હતો કે જેથી તેઓ તે પ્રવૃત્તિ પાછળ પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા પ્રેરાય.

૨) આ પ્રવૃત્તિમાં પ્રગંઢીય પોષક તત્ત્વોની જાણપ હતી, અને અગ્રેસરો આમવર્ગ સુધી નહોતા પહોંચ્યા. કદાચ જનતા સાથે સંબંધમાં આવવાની તેમની ઇચ્છા નાહ હોય. તેમનો બધો કાર્યક્રમ ફક્ત અંગ્રેજી ભણેલા યુવાનો માટે જ ઘડાયો હતો, તેમનો બધો વ્યવહાર અંગ્રેજી ભાષામાં જ ચાલતો હતો અને હિંદી જનતાને બદલે ફક્ત ગોરા અધિકારી વર્ગના કાન સુધી જ પોતાનો અવાજ પહોંચાડવાની તેમની મનોદશા હતી. આમ જનતા સાથે સંબંધમાં આવતાં તેમને બારે સંકાય થતો હતો, હિંદી જનતાની પાસે પહોંચવાના તેમણે કદી પ્રયાસો ન કર્યા અને તરુણ કાર્યકર્તાઓને પણ તે પ્રમાણે 'વર્તતાં તેઓએ ધોરણુસર અટકાવ્યા હતા. આ દિશામાં થતા સર્વ પ્રયત્નો સામે કેટલાકોએ તો ખુદી રીતે પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો હતો.

૩) આવશ્યક ભોગો અર્પવાની અગ્રેસરોની નિર્બળતાને અંગે અથવા તો તેમના તુચ્છ ભોગોને અંગે આમ જનતામાં ઉત્સાહ પ્રસારવા તેઓ તદ્દન અસમર્થ નીવડ્યા હતા. તેમનું સામાન્ય જીવન તેમની આમદાની, તેમની આખાદી અને ઐશ્વર્ય, તેમનાં મોજશોખ અને ભોગવિલાસ આ સર્વને ઉક્ત પ્રવૃત્તિથી રહેજ પણ ધક્કો નહોતો પહોંચતો. અપવાદરૂપ બે જ પુરુષો હતા; દાદાબાઈ નવરોજી અને ગોખલે. મિ. લૂમ અને સર વેડરબર્નના આત્મભોગો પ્રગ્નને શરમાવતા

હતા. પરંતુ જનતાના હૃદય ઉપર આ આત્મભોગોનો પ્રભાવ પાડવામાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. વસ્તુતઃ આને અંગે દિલ્લી જનતામાં અંગ્રેશોને સામે રોષ વ્યાપ્યો હતો અને પરિણામે નેતાઓ સામે અવિશ્વાસની લાવના પ્રગ્નમાં જન્મી હતી. આ ઉપરાંત સરકાર તરફથી મળતી ઉચ્ચ જગ્યાઓનો તેઓ મહર્ષ સ્વીકાર કરના હતા. આ દેખાવે પણ પ્રગ્નના ગેપમાં અભિવૃદ્ધિ કરી.

૪) આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ન તો અમુક વર્ગ સાથે પરિચિત હતી કે ન તો તે બધા વર્ગો માટે ખુલી હતી. ગંજવર સલાઓ લરીને, મોટી ગંખવામાં દાગરી આપીને તાલીઓના ગડગડાટથી ભારે જય-ધોળથી આ પ્રવૃત્તિની એક દેખાવની બાલુએ વધારે ઓપ ચડાવવાની આશા આમ વર્ગ પામેથી રાખવામાં આવતી હતી; પરંતુ આદાલતમાં તેમને સામેલ કરવા દેવામાં આવના ન હતા. મતભેદોની દમ્ભેશાં અવગણના થતી હતી, અને ખુદશા વાદવિવાદ સામે પ્રજા વિરોધ હતો. ન તો આ એક જાહેર ગંરથા હતી કે ન તો તે અમુક ચૂંટણી યોગ મળ્યોનું એક પ્રતિષ્ઠિત મંડળ હતું. જો યોગ મળ્યોનું મંડળ હોત તો ઉગ્ગડમાં પ્રચારકાર્યનું રહેજ પણ ખર્ચ થયું ન હોત, જો જાહેર ગંરથા હોત તો આ પ્રવૃત્તિ આમ જનતામાં વધારે પ્રેરક નીવડી હોત.

૫) પ્રગ્નની સ્વતંત્રતા અને તેના આદર્શો વિષે એક પણ મધુન નદિ ઉચ્ચારતાં દુક્ત મરશાર પામેથી થોડીક બક્ષિયો માગતી એક રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ હતી પણ અમરકારક નીવડતી નથી, પ્રાથમિક તે રીકે જન્માય; પરંતુ પ્રગ્નને ઘડવામાં કે રાષ્ટ્રનિર્માણની આટે આવે તો અવશ્ય તે દાનિષ્ઠ છે. આવી પ્રગ્નિ આત્મભોગ વિના કીર્તિ બક્ષે છે, તેમાં દંભ અને હેતરપિંડીને સ્થાન મળે છે, સ્વદેશાભિમાનને નામે ફેદણોને વ્યાપાર અને પત્ન કમાવાનાં માધ્યમો મળે છે. રાષ્ટ્ર પણ રાજદારી પ્રગ્નિ આવાં અનિષ્ટોમાંથી મુખ્ય તો રહી શકતી નથી જ.

પ્રવૃત્તિ એટલી દૃઢ અને પ્રભાવશાળી થઈ હતી કે તેના છવિત અર્થે ઘણાખરા પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા તૈયાર હતા.

સ્વદેશી અને સ્વરાજમાં રહેલ ઉચ્ચ આદર્શોના ઘડનાર ભારત વર્ષનાં સંતાનો જ હતાં. માતૃભૂમિની અપૂર્વ દુઃખદ પરિસ્થિતિથી આ વિચાર વધારે તીવ્ર થયો હતો; ફક્ત આમ જનતાનાં દુઃખોનું નિવારણ એ જ એક વિચાર ભારતીય પ્રજાના ધ્યેય પાછળ ન હતો; પરંતુ સ્વાધીનતા એ જ પ્રજાની પ્રધાન અને મહદ આકાંક્ષા હતી. સરકાર પાસેથી બક્ષિસોના ટુકડા માટે તેમની યાચના ન હતી પરંતુ તેમની તો આ લડત હતી, અને તે સ્વાતંત્ર્ય અર્થે જ. સ્વતંત્રતા એ કોઈ ભૌતિક વસ્તુ નથી, તે કોઈને પારિતોષિકવત્ અર્પણ કરી નથી શકાતી કે તેનો સ્વીકાર નથી થઈ શકતો. લડત અને વિજય દ્વારા જ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પ્રજામાં આ ભાવનાનો ઉદય થયો હતો. એ ભાવનાને સ્વછવન સાથે ઘડવા પ્રજા તૈયાર હતી.

દુઃખ નિવારણ અર્થે અને તુચ્છ નજીવી બક્ષિસો અર્થે વીસ વર્ષના સતત પરંતુ નિરર્થક આદિલનના પરિણામે પ્રજાને શિક્ષામાં પાયાણુના ટુકડા મળ્યા હતા. લોર્ડ રીપનનો જગ્યાએ કર્ઝનની નિમણૂક થઈ, પ્રજાને શીઘ્ર આવિર્ભાવ થયો કે તેમની આસપાસ કોઈ એવું ધુમસનું દુર્ગમ્ય વાતાવરણ પ્રસરેલ હતું, જેને લઈને તેમની દષ્ટિ મર્યાદિત થઈ ગઈ હતી; અને તેઓ વ્યર્થ વસ્તુઓ પાછળ નિરર્થક પરિભ્રમણ કરી રહ્યા હતા. તેમને પહોંચવાનું સ્થળ તેમની દષ્ટિ બહાર હતું, અને તેમની નૌકા અનુચિત માર્ગ ઉપર ભ્રમણ કરી રહી હતી. મહાસાગર તોફાને ચડ્યો હતો, વાલુનું જોર વિશેષ હતું.

આવી ભયાનક સ્થિતિ વચ્ચે જો કોઈ પણ નૌકાના સુકાનીઓ અને ખલાસીઓ પોતાના લક્ષ્યથી અચૂત હોય, અને પોતાનું સર્વસ્વ કાર્ય સાધના પાછળ હોમી દેવા તૈયાર ન હોય તો આ નૌકા નિશ્ચિત સ્થળે કદી પણ પહોંચી શકવાની નથી. આ નૌકાના સુકાની

પાસે હોકાયત્ર ન હતુ અને આકાશના વિપથદર્શક ઉકુગણો ઉપર દષ્ટિ દેરવી પોતાનુ જહાજ અનુચિત માર્ગ ઉપર ધપાવી રહ્યો હતો હવે સુકાનીને આ ચંચળી પ્રાપ્તિ થઈ. તે સાથે જહાજની દિશા બદલાઈ.

મહદ વિચારો માનવીને ઉત્તેજે છે. મહદ આદર્શો ધ્યેયની સાધના અર્થે માનવીને શહીદ બનવા પ્રેરે છે. સ્વરાજના આદર્શ પાછળ ગમે તેવા ઉપદ્રવોનાં કળેટા સહન કરવાની, શહીદની પેરે પ્રાણાર્પણ કરવાની તમન્નાવાળા રાષ્ટ્રભક્તો તૈયાર થયા હતા. આ નૂતન આદોલનના પ્રભાવે પ્રજામા કોઈ અજબ જાગૃતિ આવી, અને પુગિણામે પ્રજામા એક નવો વર્ગ તૈયાર થયો કે જેમનુ જીવન ફક્ત એ એક જ વિચાર સાથે જોતપ્રોત ધડાયુ હતુ. તેઓ સ્વરાજના આદર્શ ભક્તો છે. માતૃભૂમિના પ્રેમની દિવ્ય જ્યોત તેમના હૃદયમા પ્રગટી છે. સરકારની નીચે ન તો તેમને ઉચ્ચપદવી મેળવવાની આકાંક્ષા છે. ન તો તેઓ મોટી આમદાની ધરાવે છે, ને ન તો તેમને પ્રજામા કે કીર્તિના અભિવાપ છે તેઓની આરાધના ફક્ત સ્વાતંત્ર્ય અર્થે જ છે, અને તે સ્વાતંત્ર્ય નહિ કે પોતાની જાતને માટે કે જે તેઓ અન્ય દેશમા પણ વસવાટ કરીને મેળવી શકે છે, પરંતુ પોતાની વહાલી માતૃભૂમિ અર્થે હાઈકોર્ટ ન્યાયાધીશના ઉચ્ચ હોદ્દાઓ, મિવિલ સર્વીમની જગ્યાઓ કે ધારાસભાના માનવંત પદો તેમને મન તુચ્છ છે.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાના જન્મદાતાઓએ તેમજ સંચાલકોએ સરકારની પ્રેરણાત્મક મહાનુભૂતિ તળે, સરકારની નોકરીમા જે જગ્યાઓ ઉપર તેઓ હતા અથવા જે જગ્યા મળવાની તેમને આશા હતી તેની છાયા તળે આ પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કર્યો હતો. પરંતુ આ પ્રજાકીય રાષ્ટ્રીય આદોલનના જન્મદાતાઓએ તથા અગ્રેમરોએ સરકાર અને સરકારના સરક્ષણનો સર્વથા બાંહેધાર કરીને જ આ પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ પ્રજામાં પહોંતો મુક્યો હતો. પ્રથમના વર્ગના અગ્રેમરોને ઉચ્ચ જગ્યાઓ મેળવવાના પ્રારંભ હતા. ન્યારે આ વર્ગના નાયકોને આવી જગ્યા

ધરાવનારા સરકારી નોકરો પ્રત્યે સંપૂર્ણ ધૃણા હતી. પ્રથમનો વર્ગ બક્ષિસોના ટુકડા યાચતો હતો, ન્યારે આ વર્ગ સંપટ શબ્દોમાં તેની અવગણના કરતો હતો. પ્રથમના વર્ગને ધારાસભા પ્રિય હતી આ વર્ગને એ સાથે કશી નિસખત ન હતી, પ્રથમનો વર્ગ બ્રિટિશ સરકારને અને બ્રિટિશ પ્રજાને અભ્યર્થના કરતો હતો, અંગ્રેજ પ્રજામાં તેમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો; ન્યારે આ વર્ગને ભારતીય પ્રજા અને પોતાના સ્વદેશપ્રેમ ઉપર અડગ શ્રદ્ધા હતી. તેઓ ફક્ત પ્રભુની જ દયા યાચતા હતા. પ્રથમના વર્ગનું સુકાન સરકારના હાથમાં હતું; આ વર્ગનું સુકાન ભારતીય અંગ્રેસોને હસ્તક હતું. પોતાના જીવનને ડાઘ લાગે તેવું એક પણ કૃત્ય કરવાની પ્રેરણા પ્રથમના વર્ગને કદી થતી ન હતી. ન્યારે આ વર્ગ વિષમય લાડુની પેરે લાલદાથી જગ્યાઓનો, આવી સુંદર તકોનો એકદમ ત્યાગ કરી દીધો. પ્રથમના વર્ગનું નિવાસસ્થાન આલિશાન બંગલાઓમાં હતું, ભલકાબધ દીવાનખાનામાં મખમલ આચ્છાદિત ખુરશીઓ ઉપર વિરાજી ઐશ્વર્ય અને મોજમજલ માણતા હતા, નોકર ચાકરો તેમની તહેનાતમાં ખડા રહેતા હતા, સુંદર મેજ ઉપર ખાણું લેતા હતા, ગવર્નરો અને ન્યાયાધીશોને પોતાને ત્યાં નોતર્યા હતા; સારાંશ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ અનુસાર સર્વ પ્રકારનો ભોગવિલાસ, ખાણુંપીણું ઉડાવતા હતા. ન્યારે આ વર્ગના રાષ્ટ્ર ભક્તોએ જે થોડું ધણું સુખ તેઓ ભોગવતા હતા, તેનો પણ સર્વથા પરિત્યાગ કર્યો, પાટલૂનને બદલે ઘોતી, ક્રાટને બદલે અચકન કે કુરતાં (ખમીસ) ધારણ કર્યા, આવરક્રાટને બદલે ગરમ ધૂસાનો અને ખૂટને બદલે સ્વદેશી પગરખાનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. પ્રથમના વર્ગના જીવનનું સર્વ ઐશ્વર્ય અને ભોગવિલાસ, તેમની ઉચ્ચ પદવીઓ, તેમનાં સુખ અને સગવડો બ્રિટિશ સરકારને આભારી હોઈ તેઓ સરકારના ઉપકાર તળે દબાયા હતા; પરંતુ સરકારની આવી રહેમદષ્ટિનો, આવા ઉપકારોનો ત્યાગ કરવાની ખાતર જ આ વર્ગના સોડાએ તો દુઃખ અને દરિદ્રતાનો માર્ગ

સ્વીકારી લીધો હતો. આ લોકોએ જાણી જોઈને આવું અશ્વર્ય આપનાર સ્થાનોનો એકદમ ત્યાગ કરી દીધો હતો. પ્રથમના વર્ગને પોતાના પીણાની (મદિરા), કુટુંબની અને ગૃહની ચિંતા હતી; જ્યારે આ વર્ગે કાર્યસિદ્ધિ અર્થે માતૃભૂમિની ખાતર આ સર્વનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. પ્રથમ વર્ગના બાવીસ વર્ષના આદિલનના પરિણામે ફક્ત એ જ મહાન દેશભક્તો પેદા થયા હતા કે જેમણે પોતાના ધ્યેય અર્થે સર્વસ્વ હોમ્યું હતું, જ્યારે આ વર્ગના લોકોએ તો ફક્ત એ વર્ષથી પણ ઓછા સમયની અંદર ખરેખર સેકડો અને હજારોની સંખ્યામાં દેશભક્તોને પેદા કર્યા હતા. પહેલા વર્ગે આજના સાતુદૂળ સમયમાં પોતાની પ્રવૃત્તિનો આરંભ કર્યો હતો. આ વર્ગના અગ્રેસરોએ જ્યારે રાષ્ટ્રીય આદિલનનો આરંભ કર્યો ત્યારે આખું આકાશ કાળાં મેઘથી ઘેરાયું હતું, વાતાવરણ ધનધોર હતું, અને તુરત જ મુશળધાર વૃષ્ટિ થતાં તેના વેગવાન પ્રવાહથી ઘણાઓ કારાગારમાં પણ ધસડાયા હતા.

દેશમાં ઉદામ પક્ષ હોવાના કારણે લોર્ડ મોર્લી વિનીત પક્ષ સાથે સહાનુભૂતિભર્યાં વર્તી રાખતા. આ પક્ષ અસ્તિત્વમાં નહોતો આવ્યો ત્યારે વિનીત પક્ષ એ જ ઉદામ ગણતો હતો, અને સરકાર તેમ જ તેનો અધિકારી વર્ગ તે પ્રત્યે ઘૃણા દાખવતો હતો. એક આંગલ-દિદી રાજનીતિજ્ઞ અને તેનો એક વિશ્વાસુ મિત્ર, મદાગલાનો એક વિનીત અગ્રેસર કહે છે કે ઉદામનો પક્ષ બહુ જ જૂન છે, તેમાંના કેટલાક તો નિર્માલ્ય છે, કે જેઓ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં કે પોતાના જીવનમાં કંઈ પણ કરવા અશક્ત છે, તેઓ પાગલ છે, સારાસારને પારખવાની, તેઓમાં શુદ્ધિ નથી, વગેરે.

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના સંચાલકો

કિંતુ આ રાષ્ટ્રીય જીવનમાં આત્માનાં ઓગળ પૂરનાર રાષ્ટ્રભક્તો કે જેમાંથી આજે પણ કેટલાક આ પ્રવૃત્તિના અગ્રેસરો હોવાનું માન ધરાવે છે તેમના તરફ જરા દષ્ટિ દેકો. શું અસ્પૃશ્ય ધોષ નિષ્ક્રમ .

નીવડ્યા? તુ હરદયાગ અમમર્ય હતા? માતૃશૂભિ અર્થે દેશનિકાલની નશ્વત મહર્ષ સ્વીકારનાર બગાલના એ નવ પુષ્પો શુ કમતાકાત હતા? વિશ્વવિદ્યાવયની ઉચ્ચ ડિગ્રીઓ મેળવનાર કેટલા યુવાનોને કામીએ લટકાવવામા આવ્યા છે? કેટલાને ઝગગારની દુર્ગમ્ય દીવાલો પાછળ ગોધી રાખવામા આવ્યા છે? એ બધાના કોનેજો અને વિશ્વવિદ્યાવયના દક્ષતરો તપામે, તેમના લવ્ય ઉજ્જવળ ચારિત્ર્યતુ જરા નિરીક્ષણ કરે અને પછી કહી શકે તો કહો કે તેઓ આ સામ્રાજ્યસ્થી અમતુષ્ટ હતા તેથી અથવા આ મરકાર તો તેઓ કદી પ્રગતિમાન નથી થવાના, એ પ્રતીતિ થતા તેઓ સામ્રાજ્ય મામે ખુસ્લી છાતીએ અડગ નીડરતાથી બિમા થયા તેમની પ્રવૃત્તિ એટલી પ્રભાવશાળી થવા માડી કે અતે તેને દાખી દેવા સારુ એક વિદેશી શાસકને યોગ્ય સખ્ત દમનનીતિ મરકારને અખત્યાર ઢરવી પડી હતી રાજદ્રોહની વ્યાખ્યાને વિસ્તૃત સ્વરૂપ આપવાની ખાતર સરકારે પીન-કોડ કાનૂનમા પરિવર્તન કર્યું કોર્ટમા મુકદ્દમાની ત્વરિત પૂર્ણાકૃતિ ચાલ અને ગુનાની માખીતી મરનતાથી ચર્ધ શકે તે અર્થે ક્રિમિનલ પ્રો કોડમા આવશ્યક મુધારાઓ દાખલ કર્યા ન્યાયાધીશેને સત્તા આપતા અમુક કાનૂનો પમાર કર્યા કે જે મત્તાની રૂએ ન્યાયાધીશ ગમે તે વ્યક્તિ પાસે ગજદારી કાર્યોની અદર મારી ચાલચલગત માટે જમીન માગી શકે છે, અને તે કદી આપવામા નિષ્ફળ નીવડે તો ન્યાયાધીશ માટે તેને વગર અપીને કારાગારમા ધકેલી શકે છે પ્રચારકાર્ય પ્રવૃત્તિને અટકાવવાની ખાતર નાજદ્રોહી મહાબધી કાનૂન અમનમા મૂક્યો એકઝ્યોઝિન અમ્ટ ને ધારાપોથીના ઉમેરવામા આવ્યો પ્રેસ એક્ટ પસાર કરી અખમારોની ઝડપ ઉપર કાપ મૂક્યો દેશભરમા અમખ્ય જસૂમેને અને હૂખી પોલીમના માણસોને પાથરી દીધા અધ્યાપકો, મિત્રો, વિદ્યાર્થીઓ, સહપાઠી, તથા માતૃપિતા સર્વને આ આદેશનેને નજી કરવાની મરકાર તરફથી પ્રાર્થના ગુજારવામા આવી પ્રેસ એક્ટની રૂએ અખ્યામધ પુસ્તકો જમ કરવાની નીતિ

વધારે તીવ્ર બનતી જાય છે. રાજદ્રોહી ખૂન, ધોળે દિવસે થતી લૂંટો, બિનપરવાને હથિયાર રાખવાના વગેરે ગુનાઓ માટે તથા સારી ચાલચલગતના જામીન ન આપવા સારુ સંખ્યાબધ ધરપકડો થઈ રહેલ છે. દિનપ્રતિદિન વિદેશી સરકારની આ દમનનીતિ વધારે ટકક, કઠોર અને સખ્ત બનતી જાય છે. આમ છતાં સરકારની દહેશત વધતી જાય છે કે, “હલુ આવા રાજક્રાંતિકારો ચાલ્યા આવે છે.” જેલોમાં રાજદારી કેદીઓ ઉપર અમાનુષ જુલમ ગુજરાય છે. આનંદામાનમાં એકે આત્મહત્યા કરી; એક પાગલ થઈ ગયો. દારુણ દુઃખ, અમાનુષી જુલમ, તિરસ્કૃત-અપમાન વગેરે અનેક યાતનાઓની ભયંકર કથનીઓ જેલોમાંથી ચાલી આવે છે. છતાં આ આદિલન સરકારની છિન્નભિન્ન કરી નાખવાની શક્તિથી બહુ જ દૂર છે.

એ તો પ્રમાણસિદ્ધ હકીકત છે કે આ ગુપ્ત પ્રવૃત્તિમાં પ્રતિવર્ષ નવયુવાનો સામેલ થતા જાય છે; અને જેલ ગયેલા, તથા ફાંસીએ ચઢી માતૃભૂમિ અર્થે શહીદ બનેલા રાષ્ટ્રભક્તોનાં સ્થાન સંભાળી લે છે. કેટલાક તરુણો તો પોતે જ દેશનિકાલ થઈ દૂર ભૂમિમાં વિદેશી મુલકોની અંદર પ્રતિકૂળ નિરાશાવાદી મંત્રેગો વચ્ચે પોતાનું પ્રચારકાર્ય ધપાવી રહેલ છે. આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ પચત્વ પામેલ છે, અથવા મૃતપ્રાય થઈ રહેલ છે એવું કહેનાર જુદા, કૃષ્ટ અથવા મૂર્ખ છે. આ પ્રવૃત્તિ જીવિત છે અને પહેલાંના જેટલી જ પ્રભાવશાળી છે. આર્યોવર્તની આઝાદી સુધી તે અમર રહેવાની જ. નવયુવકોના વિચાર અને ઉદ્ય ઉપર અગ્રજ પ્રભાવ પડેલ છે. વિશ્વવની ત્વાગા ભૂમ્પ્રી જીડી છે. દિંદુસ્તાનમાં તેમ જ ઇંગ્લેન્ડની અંદર ૭૫ ટકા જેટલો વિભાગ આ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ માથે સદાનુમતિ દર્શાવી રહેલ છે.

આ પ્રમાણે મદાસખાની નિષ્ક્રિયતાએ નવન રાષ્ટ્રીય આદિલનને જન્મ આપ્યો. અસખત મદાસખાએ વધારે નહિ તો આ રાષ્ટ્રીય આદિલનને જન્મ આપવા જેટલું કાર્ય તો કર્યું. મદાસખાએ ભારતીય

જનતાને એટલી તો દૃઢ પ્રતીતિ કરાવી આપી કે ગમે તેટલી પ્રાર્થનાઓ અને અભ્યર્થનાઓ ગુન્નરો, ગમે તેવા વિરોધાત્મક કરાવો પસાર કરો, કિંતુ આ સર્વ હિંદુસ્તાનની મદાંધ નોકરશાહી ઉપર યત્ક્રિયિત પણ પ્રભાવ પાડવામાં અસમર્થ છે, ઇંગ્લંડની સિટિશ જનતા ઉપર પણ આવી અરજીઓની ખિલકુલ અસર થવાની નથી.

મહાસભાના અગ્રેસરો અને નાયકો કેળવણીના તેમજ લોકસંગ્રહના અન્ય કાર્યો પાછળ અસંખ્ય નાણાંનો ભોગ આપતા હતા, છતાં મહાસભાનાં કાર્યો પાછળ સહેજ પણ નાણાંનો ભોગ આપવાને તેઓ તૈયાર ન હતા એ સત્ય હકીકતે પ્રજામાં દૃઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો કે એ અગ્રેસરોને અને કાર્યકર્તાઓને પોતાને જ મહાસભાના પ્રચાર કાર્યમાં અથવા કાર્યપ્રણાલીમાં રહેજ પણ વિશ્વાસ ન હતો, જો કે જાહેરમાં આટલું કબૂલ કરવા જેટલી અથવા એ કાર્યપ્રણાલીમાં આવશ્યક, પરિવર્તન કરવા જેટલી નૈતિક હિંમતની તેઓમાં જાણપ હતી. કદાચ મહાસભાને નિયત કરનાર અગ્રેસરો પાસેથી આવા પ્રકારની આશા રાખવી તે કંઈક અંશે અયોગ્ય કહેવાય. તેમાંથી કેટલાક તો માતૃભૂમિ પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ ધરાવતા હતા. તેમના હૃદયમાં એ આતશ પ્રદીપ્ત થયો હતો. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની અન્ય બાજુના સામાજિક, કેળવણી વિષયક તથા ઔદ્યોગિક વગેરે જાહેર કાર્યોની અંદર અપૂર્વ રસ લઈ આવશ્યક ભોગ આપી પોતાના આ પ્રેમની અને જુરસાની સાબીતી કરાવી આપી હતી. કોંગ્રેસની મદાર તેઓએ આટલું કાર્ય કરી એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી દીધું હતું કે જે વાતાવરણથી રાષ્ટ્રીય આદર્શનની ખિલવણી અને પ્રગતિ અવશ્ય થાય જ. આજ વાતાવરણમાંથી ૧૯૦૫ માં આ વિપ્લવનો પ્રારંભ થયો હતો.

આ પ્રમાણે વૃદ્ધ મહાસભાની ગોદમાં આ રાષ્ટ્રીય બાળ તૈના જ પોષણથી વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યું. છતાં આશ્ચર્યકારક તો એ હતું કે આ પાલનપોષણના પરિણામ માટે મહામહા લેશ પણ તૈયાર ન હતી,

અને તેથી મહાસભાને સહેજ ક્ષોભ પણ થયો. આ પહેલો ક્ષોભ તો પૂર્ણ થયો. કેટલાક મહાસભાવાદી તો આ દિન જોવાને માટે જીવિત રહ્યા, તેથી તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને આ આદિલન ઉપર આશીર્વાદની અમીષ્ટિ વરસાવી. જ્યારે કેટલાકોએ તો આ પ્રવૃત્તિને ગૂંચળાવી તેને છિન્નલિન્ન કરી નાંખવાનો નિર્ણય કર્યો; પરંતુ તેઓને અવિલંબે સમજાયું કે તે કાર્ય તેઓની શક્તિ બંધારતું છે. આ પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે સંપૂર્ણ ધૃણા અને તિરસ્કાર દર્શાવવા બેટલું જ તેઓ કરી શક્યા. ફક્ત તેઓનાથી એટલું જ થઈ શક્યું કે તેઓએ તે સાથેનો પોતાનો સંબંધ તોડી તે પરત્વેની જોખમદારીમાંથી મુક્ત થઈ પોતાની સન્નામતીનું સંરક્ષણ કર્યું.

પોતાના દેહના સંરક્ષણ અર્થે તેઓએ આમ કર્યું, એમ તેઓ કહેવા માગતા નથી. પરંતુ સદ્ભાગ્યવશાત્ તેઓની આ માન્યતાએ તેમને સહીસલામતીના પથ ઉપર મૂકી દીધા. જો કે પોતાના હૃદયથી તો તેઓ આ આદિલન ઉપર આશીર્વાદ વરમાવતા હતા અને તેનો જન્મ થયો તે નિહાળી તેઓ અતઃકરણથી પણ ખુશી હતા. આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિથી તેમની પોતાની ચળવળ ઉપર આધાત અને પ્રત્યાધાત થયા, અને પરિણામે તેઓ પણ વિશેષ જુરસાથી અને બળથી સુધારાઓ માગવાને શક્તિવાન થયા. જો ઉદ્દામ પક્ષનો કોઈ અગ્રેસર કંઈ પણ પાછું ખેંચી લેવા અથવા સમજૂતી કરવા તત્પર થતો ત્યારે તેમનું હૃદય ભારે દુભાતું હતું. જો કે તેઓ આ પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાવા તૈયાર ન હતા, તેમ જ તેમની એ પણ માન્યતા હતી કે આ પ્રવૃત્તિ અખિલ રાષ્ટ્રને કંઈક અંશે હાનિકર્તા પણ છે; છતાં એ પ્રવૃત્તિ વિશેષ પ્રગતિમાન અને પ્રભાવશાળી બને એ તેમની મનોકામના હતી. પોતાના જ વર્ગના કાર્યકર્તાઓની અંદર ઉત્સાહ અને સ્વાર્થત્યાગની ન્યૂનતા નિહાળી તેઓ દુઃખિત થતા હતા; પરંતુ ઉદ્દામ પક્ષના કાર્યકર્તાઓની નિઃસ્વાર્થતાની તેઓ પ્રશંસા કરતા હતા અને તેમના અગ્રેસરો પ્રત્યે સંપૂર્ણ સન્માન ધરાવતા હતા. અરવિંદ ધોષ અને

લોકમાન્ય તિલક સરીખા મહાન રાષ્ટ્રવીરોની પ્રશંસા કરવા અને તેમને આદરના અર્ધ અર્પવા તેઓ નિઃસંકોચપણે પ્રેરાય છે. લાલા હરદયાળની અંદર ગમે તેટલા દોષ હોય પરંતુ તેઓ એક અસાધારણ પુરુષ છે.

પુરાતન અને નૂતન પ્રવૃત્તિ વચ્ચે કટલે અંશે ભિન્નતા છે તે અમે વિસ્તૃતપણે અત્રે દર્શાવેલ છે, તેમ જ તેના મુખ્ય ધ્યેય અને તત્ત્વ ઉપર પણ અમે નિરૂપણ કરેલ છે. હવે આ પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે આગળ ધપવાનો ધરાદો ધરાવે છે તેમ જ તે હસ્તક થયેલાં કાર્યો કેવી રીતે બનવા પામ્યાં તેનું અત્રે જરા સંક્ષેપમાં નિરીક્ષણ કરીએ,

લોર્ડ કર્ઝન અને ભારતીય કેળવણી

લોર્ડ કર્ઝનની રાજનીતિએ અને તેનાં રાજદારી ભાષણોએ આ નૂતન રાષ્ટ્રીય આદિભનને જન્મ આપવામાં કેવી અપૂર્વ સહાયતા આપેલ છે તે અમે અગાઉ નિર્દેશ કરી દીધેલ છે. ન્યારે હિંદુસ્તાનની અંદર લોર્ડ કર્ઝનનું આગમન થયું ત્યારે દેશના રાજકારોબારની અંદર સુધારાઓ દાખલ કરવા સારુ તેણે એક કાર્યક્રમ ધડચો. આ સુધારાઓમાંથી એક તો કેળવણી વિષયક હતો.

ભારતવર્ષની અંદર કેળવણીના વિષયમાં રસ લેનાર દરેકે દરેક વ્યક્તિનો એક જ અભિપ્રાય હતો કે આ દેશ કેળવણીમાં બહુ જ પછાત છે, સમસ્ત રાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત શિક્ષાપ્રણાલી ભારે દોષપૂર્ણ છે. સાહિત્યના વિષય ઉપર આ કેળવણી વિશેષ જોર આપે છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને તેમના જીવનસંગ્રામ અર્થે તૈયાર નથી કરતી. દેશની માતૃભાષાના અને આર્ય સંસ્કૃતિના ભોગે આંગલ ભાષા ઉપર તથા પાશ્ચાત્ય અનાત્મવાદી સભ્યતા ઉપર અયોગ્ય વળૂદ અને મહત્ત્વ અપાય છે. કેળવણીનું મુખ્ય ધ્યેય વિદ્યાર્થીઓને ફક્ત ગોખણપટ્ટિયા જ બનાવવાને સારુ, અને નહિ કે તેમનામાં આવશ્યક ગુણો ઉત્પન્ન કરવા તેમને જીવનપંથ માટે, સંસારસંગ્રામ અર્થે યોગ્ય બનાવવાનું. ઇંગ્લેડમાંથી

ત્રીજા વર્ગના (થર્ડ ક્લાસ) અંગ્રેજોને બોલાવી હિંદુસ્તાનના કેળવણી ક્ષેત્રે ઉપર કોલેજો અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તેમને નિયુક્ત કર્યા. જ્યારે હિંદુસ્તાનના ઉચ્ચતમ, બુદ્ધિશાળી અને પ્રભાવશાળી વિદ્વાનોને તેઓની નીચે, મુદર પ્રગતિમાન અવમગ્ના અભાવે નિર્મોચ્ય હવન વ્યતીત કરવા અને જૂએ મગવા નીમવામાં આવ્યા. હિંદુસ્તાનના કેળવણીના ક્ષેત્ર ઉપર વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શૈશવકાળથી કેળવણી પુખ્ત વયે જગતના પોતાના મંત્રાઓ લડી લેવાનું મર્વ આમર્થ્ય ધરાવતા થાય તેવા પ્રકારની યથાર્થ કાર્યમાધક કેળવણી આપવાની પોતાની ફરજની સરકારે તદ્દન અવગણના કરી.

ભારતવર્ષની આવા પ્રકારની શિક્ષાપ્રણાલીમાં મોઢું પરિવર્તન કરવાની પરમ આવશ્યકતા હતી, પરંતુ વસ્તુતઃ પ્રથમ મોટી જરૂરિયાત તો એ જ હતી કે મમત ગટ્ટની અદર કેળવણીનો ખડોખો પ્રચાર થાય અને તે કાર્યમાધક નીવડે તે અર્થે આ ક્ષેત્ર ઉપર ખૂબ દાનનો વ્યય કરવાને મરકાવ તૈયાર રાખી જોઈએ. જેથી લોડ કર્ઝની જાહેરાતોએ અને તેના કાર્યક્રમે ભારતીય જનતાના ઉચ્ચમાં મોટી મોટી આશાઓ ઉત્પન્ન કરી તેની વિશ્વવિદ્યાલય તપાસમંભિતિ પાસે હિંદીઓ તેમજ આંગ્લ-હિંદીઓની જુગાનીઓ, નિવેદનો અને મુશ્કેલીઓનો મોટો અમાર ધ્યેય હતો, કેળવણીના પ્રશ્ન ઉપર બંને વર્ગોએ તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન ધ્યેય અને દૃષ્ટિથી વિવેચન કર્યું હતું. કેળવણીનાં વિશેષ મગવડમય સાધનો, વિશેષ શાળાઓ અને કોલેજો, વિશેષ અધ્યાપકો, પગારમા વધારાઓ, પ્રાર્થમિક કેળવણીનો અધિકતર પ્રચાર, વિદ્વાન અને ઉચ્ચ પગારના શિક્ષકો, ખાનગી શંકાઓ અને શાળાઓની સ્વતંત્રતા, દુર્ગન્ધગાના તેમજ ઔદ્યોગિક કેળવણીનાં પૂરતા માધનો આ મર્વ ભાગતવાગીઓની માગણી હતી, કેળવણી વિશેષ રાષ્ટ્રીય અને માનવોચ્ચિત અને એ તેમની મુખ્ય નિશિષ્ટ માગણી હતી જ્યારે આંગ્લ-હિંદીઓની માગણી-કેળવણીનાં માધનોને કમી કરવા, ખાનગી શંકાઓ ઉપર અધિકતર અને મુખ્ય

કાબુ, વિશ્વવિદ્યાનયોના ધોનરો વધારવા, અને કેળવણીનો ક્રમ એવી રીતે યોજવો કે જેને પરિણામે ગિગતા યુવાનો ઉપર અકુશ રહે અને તેઓ બગાડ આસ્તાપાનનમા રહે-એવો હતી

આ બધા પ્રશ્નોનો સોલ્ડ કર્ઝને ખારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યો પરંતુ આ સર્વે ઉપર જ્યારે તેણે પેતાનો નિર્ધાર જાહેર કર્યો ત્યારે કેળવણીના દિંદી વર્ગને ખાતરી થઈ કે સોલ્ડ કર્ઝનની આ રાજનીતિ પાછળ એ જ ઉદ્દેશ હતો કે મગમગની મત્તાને વધારે દૃઢ કરવી, કેળવણીને લગતી મર્વ સ્વતંત્રતા ઝૂટવી લેવી અને બધી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને તથા રાષ્ટ્રીય બાવનાઓને તદ્દન નિર્મળ કરી કચરી નાખવી

સોલ્ડ કર્ઝનની ગુપ્ત કેળવણી પરિપદ

આ કેળવણી વિષય પરત્વે મન્દારની નીતિ ઘડવા જ્યારે મર્ઝને સીમના ખાતે મળેલ ગુપ્ત કેળવણી પરિપદમા કોઈ પણ દિંદીને દાખલ ન કર્યો ત્યારે જાગૃતીય જનતાનો ઉક્ત વિચાર વિશેષ દૃઢ થયો તેના વિશ્વવિદ્યાલય કાનૂને અખિત રાખીને જારે આઘાત પહોંચાડ્યો અને દિંદુરતાનની મર્વ પ્રમાણની કેળવણી ઉપર અંપૂર્ણ સરકારી અધિભાર મૂકી દેવો એ જ સોલ્ડ કર્ઝનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો તે વિષે હવે કોઈને મહેજ પણ શંકા ન રહી દિંદુરતાનના કેળવણીના વર્ગે સોલ્ડ કર્ઝનની આ આખી નીતિનો સુદ્ધમતાથી અભ્યાસ કર્યો અને એ અંતિમ વિચાર ઉપર આવ્યો કે જે કેળવણી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિની મતિને વિગેલ ત્વન્નિ બનાવી શકે, જેના પરિણામે પ્રગતિના રાષ્ટ્રીય બાવના દૃઢ થાય પ્રગતિ પોતાના પગ ઉપર જાબી રહી શકે તેવા બજા અને શક્તિ તેનામા ખીરે તથા બ્રિટિશ દુઃખત તરીકે જે પરાધીનતાની આક્રમમાં તેઓ જરૂરિયાતવાળા તે ગણજો તેટલી તેમાથી મુખ્ય થવાના અનિવાર્ય પ્રગતિમા જન્મે તેવા પ્રકારની રીતરસની અશા આ અરકાર પાસેથી રાખવી તે એક અભિગમ બન્યો છે

દિંદીઓ વિરુદ્ધ સોલ્ડ કર્ઝન

દિંદી પ્રગતિને જેટલું કે તેઓ આ સોલ્ડ કર્ઝન પરરપર વિરોધી

છે. આ ભારતવાસીઓને સ્વરાજ અને સ્વતંત્રતાના અભિલાષ હતા; જ્યારે લોર્ડ કર્ઝન હિંદની ગુલામગીરીના બધનો વધારે મજબૂત કરી ગુલામીના સમયને લખાવવાની અને તેમની વર્તમાન રાજદ્વારી પરિસ્થિતિને શાશ્વત સ્થિર કરી દેવાની ઇચ્છા સેવતો હતો. અમે સ્વતંત્રતા ઇચ્છતા હતા, તેની મુરાદ અમેને બ્રિટિશોની રહેમ અને દયા ઉપર પગધીન દશામા રાખવાની હતી અમારી આકાંક્ષા ગૃહીય પ્રગતિની ગતિને વેગવાન બનાવવાની હતી, તે ઉક્ત ગતિને સિધ્ધિ કરવા માગતો હતો.

અમે અમારા આત્મબળ, અમારી શક્તિ ઉપર ઝઝૂમવા ઇચ્છતા હતા, જ્યારે તે અમેને ગૌરાગ દેવોની શાશ્વત પગધીનતામા-ગુલામગીરીમા રાખવા ઇચ્છતો હતો. પ્રગતિના પથે પડવાની અમારી ધારણા હતી, તેને અમારા ઉપર અવિશ્વાસ હતો. પ્રમાણિક વિશ્વાસની નીતિને તે અનુસરે એ અમારી મનોભાવના હતી, જ્યારે તેણે સદેહ અને અવિશ્વાસની નીતિ ગ્રહણ કરેલ હતી. દેશભરમા મપૂર્ણ ઐક્ય જળવાઈ રહે એ અમારી મુરાદ હતી, જ્યારે તે કામ કામ વચ્ચે વિખવાદ અને વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરવાના કાગણો અસ્તિત્વમા લાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. દેશના સામાન્ય ધ્યેયની માધના અર્થે અમારી સર્વ શક્તિઓનું સંગઠન કરવાની અમારી આકાંક્ષા હતી, જ્યારે તે અમેને અન્યોન્યથી અનગ રખાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. પ્રતિનિધિ શામનના મુદ્દારાઓ દેશના ગજકારોમારમા દાખલ થાય એ અમારી મનોકામના હતી, જ્યારે અમેને મળેલ મુદ્દાગઓ રૂપે જે મંસ્યાઓ સ્થપાયેલ હતી તેને તેણે બદનામ કરવા માડી આ પ્રમાણે તેણે અમેને પ્રત્યેક માણુએથી પાછળ હટાવવાના પ્રયાસો જાગી ગયા હતા.

૧૯૦૫ નું મહાસભાનું પ્રતિનિધિમંડળ

ભારતીય ગૃહીય મહામહાના અગ્રેમરોએ આ સર્વ જોયું. તેઓએ

નીડરતાથી લોડ કર્ઝનની આ નીતિનો વિરોધ કર્યો, સખ્ત શબ્દોમાં તે નીતિની ઝાટકણી કાઢી આ સંબંધમાં કંઈક કરવા ભારતીય અગ્રેસરોએ તેની મુલાકાત માગી આ વિષય ઉપર ચર્ચા કરના પોતાના પ્રમુખને તેની સમીપ મોકલ્યા, પરંતુ લોડ કર્ઝને મહા સભાના પ્રમુખને મુલાકાત આપવાની સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ના મળવાની દીધી, અને એ રીતે મહાસભાના મોઢા ઉપર મખ્ત તમાચો માર્યો, તેનું લયકર અપનાવ કર્યું લોડ કર્ઝન મહાસભાના ઠરાવોને ધૂણાત્મક દૃષ્ટિથી જોતો હતો કારણ કે તે કહેતો કે એ ઠરાવોનું કશું વાસ્તવિક પરિણામ નથી આવતું લોકનાયકોને લાગ્યું કે તેઓનું અપમાન થયેલ છે તેઓ ખૂબ ચિડાયા, રોષે ભરાયા, પરંતુ આ બધું જતા તેઓ એ જ વિનીત નિર્ણય ઉપર આગ્રહ કે ઇચ્છામાં બ્રિટિશ જનતાને આ સંબંધમાં એક અભ્યર્થના ગુન્ગરવી જેથી બ્રિટિશ પ્રજા સમક્ષ ઇચ્છા જાતે એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવામાં આવ્યું.

આ પ્રતિનિધિ મંડળ બે જ સભ્યોનું બનેલ હતું શ્રી ગોખલે અને આ પુસ્તકના લેખક (લાલાજી) તેમણે ગ્રેટ બ્રિટનની અદર સખ્યાબંધ સભાઓ ભરી, હિંદુસ્તાનની વર્તમાન પરિસ્થિતિ ઉપર જાહેર વાખ્યાનો આપ્યા, કેટલાઓને મિત્રો બનાવ્યા, રાજદ્વારી પુરુષોની મુલાકાત લીધી સર્વનું પરિણામ તેમને નિરાશાજનક લાગ્યું તે પ્રતિનિધિ મંડળમાંથી એક સભ્ય (લાલાજી) હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા તેમણે એક નિરાશાજનક ઉલ્લેખપૂર્ણ વક્તવ્ય બહાર પાડ્યું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ભારતીય જનતાને કહી દીધું કે બ્રિટિશ પ્રજાતંત્ર પોતાના કાર્યોની અદર પોતાની ખટપટોની અદર એટલું મશગૂન રહે છે કે તે આપણે માટે કંઈ પણ કરવા અશક્ત છે બ્રિટિશ અખમારો હિંદુસ્તાનની ચળવળની હિમાયત કરવા ખુશી નથી, બ્રિટિશ પ્રજાને પોતાના દુષ્ટો સુણાવવા મુશ્કેલ છે, આ ઉપરાંત ઇંગ્લેન્ડની અદર આગળ હિંદીઓનું જાહેર મત ઉપર એટલું ધન્ય છે,

ઇંગ્લંડમાં તેમની ખ્યાતિ એટલી પ્રસરેલ છે કે મહાસભાની મુખ્યત્વે વિનીત અપૂર્ણ ચળવળ મદાયે નિષ્ફળ નીવડવાની એ નિઃસશય છે. ઇંગ્લંડથી ભારતની પ્રજા માટે તેઓ એક જ સંદેશ લાવ્યા કે જો દેશના સ્વાનંત્ર્ય અર્થે પ્રજામાં તીવ્ર ઉત્કંઠા હોય તો, ખરેખર રાષ્ટ્ર સ્વતંત્રતાને તેઓ આહવા હોય તો, તેમણે પોતે જ સજ્જ થવું પડશે, રણાંગણે ખેલવા તેમણે પોતે જ મયદાને પડી પોતાની આ ભાવનાની સાખીતી કરાવી આપવી પડશે.

મિ. હૂમે ૧૮૮૩ માં કલકત્તાના વિશ્વવિદ્યાલયના સ્નાતકોને ઉદ્દેશીને જે સંદેશ પાઠવ્યો હતો; અથવા તેમણે પોતાની “ Old Man's Hope ” અને “ The Star in the East ” એ પત્રિકાઓની અંદર જે વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા તેથી તેમનો (લાલાજીનો) સંદેશ સહેજ પણ ભિન્ન ન હતો.

૧૯૦૫ ની મહાસભા

આ એક પહેલો જ અવસર હતો કે ન્યારે એક ભારતીય અગ્રેસરે પોતાના વિચારો આટલા જુસ્સાથી આટલી નીડરતાથી પ્રજા સમક્ષ રજૂ કર્યા. હિંદુસ્તાનમાંથી તેમની ગેરહાજરી દરમિયાન બંગાલામાં સ્વદેશી અને બહિષ્કારની ચળવળનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હતો. શ્રી. ગોખલે પણ બહિષ્કારને એક રાજદ્વારી રાષ્ટ્ર તરીકે સ્વીકારતા હતા. જેથી હિંદી જનતા ઉપર તેમના સંદેશનો અદ્ભુત પ્રભાવ પડ્યો.

પ્રજાએ પરમ ઉત્સાહથી તે સંદેશને ગ્રીહ્યો, તેને સહર્ષ વધાવી લીધો. ૧૯૦૫ માં શ્રી. ગોખલેના (વાઇસરોયની કાઉન્સિલના નામદાર સભ્ય) અધ્યક્ષપણા નીચે બનારસ ખાતે ભરાયેલ મહાસભાના અધિવેશનમાં વિચારોની પુલના તથા આપણે કરી એક કાર્યક્રમ ઘડવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. શ્રી. ગોખલેને અપૂર્વ સ્વાગત અર્પવા પ્રજાએ જે ઉત્સાહ દર્શાવ્યો, વિષયવિચારિણી

સમિતિની બેઠકમાં જે ધમાલો ચર્ધ તે જ દર્શાવી આપે છે કે પ્રજાના વિચારોમાં બરાબર પરિવર્તન થયેલ છે, શ્રી. ગોખલે સાવધ છતાં ઉત્સાહી હતા. તેમનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાવણ તદ્દન વિનીત છતાં પ્રેરક હતું. તેમ છતાં તેમના મુંબઈના મિત્રો તેમને દૂર જવા દે તેમ ન હતા. વિષયવિચારણી સમિતિની પહેલી જ રાત્રે સર્વને લાગ્યું કે ફાટફૂટ અનિવાર્ય હતી; નિયમાનુમાર આ વખતે કાર્યક્રમ સર્વાનુમતે નિર્વિધનકારક પસાર થઈ શકે તેમ નહોતું. મહાસભાનો વૃદ્ધ નેતાગણ એક્ય અને સર્વાનુમતના કાર્યક્રમ માટે તૈયાર હતો; પરંતુ યુવકોએ તેમને પ્રતીતિ કરાવી આપી કે પુરાતન પ્રણાલીયુક્ત કાર્યક્રમ માટે એક્યની આશા હવે નિરર્થક હતી.

વિષયવિચારણી સમિતિની પહેલી જ રાત્રે કાર્યક્રમ ખતમ થઈ ગયા પછી ફક્ત એક જ પ્રસ્તાવને માટે સભામાં લંગાણુ પડ્યું, અને તે પ્રસ્તાવ યુવરાજ (વર્તમાન નરેશ) હિંદ પધારે ત્યારે સ્વાગત અર્પવા સંબંધી હતો. સર્વાનુમતે તે પસાર ન થઈ શક્યો. આ ઠરાવના વિરોધીઓએ મહાસભાની બેઠકની અંદર ખુદી રીતે તેનો વિરોધ કરવાની ધમકી આપી સ્વાગતસમિતિના સભ્યો અને વૃદ્ધ લોકનાયકો એકદમ ક્રોધાયમાન થયા. યુવાનો ઉપર આનું બરાબર વેર લેવાની ધમકી આપી, અને ભવિષ્ય ભાખ્યું કે તેનું પરિણામ ભારે વિપરીત આવશે. પરંતુ યુવાનોએ તે પર લેશ પણ ધ્યાન ન આપ્યું. બીજા દિવસની સવારનો આખોયે સમય આ વિરોધ પાછો ખેંચી લેવા સારુ યુવાનોને સમજાવવામાં પસાર થઈ ગયો. પરંતુ બંગાલી તરુણો અડગ રહ્યા, બેઠક ઓળખે પડી. પછી શ્રી. ગોખલેએ મહારાષ્ટ્રના તથા પંજાબના અગ્રેસરોને આ બાબતમાં ઘટતુ કરવા વિનંતિ કરી, આ લોકનાયકોએ પોતાના બંગાલી મિત્રોને એ બેઠકમાં હાજરી ન આપવા સમજાવી દીધા; તેમની ગેરહાજરીમાં એ ઠરાવ બસે પમાર થઈ જાય.

સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીને લગતા ઠરાવો ઉપર પણ ગરમ વિવાદપૂર્ણ ચર્ચા ચાલી હતી; પરંતુ અંતે સમજૂતી થઈ,

જેની અંદર રાષ્ટ્રીય પક્ષના સિદ્ધાંતનો સર્વાંશ વિજય થયો, તે માન્ય રખાયા.

કોંગ્રેસ મંડપની અંદર યુવકોએ ભાવિ કાર્યક્રમ વિચારવા અને ઘડવા એક ખુલ્લી સભા ભરી હતી. આ જ સમયે લોકમાન્ય તિલકે સત્યાગ્રહનો પ્રેરણાત્મક વિચાર યુવકો સમક્ષ રજૂ કર્યો. કોઈ ઠરાવો તો પસાર ન થયા; પરંતુ સભામાં હાજર રહેનારાઓમાંથી તરુણ રાષ્ટ્રીય વીરોએ સરકારી નોકરી અને અર્ધસરકારી સંસ્થાઓનો બહિષ્કાર કરી સ્વાશ્રય અને આત્મજીવ ઉપર જ મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ એ નૂતન યુગનો જન્મદિન.

સત્યાગ્રહ પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ

આ સત્યાગ્રહ આંદોલનના બે ઉદ્દેશ હતા. તેનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ એ હતો કે અખિલ રાષ્ટ્રને અને જનતાને વિદેશી શાસકની અપાર શક્તિમાં જ નહિ પરંતુ તેમની નિઃસ્વાર્થ પરોપકાર વૃત્તિમાં અડગ વિશ્વાસની જે મોહિની હતી તેનો સદંતર નાશ કરવો. રાષ્ટ્રીય પક્ષના એક અગ્રેમર (બાબુ બિપિનચંદ્ર પાલ) પણ એ જ વિચાર ધરાવતા હતા કે વિદેશી શાસકો ઉદાર તથા પરોપકાર વૃત્તિ ધરાવે છે એવી તેમના શબ્દોમાં જ કોઈ અજબ મોહનજ પ્રજા ઉપર પથરાયેલ છે:-

“ પ્રાચ્યાત્ય કહેવાતી સભ્ય રાજ્યનીતિની કુટિલ પ્રથાઓથી અજાત અને બિન કેળવાયેલ હિંદુસ્તાનની પ્રજા પોતાને માટે યા પોતાના દેશ અર્થે જે અભિપ્રાયો અને મંતવ્યો વિદેશી શાસકો વ્યક્ત કરતા હતા તે બધાને વેદવાક્યો સમજી તેમાં વિશ્વાસ મૂકવા પ્રેરાતી હતી. પ્રજાને કહેવામાં આવ્યું હતું કે હિંદુસ્તાનની પ્રજા પોતાનો રાજકારોગ્યાર મંલાગી લેવા નાલાયક છે, તે આ સત્ય તરીકે માન્ય રાખતી હતી. પ્રજાને કહેવામાં આવ્યું હતું કે ભારતવર્ષની પ્રજા નિર્બળ છે અને સરકાર અદ્વિત સામર્થ્ય ધરાવે છે. પ્રજાને કહેવામાં આવ્યું હતું કે ભારતવર્ષ માનવજાતની છેક દલદી પંક્તિ ઉપર છે, અને ઇંગ્લંડનો મુખ્ય હેતુ આ “ અર્ધ જંગલી દેશીઓને ”

સુધારવાનો છે. રાષ્ટ્રીય પક્ષે વિદેશી શાસકોના આ બધા દબોને ઉઘાડા પાડી પ્રજા ઉપર પથરાયેલ મોહજાળને તોડી પ્રજાને જાગૃત કરી તેમના પોતાના આત્મજાળનું અને આર્ય સંસ્કૃતિની લબ્યતાનું જ્ઞાન કરાવ્યું.

તેમનો બીજો ઉદ્દેશ દેશ અર્થે નિઃસ્વાર્થ આત્મભોગ અર્પણ કરવાની ભાવના, દેશ અર્થે ગમે તે ઉપદ્રવ યા કષ્ટ સહન કરવાની તત્પરતા, પ્રજાના હૃદયમાં એ ભાવનાઓના વિકાસ સાથે રાષ્ટ્રપ્રેમની જ્યોત પ્રગટાવવાનો હતો. ખાલી ઉપદેશથી જ એ ઉદ્દેશની સાધના ન જ થઈ શકે. તે ભાવનાઓને અગ્રેસરોએ પોતાના જીવન સાથે ધડી તદ્દન પ્રથમ પોતે જ વર્તી પ્રજામાં દાખલો બેસાડવાની જરૂર હતી. આ ઉદ્દેશોને અનુસરતો કેવા પ્રકારનો કાર્યક્રમ રાષ્ટ્રીય પક્ષે ધડ્યો તે આપણે આજુ બિપિનચંદ્ર પાલના જ શબ્દોમાં કહીશું.

“ આર્થિક તેમજ રાજદ્વારી બહિષ્કાર સરકારના રાજકારોઆરને લગતી માનપદ જગ્યાઓનો ત્યાગ, રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પ્રચાર, સરકારનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી તથા સરકારની હકૂમત તળે ચાલતી કોલેજો અને શાળાઓમાંથી વિદ્યાર્થીઓને ખેંચી રાષ્ટ્રીય હકૂમત તળે રાષ્ટ્રનું રાષ્ટ્રીય વિધાન ધડી શકે તેવા રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતોને સર્વાંશે અનુસરતી રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં એ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવું. અત્યારે સરકારી તેમજ અર્ધ સરકારી અધિકારીઓ તરફથી જે નાગરિક કર્તવ્યો થઈ રહ્યાં છે તે કર્તવ્યોનું, દેશમાં હસ્તિ ધરાવતા કાનૂનોનું સ્હેજ પણ ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય, પ્રજાને શિક્ષણ આપી તેઓને રાષ્ટ્રીય નાગરિક સ્વયંસેવાની તાલીમ આપવી, એ કર્તવ્યો, જેવાં કે ગ્રામશિક્ષણ આદિ પ્રજાને આર્થિક તેમજ વૈદિક સહાય, પ્રજાકીય શિક્ષણનો પ્રચાર, મેળાઓની અંદર લોકોના અથવા યાત્રાળુઓના ગંરજણ અર્થે સ્વયંસેવકોને પોલીસની તાલીમ, તેને લગતા કાનૂનોનું શિક્ષણ વગેરે—ખાનગી પંચાયત સંસ્થાઓ બની કરી તેની અંદર દીવાની અને મુકદ્દમી અદાલતોને નહિ. લગતી તેવી કોઈદારી તકરારોની પનાવટ કરવી. આ એ રાષ્ટ્રીય પક્ષના કાર્યક્રમની રૂપરેખાઓ. ”

આ યોજનાના ઉદ્દેશો પરત્વે તે જ લેખકના શબ્દોમાં:—

“ આ કાર્યક્રમનો અત્યક્ષ ઉદ્દેશ એ જ હતો કે પ્રથમ તો રાષ્ટ્રના સામાન્ય હિતની ખાતર સહકારી સંસ્થાઓની સહાયતાથી પ્રજામાં પ્રબળ નાગરિક ભાવના ઉત્પન્ન કરવી અને ખીલવવી; પછી સ્વતંત્ર પ્રજાના રાજદ્વારી ધર્મોની મોટી અને ભારે જોખમદારી હિંદી જનતા સમજતી થાય અને એ જોખમદારીને વહન કરવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ધરાવતી થાય તે અર્થે આ પ્રમાણે પ્રાયઃ તેને કેળવવી. જ્યારે અન્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે દેશભરમાં સ્થળે સ્થળે ઉત્સાહી રાજદ્વારી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી દેવી કે જે સંસ્થાઓ દ્વારા લોકનાયકો આમજનતા સાથે સીધા સંબંધમાં મુકાય, અને જેથી આ લોકનાયકો ભારતીય પ્રજાના સંગઠિત અવાજનો પ્રભાવ સરકાર ઉપર પાડી પ્રજાના હકોની વિશેષ દૃઢતાથી માગણી કરી શકે. ”

સાથે સાથે એટલી પણ આ સ્થળે નોંધ લેવી ઘટે છે કે આ કાર્યક્રમમાં નિર્દેશ કરેલ બહિષ્કાર અને સ્વયંસેવક દળ એ બે કલમે સિવાય એ આખોયે કાર્યક્રમ રાષ્ટ્રના સર્વ વિભાગોની અંદર તેમાંયે વિશેષ કરી પંજાબ અને મહારાષ્ટ્રની અંદર અમલમાં મુકાયો હતો, અને તેમાં કંઈક અંશે સફળતા પણ મળી હતી. રાષ્ટ્રભક્તિની અદ્ભુત ભાવના પ્રજામાં ત્વરાથી જાગૃત કરવાના, એ રાષ્ટ્રીય જુસ્સો પ્રજામાં ખીલવવાના આંતરિક ખ્યેય સાથે રાષ્ટ્રમાં કેળવણીનો બહોળો પ્રચાર કરવાના આશયથી પૂનામાં કેળવણી મંડળની સ્થાપના આ કાર્યક્રમના પરિણામરૂપે થયેલ હતી. તે જ પ્રમાણે સ્વદેશી, સહકારી સંસ્થાઓ, અને ખાનગી પંચાયત અદાલતોની પણ સ્થાપના થઈ ચુકેલ હતી. પરાપકારવૃત્તિ અને રાષ્ટ્રપ્રેમ એ જ મુખ્ય ભાવનાઓથી પ્રેરાઈ આ પ્રયાસો થયા હતા, અંગાણની અંદર વિદ્યાસાગર અને અન્ય અગ્રેસરોએ પણ એ જ ભાવનાઓથી પ્રેરાઈ ખાનગી કોલેજો કાઢી હતી. એ જ પ્રમાણે મદ્રાસમાં પણ પંચાઈનીય કોલેજ ખોલવામાં આવેલ હતી. મુંબઈ પાસે તો તેની પોતાની જ યોજનાઓ

હતી, અને ખાસ કરીને વ્યાપાર અને ઉદ્યોગની અંદર સારાચે હિંદુસ્તાનમાં તે મોખરે હતું. તે જ પ્રમાણે પંજાબમાં પણ ૧૮૮૭થી સ્વદેશી પ્રચારનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હતો. પોતાનો આર્થિક લાભ જળવવો અને સાથે દેશહિત, રાષ્ટ્રીય હિત સાધવું એ મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. આ જ રાષ્ટ્રીય ભાવના તળે D. A. V. (દયાનંદ આંગલવેદિક) કોલેજ તથા પંજાબ નેશનલ બેન્ક, ભારત ઇન્ડિયો-સ્ટીલ કંપની આદિ સંસ્થાઓ અને બેંક-ન્ટ કંપનીઓ ખોલાઈ હતી. ધાર્મિક તથા પરોપકાર વૃત્તિથી હિંદુ અનાથાશ્રમ પ્રવૃત્તિ, દુષ્કાળદૂર પ્રવૃત્તિ, વગેરેનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હતો. દુષ્કાળદૂર અથ તથા કાંગડા ધરતીકપ દૂર માટે એક સ્વયંસેવક દળ પણ બિંબું કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૦૫થી પણ પહેલાં પંજાબ પ્રાંતમાં સરકારની સહજ પણ સહાયતા વગર, પ્રજાથી જ પોષાતી અનેક પ્રજાકીય સંસ્થાઓ અને શાળાઓ સ્થપાયેલ હતી કે જેના ઉપર સરકારનું બિલકુલ આધિપત્ય ન હતું. રાષ્ટ્રપ્રેમ અને દાનવૃત્તિ એ બે જ ઉદ્દેશો આ સંસ્થાની સ્થાપના પાછળ હતા, અને નહિ કે રાજદારી ઉદ્દેશ.

આ બધી ચળવળો સત્તાધીશ નોકરશાહીને ન રુચે તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ એને દબાવવા જેટલી શક્તિ તેઓમાં નહોતી. કાઈ કાઈ અફસર તો કેટલીક વખત તે પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ભર્યા વર્તાવ રાખતો હતો અને કઈ આર્થિક સહાય પણ આપતો હતો, પરંતુ બંગાલ તો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની આ બાબતોમાં ભારે પછાત હતું. જેથી ન્યારે લોર્ડ કર્ઝને બગલગની જાહેરાત બહાર પાડી, કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયના પોતાના ભાષણમાં પૂર્વની સત્વપ્રિયતા ઉપર હુમલો કર્યો, તથા અન્ય પ્રસંગોએ પણ ભારતવાસીઓને નિરર્થક પ્રત્યાપ કરનારાઓ, ખીકણ, વિતંડાવાદી અને સ્વદેશભક્તો? કહ્યા ત્યારે બંગાલીઓનું આત્મભાન જાગૃત થયું, અને લોર્ડ કર્ઝન ઉપર એનું બરાબર વેર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો, તથા તે કેટલો જૂઠો છે તે સારાચે જંગતને બતાવી આપવાનો નિર્ધાર કર્યો. આ પછી કયા કયા બતાવો બન્યા તેનું નિરપણ જુદા જ પ્રકરણથી કરીશું.

પ્રકરણ ૪ થું

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો બાલ્યકાળ.

બંગલંગ

૧૯૦૫ના ઓક્ટોબરની એ સોળમી તારીખ. એ દિવસે બંગાલના જૂના પ્રાંતના લોર્ડ કર્ઝને બે વિભાગ પાડ્યા. ‘ એ દિવસે જનતાએ શોક પાળ્યો. બે વિભાગના અસંખ્ય માણસોએ ઉપવાસ કર્યો, ઉઘાડે પગે નદી અથવા પવિત્ર સરોવર પર જઈ સ્નાન કર્યું, અને બંધુત્વની ભાવનાની, રાષ્ટ્રીય ઐક્યની રાખડી એક બીજાના હાથ ઉપર આધી.’ ૧૯૦૫ના ઓગસ્ટની સાતમી તારીખે બંગાવાના અગ્રેસરોએ કલકત્તા ટાઉન હોલમાં કામીમ બત્તરના મહારાજ મર્નિદ્રચંદ્ર નંદીના અધ્યક્ષપણા નીચે ભરાયેલ જાહેર સભામાં બંગલંગના પ્રસ્તાવના વિરોધમાં બ્રિટિશ માલના સપૂર્ણ બહિષ્કારની ઘોષણા કરી.

બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર

મૂળ આશય તો એ હતો કે અમુક દ્રવ્ય મુદતને માટે આ બહિષ્કારની યોજનાનો આશ્રય લેવો; જેથી શરૂઆતમાં જે પ્રતિજ્ઞાપત્રો તૈયાર થયાં તેમાં અમુક મમળની હદ મૂકવામાં આવી હતી. ત્યાં સુધી બંગલંગનો પ્રસ્તાવ પાછો ખેંચાઈ રદ ન થાય ત્યાં સુધી જ, આ યોજનાનો અમલ કરવાનો હતો. એક બંગાલી રાજદારી અગ્રેસરના શબ્દોમાં કહીયું કે આ બહિષ્કારના દરાવ પાછળ

ગુજ ઉદ્દેશ એ હતો કે આદિયન દ્વાગ બ્રિટિશ દાગખાનાવાળાઓને આર્થિક દાનિ પહોંચાડવી અને એ રીતે આ બગબગને રદ કરાવવામાં તેમની મદાતુશૂતિ અને મદાયતા મેળવવા. પરંતુ અંગ્રેસોને અત્યાનક વિચાર રકુર્ગો બહિષ્કાર એ તો એક અણુમોવ આર્થિક રાસ છે કે જે વડે વિદેશીઓના આર્થિક આક્રમણ સામે ભારતવર્ષનું મંપૂર્ણ રક્ષણ થઈ શકે.

એ જ લેખકના રાખેલા “કલકત્તાથી બહાર પડેલ પ્રતિજ્ઞાપત્રો ઉપર મોગી મંખ્યાની અદર ભાગતવારીઓએ સહી કરી, પરંતુ એક જ શરતથી કે ‘બગલગ રદ ન થાય ત્યાં સુધી જ’ કેટલાક મમય સુધી તો આ બહિષ્કાર ભારે વિજયવંત નીવડ્યો. ૧૯૦૫ના ઓક્ટોબરનો એ ‘સુભગ દિન કે જે દિવસે કલકત્તામાં માન્ચેસ્ટરના માલના મોટા પ્રમાણમાં આવક સોદાઓ થાય છે, તે દિવસ બિજકુત વ્યાપાર વગર પમાર થયો વિદેશી માલનો વ્યાપાર જેમ જેમ મદ પડતો ગયો તેમ તેમ તે સાથે સ્વદેશી માલના ઉદ્યોગનું પુનર્જીવન થવા માડ્યું હાથવણાટનો ઉદ્યોગ સમસ્ત રાષ્ટ્રની અદર વ્યાપક બનવા લાગ્યો બગાલ મિવાય અન્ય પ્રાંતોએ બહિષ્કારની સક્રિય પ્રવૃત્તિને બદલે સ્વદેશી હિલચાલને અપનાવી લીધી જેને પરિણામે દેશી કારીગરોને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું બંગાલની અદર આ પ્રવૃત્તિ વિશેષ પ્રભાવશાળી અને પ્રબળ બનવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે તેની અદર જમીનદાર અને કૃષિમાર, મૂઠીદાર અને મજૂર, શિક્ષિત અને અશિક્ષિત બધાઓએ એક મગ્ગો સાથે આપ્યો હતો. થોડા સમય સુધી તો આ પ્રવૃત્તિની એટલી વિજયવતી અસર થઈ કે કલકત્તામાં પ્રગટ થતા આગ-રિંદી અખબાર ઇંગ્લિશમેનને કહેવું પડ્યું કે ‘આટલું તો સત્ય છે કે કલકત્તામાં વખારો માલથી ભરેલી છે અને જૂનું વેચાણ લગભગ અશક્ય થઈ પડેલ છે બહિષ્કારના રાજ્યાતના દિવસોમાં તો એવી સામાન્ય માન્યતા હતી કે કાપડના વ્યાપારની મદતા કોઈ આર્થિક કારણોને અંગે હતી.

“કેટલીયે પ્રતિષ્ઠિત મારવાડી પેઢીઓ પાયમાલ થઈ ગઈ છે, મોટી મુગેપિયન આયાત-પેઢીઓને પોતાનો કાપડનો વ્યાપાર સદ્ તર બધ કગ્ગો પડ્યો છે અથવા તો એ વ્યાપારને ઘટાડો નાખવો પડ્યો છે. તેમની વખારોમા માલ પણ પુષ્કળ ભરાતો જાય છે; કારણ કે જે મારવાડી અને હિંદી વ્યાપારીઓએ તેમની માથે આવક સોદાઓ કર્યા હતા તેમને નાઈલાને કહેવું પડ્યું કે માલ મલાળી લેવાને તેઓ તદ્દન અસમર્થ છે. આ હકીકતો એટલી નરદમ સત્ય અને જાણીતી છે કે તેને છુપાવવાની કોશીયો કગ્ગી તે નિર્ગર્થક છે બહિષ્કારથી વેપારને જે સખ્ત ફટકાઓ લાગ્યા છે, જે પારાવાગ તુકમાન થયેલ છે તે બધી મિનાઓ જાહેર કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે આથી બહિષ્કાર અદિલનને ઉત્તેજન આપવાનો પ્રશ્ન અત્રે ઉપસ્થિત નથી થતો તેમને એ ઉત્તેજનની આવશ્યકતા પણ નથી. પરન્તુ આ યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિથી ખ્રિષ્ટિશ જનતાને અને હિંદુસ્તાનની સરકારને જાગૃત કરી તેમને ચેતવવાની જરૂર રહે છે કે ખ્રિષ્ટિશ રાજના દુસ્મનોને બહિષ્કાર દ્વારા હિંદુસ્તાનમા ખ્રિષ્ટિશ સામ્રાજ્યનું હિત હણવાનું એક રાજદારી અમોઘ શસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયેલ છે.”

ઇંગ્લિશમેનના આ લેખનો ઉપસહાર બહિષ્કાર અદિલનના વિજયનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ આપે છે, “તેમ છતાં પ્રશ્ન એ રહે છે કે હવે સરકાર શું કરવા ધારે છે ? આ પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર બિલકુલ આગળ ધપવો ન જોઈએ. એ પ્રવૃત્તિને તેટલેથી જ અટકાવવી પડશે નહિ તો એક ખુદસા શસ્ત્રના વિપ્લવ કરતાં પણ આ આણુમાલ હથિયાર હિંદુસ્તાન સાથેના ખ્રિષ્ટિશ સંબંધ ઉપર સખ્ત પ્રહારો કરી તેના અવિલંબે સદ્ તર નાશ કરશે.”

સરકારનો પડકાર

બગાવી અગ્રેમરોની આ પ્રવૃત્તિ પાછળ વર્તમાન વિનીત

પક્ષસહિત આખાએ બંગાલનું સંયુક્ત બળ હતું. આ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓ આવશ્યક ભાગ ભજવી રહ્યા હતા. આ પ્રવૃત્તિના પ્રત્યુત્તરમાં સરકારે વિદ્યાર્થીઓ સામે યુદ્ધના મોરચા માંડ્યા. કારણ કે નોકરસાહીની એ માન્યતા હતી કે સ્વદેશીના પ્રચારકાર્યનો સર્વ આધાર વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અવલંબેલ હતો. શ્રી. પાલના શબ્દોમાં જ “ બદ્ધિકાર પ્રવૃત્તિના પ્રારંભમાં ન્યારે પ્રજ્ઞના હૃદય ઉપર આ પ્રવૃત્તિનો યથેષ્ટ પ્રભાવ નહોતો, પડ્યો, ન્યારે એના ઉદ્દેશને, એના મર્મને પ્રજ્ઞ સમજતી નહોતી થઈ ત્યારે એના સક્રિય વિજયનો મુખ્ય આધાર વિદ્યાર્થીઓના પહેરા ઉપર જ હતો. “ મિ. પાલ આપણને મક્કમતાથી ખાત્રી આપે છે કે વિદ્યાર્થીઓની આ કાર્યપદ્ધતિ આત્મશુદ્ધિ અને નીતિના ધોરણ ઉપર જ રચાયેલી હતી. તેમાં ધમકી, બળાત્કાર કે શારીરિક બળને સ્થાન ન હતું; અથવા તો પાશ્ચાત્ય જડ પ્રજ્ઞની પિકેટિંગ પદ્ધતિનું સહેજ પણ અનુકરણ અત્રે કરવામાં આવ્યું નહોતું. ”

અલગત બ્રિટિશ પ્રજ્ઞ આ સત્ય વસ્તુ માન્ય નથી રાખતી. એ ગમે તે માન્યતા ધરાવતી હોય, પરંતુ એટલું તો નિઃસંશય હતું કે સરકાર આ પિકેટિંગને નહોતી ચાહતી. વિદ્યાર્થીઓના સાથથી આ પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ વિશેષ વેગવાન બને, એ પ્રવૃત્તિ વિશેષ પ્રભાવશાળી બને તે સરકારને કેમ રુચે! એથી પ્રથમ તો સરકારે એ કાનૂન પસાર કર્યો કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રીય યા રાજદ્વારી સભામાં હાજરી ન આપી શકે. જે વિદ્યાર્થી આપતા હતા તેમને શાળા, કોલેજ કે વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી કાઢી મૂકવા સુધીની અનેક પ્રકારની નસ્યતની ધમકી અપાતો હતી.

બંગાળની આગે કૂચ

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય : બંગાળી અગ્રેસરોએ પછી એકમત થઈ સરકારના આધિપત્યસહિત તદ્દન સ્વતંત્ર એક વિશ્વવિદ્યાલય ખોલવાનો

ઉપરાંત સાહિત્યવિષયક, વૈજ્ઞાનિક, ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો આવશ્યક પ્રબંધ કરી કેળવણીની રાષ્ટ્રીય કાઉન્સિલે અંગ્રેજી ભાષાને બીજી ભાષા તરીકે સ્થાપેલ હતી, જ્યારે પહેલું સ્થાન બંગાલી અને સરકૃતને તથા મુરિલમ સંબંધમાં ઉર્દુ, ફારસી અને અરબીને આપાયેલ હતું.

બંગાલામાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ચળવળની સલાઓમાં કે મેળાવડાઓમાં ભાગ લેનાર તથા હાજરી આપનારા વિદ્યાર્થીઓ સામે સરકારી શાળા, કોલેજ કે વિશ્વવિદ્યાલયનાં દ્વારો બંધ રહેશે એ સરકારની ધમકીના પરિણામે આ પ્રવૃત્તિનો જન્મ થયો હતો; છતાં પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પ્રવૃત્તિના અગ્રેસરોએ અધિકારીઓ સામેના વિરોધનાં ખુલ્લાં કારણોનો પરિત્યાગ કર્યો હતો. સરકાર સામે સહેજ પણ વિરોધ કર્યા વગર તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરવાનો તેઓએ નિર્ધાર કર્યો હતો. આ પ્રવૃત્તિનું મૂળ કારણ રાજદ્વારી હતું છતાં અગ્રેસરોએ તદ્દન બિનરાજદ્વારી વલણ અખત્યાર કરી સરકાર સામેનાં બધાં વિરોધાત્મક કારણોને છોડી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

અરવિંદ ઘોષ

આ અદિલનમાં પ્રમુખસ્થાને ભારતના રાષ્ટ્રવિધાયક અને રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવનાર એક શાન્ત નિઃસ્વાર્થી હિંદુ યુવક હતા. પ્રજામાં ચેતન રેડી પ્રોત્સાહન સહ અદ્ભુત પ્રાણત્યના ઝરા પ્રજા વચ્ચે વહેતા મૂકવાના સમયની શાન્તિથી પ્રતીક્ષા કરતા હજી તેઓ અંધારામાં જ રહ્યા હતા, તેમનું નામ અરવિંદ ઘોષ.

તેમણે ઇંગ્લંડમાં બીચી કેળવણી લીધી હતી. વિશ્વવિદ્યાલયમાં દાખલ થતા પહેલાં જ શાળામાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો તે શાળાના મુખ્ય અધ્યાપકે એક સમયે કહેલું હતું કે "પોતે છેલ્લા ૨૫ થી ૩૦ વર્ષ થયાં શાળાખ્યક્ષ તરીકે કામ કરી રહ્યા હતા તે

સમય દરમિયાનમાં અરવિંદ બાણુ જેવા વિચક્ષણુ શુદ્ધિ અને અદ્ભુત માતૃયૌવિભૂષિત એક પણ વિદ્યાર્થી સાથે તેઓ કદી પણ સંસર્ગમાં આવ્યા ન હતા.”

કેમ્બ્રીજમાં યુરોપિયન સાહિત્ય અને કલામાં પ્રવીણતા સંપાદન કરી સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં તેઓ ફતેહમદીથી ઉત્તીર્ણ થયા હતા; ફક્ત ઘોડેસ્વારની પરીક્ષામાં તેમને નિષ્ફળતા મળી. માનવ જીવનમાં કવચિત્ અને તેમ આ નિષ્ફળતા તેમને પરમ લાભદાયી અને આશીર્વાદરૂપ નીવડી.

માસિક રૂપિયા ૭૫૦ ના પગારથી તેઓ વડોદરાના મહારાજાની નોકરીમાં હતા. આ સમયે તેમને નેમની માતૃભૂમિનું આદ્વાન મળ્યું. એ આદ્વાનના પ્રત્યુત્તરમાં અવિલખે તેમણે આ મોટા પગારની નોકરીનો ત્યાગ કરી દીધો, અને ફક્ત દોઢસો રૂપિયાના માસિક વેતનથી રાષ્ટ્રીય કોલેજના કુલનાયકની જગ્યા સ્વીકારી માતૃભૂમિને અરણે પોતાનું જીવનસર્વસ્વ ધર્યું.

તેમની સાથે થોડો સમય કામ કરનાર એક બધુ તરફથી આપણને કહેવામાં આવે છે કે “કેળવણીની રાષ્ટ્રીય કાઉન્સિલે પોતાના બિનરાજદ્વારિ વલણુ વિષે બહાર પાડેલ ફતવા માથે તેઓ સહમત ન હતા. બ્રિટિશ અધિકારીઓને નાખુશ કરી તેમનો રોષ વહોરી લેતાં કાઉન્સિલના સભ્યો ડરતા હતા. શ્રી. અરવિંદની એ માન્યતા હતી કે આવી નિરર્થક બીરુતાનો લેશ પણ જરૂર નથી. આમ છતાં તેઓએ કાઉન્સિલની બહુમતીનો ધરાવ સ્વીકારી પોતાના કાર્યનો પ્રારંભ કરી દીધો. પોતાના રાજદ્વારી વિચારોથી કાઉન્સિલના સભ્યોના વિચારો તદ્દન ભિન્ન અને અન્યથા પ્રકારના હતા, તેવા સભ્યોના આધિપત્ય નીચે ચાલતી કોલેજના નામધારી કુલનાયક તરીકે રહેવું એ તેમને આરંભથી જ ભારે વિચક્ષણુ લાગ્યું. આ એક અધટિત બનાવ કહી શકાય.

આણે જમાનાની ઉત્કૃષ્ટ કેળવણી તેમણે સંપાદન કરેલ હતી. વડોદરામાં કેટલાંક વર્ષ તેમણે શિક્ષકની જગ્યા ઉપર પમાર કર્યા હતાં, અને એ કાળમાં તેમણે ઠીક અનુભવ મેળવ્યો હતો. પ્રજાજીવનની શક્તિનું અને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમને થયું હતું. ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં શિક્ષણની કલા અને વિજ્ઞાનના નૂતન યુગના ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધાંતોને કેમ દાખલ કરી શકાય તે વિષેનું ઉચ્ચ જ્ઞાન તેઓ ધરાવતા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે પ્રજાની સ્વતંત્રતા અને પ્રજાની પ્રગતિ તથા મહત્તાનો મૂળ આધાર એ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય કેળવણી ઉપર છે. નિઃસંશય તેમનું ધ્યેય રાજદારી હતું. પરંતુ રાજનીતિનો અર્થ તેમને મન સામાન્ય ન હતો, વિશેષ ગૂઢ અને ભાવવાહી હતો. તેમને સમયાનુકૂળ દેખીતો લાલ મેળવવાતી રમનો નહોતી રમવી. જેમાં માનવ જાતનું જીવન અને માનસ ધડી શકાય તેવી કળા રચાપવા ઇચ્છતા હતા, કે જે કેળવણીના આદેશનના આધાર અને પ્રત્યાધાર પ્રજાજીવન ઉપર ચર્તા પ્રજાનું નવસર્જન સર્જ શકાય, રાષ્ટ્રનું રાષ્ટ્રીય વિધાન ધડી શકાય. તેમની માન્યતા હતી કે ધર્મ અને નીતિ જેમ કેળવણીમાંથી વિખૂટાં પાડી નથી શકાતાં તેમ રાજનીતિને પણ કેળવણીમાંથી અજાગી ન જ રાખી શકાય. માનવજીવનનાં આવશ્યક અંગોને અને તરવોને પૃથક્ પૃથક્ રાખવાની હિમાયત કરનાર કેળવણીની કોઈ પણ અણાલી પ્રાચીન અથવા મધ્ય કાળની હોવી જોઈએ અને નહિ કે નવા યુગની.”

મારી માન્યતાનુસાર પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં કે અન્ય કોઈ પણ સ્થળે માનવજાતના ઇતિહાસમાં રાજનીતિમાંથી ધર્મ અને નીતિને સફળતાથી વિખૂટાં પાડી શકાયાં હોય તેવું એક પણ દૃષ્ટાંત નોંધાયેલ નથી.

કેળવણીની રાષ્ટ્રીય કાઉન્સિલના ધનાઢ્ય અગ્રેસરો અસંવેદ બાબુના આ સિદ્ધાંતોને સ્વીકારી શક્યા નહિ, બ્રિટિશ અધિકારી

વર્ગની મામેના વિરોધની દહેશતમાંથી તેઓ મુક્ત નહોતા થઈ શક્યા. તેઓની એ માન્યતા હતી કે જો કદાચ આ વિરોધનો જવાબા બજૂકી બેઠે તો તેઓનું રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું કાર્ય અશક્ય જેવું થઈ પડે. આ રોપ વહોરી લેવા જેટલું સામર્થ્ય તેઓમાં ન હતું. તેને માટે તેઓ તૈયાર ન હતા. અનુભવે તેમને એટલું તો દર્શાવી આપેલ છે કે તેમની આ કેળવણીની યોજના પરત્વે બિનરાજદ્વારી વલણ જાહેર કર્યા છતાં પણ નોકરશાહીનો સખ્ત વિરોધ અને રોપ વહોર્યા વગર કેળવણીની યોજનાને મંપૂર્ણ રીતે વિજયવંતી બનાવવાની તેમની માન્યતા નિઃસંશય બૂલબરેલી છે.

શાળા એ એક દિવ્ય મંદિર છે; કે જ્યાં પ્રજાનાં માનસ ધડાય છે, માનવધર્મ પોષાય છે, જીવન ચેતનામય વિકાસને પામે છે. આ બાવનાનો માનવ જાતના ઇતિહાસમાં કદી નહિ થયેલ આવિર્ભાવ આજે પ્રજાને થયો, લોડ કર્ઝન પણ આ વસ્તુનું તત્ત્વ સમજ્યો હતો; જેથી દિંદી હકૂમત તજે ચાલતી શાળાઓમાં અને કોલેજોમાં રાષ્ટ્રીય બાવનાને કચરી નાખવાનો તેનો મુખ્ય ઇરાદો હતો. આ બધી મંરથાઓમાં અંગ્રેજી તત્ત્વો દાખલ કરી એ સર્વ ઉપર બ્રિટિશ અધિકાર મૂકી દેવો તે તેની ખાસ આકાંક્ષા હતી.

સીમલા ખાતે ભરાયેલ શુભ કેળવણી પરિષદમાં તેણે ગોરા પાદરીઓને નિમંત્ર્યા હતા, પરંતુ એક પણ દિંદીને નહિ. તેને ભારતવાસીઓ ઉપર વિશ્વાસ ન હતો; તેથી જ છાત્રી રમતો રમવાની ખામ નહર હતી. એમ મનાવું હતું કે કેળવણીની રાષ્ટ્રીય કાઉન્સિલ લોડ કર્ઝનની નીતિની વિરોધમાં કાર્ય કરી રહેલ હતી. કર્ઝન તો ચાલ્યો ગયો; પરંતુ તેના વિચારો, તેના આશયો, તેની યોજનાઓ સાથે મંપૂર્ણ પરિચિત થયેલ નોકરશાહી તો ત્યાં જ હતી. આ નોકરશાહી બંજાળોઓને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની યોજના, રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પ્રચાર કરવા, અને એકદમ બ્રિટિશ હકૂમત વગર, અંગ્રેજી તત્ત્વ વગર તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે

રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉપર શાળા અને કોલેજોની સ્થાપના એમનેએમ કરવા દે તેમ ન હતું. પછી તો જે સંજોગો તજે રાષ્ટ્રીય કોલેજો ખોલવામાં આવી હતી, રાષ્ટ્રીય શાળાઓની સ્થાપના થઈ હતી તે સંજોગોને રાજદ્વારી સ્વરૂપ અપાયું. બહિષ્કાર પ્રવૃત્તિમાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થી ચતુર્કિચિત્ત પણ ભાગ ન લે એ સરકારની અને નોકરશાહીની મનોભાવના હતી; જ્યારે આ આંદોલનમાં વિદ્યાર્થીઓ પ્રધાન ભાગ ભજવે એ બંગાલીઓનો આગ્રહ હતો, અને તેથી જ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને કોલેજોનો જન્મ થયો હતો. અલખત સરકાર સામે આ ખુલ્લો વિપ્લવ હતો. અરવિંદ ધોષ આ વિપ્લવના અગ્રગણ્ય નેતા હતા. તેમની સાથે અમુક કુલીન, ઉચ્ચ વિચાર અને આદર્શ ધરાવતા પવિત્ર ચારિત્ર્યના પ્રખળ લેખકો અને વક્તાઓ જોડાયા હતા. અલખત સંજોગોને લઈને તેઓએ રાષ્ટ્રીય કેળવણી કાઉન્સિલની બહુમતિનો બિનરાજદ્વારી ફતવો સ્વીકારેલ હતો; પરંતુ તેમને લખતાં કે ખોલતાં કોઈ અટકાવી શકે તેમ ન હતું. પોતાની લેખન કે વક્તૃત્વશક્તિ દ્વારા તેમના રાજનૈતિક વિચારોના પ્રચંડ પ્રચાર સામે વિરોધ કરવામાં આવ્યો હોત તો રાષ્ટ્રીય કેળવણીની યોજના એકદમ નિષ્ફળ નિવડી હોત અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું કાર્ય બિલકુલ આગળ ધપી શક્યું ન હત. તેમણે અખબારો કાઢી સ્પષ્ટ ભાષામાં ભારે નીડરતાથી રાજદ્વારી, આર્થિક અને કેળવણી વિષયક આઝાદીની અનેરી ભાવનાઓનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો હતો. તેઓ પ્રખર વિદ્વાન હતા. પોતાના પરાધીન દેશના ઇતિહાસનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેઓ ધરાવતા હતા. આ બધાનો નતીજો શું આવશે એ તેઓ જાણતા હતા અને તેને માટે ગમે તે કષ્ટ સહન કરવા તૈયાર હતા, પરંતુ ખુલા શત્રુધારી બળવાને માટે તેઓએ હજુ મુધી તૈયારી નહોતી કરી.

રાષ્ટ્રીય અખબારો

બંગાલી અને અંગ્રેજી ભાષામાં તેઓએ કેટલાંયે વર્તમાનપત્રો કાઢ્યાં, અને એ દ્વારા જનતા સમક્ષ પોતાના વિચારો, રાષ્ટ્રીય

ભાવનાઓ રજૂ કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો 'સન્ધ્યા' 'વંદેમાતરમ્' એ બે પત્રોનો બહોળો ફેલાવો થતાં લાગ્યો. થોડા માસમા તો બગાલનું આખુલે વાતાવરણ બદલાયું, નવા ઓજસ પુરાયા, બગાલ રાષ્ટ્રીય વાતાવરણથી ધેરાયું. ઘેર ઘેર, સ્થળે સ્થળે, અખબારોમા અને જાહેર સભાઓમા, કવિની કવિતામા અને લેખકની કલમમા, સાહિત્યમા અને સંગીતમા, જલમામા અને નાટકમા, ચિત્રકારની કલામા રાષ્ટ્રીય જ્વાળા ભભૂકી ગઈ વંદેમાતરમ્નો જયપોષ મારાયે રાષ્ટ્રની અદર વ્યાપક બન્યો, શાળાઓમા, કોલેજોમા, જાહેર ઉદ્યાનોમા, શેરીઓ શેરીઓ અને ચોટે ચોટે, વંદેમાતરમ્ના ગગનભેદી જ્યનાદો ચવા લાગ્યા મરકારી ઓઢિઓ અને અંગ્રેજ અધિકારીઓના નિવાસ-રથાનો પણ આ જ્યનાદથી ગાજી ઊઠ્યા.

સભાઓ, મંમિતિઓ અને અખાડાઓ સેંકડોની સખ્યામા અસ્તિત્વમા આવવા લાગ્યા, ન્યા બગાવી નવયુવાનોના યૂથના યૂથ વ્યાયામની અને લડાયક તાલીમ લેવા ઊતરી પડ્યા મેંદાવેના ક્ષત્રિ કથનનું અનુકરણ કઠીને ફેટલાક આગ લિંદીઓ બગાડીઓના માથામા 'ખીકણુ'નો ઉપાનમ મારતા હતા આ ઉપાલમના પ્રત્યુત્તરમા જ આ વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ હતી.

પૂર્વ બગાળામા બદિષ્કાર પ્રવૃત્તિનો વેગ ખૂબ પ્રમળ અને પ્રચક હતો બારીમાલમાં પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ અને જકાતના વડા અમલદાર અગર બને અંગ્રેજ અમલદારોએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં પણ પોતાના એક મિનના ખમીમ માટે માન્વેરરનું કપકુ ખરીદ કરી ચકયા નહિ, કારણ કે કોઈ પણ દુશ્મનદાર બદિષ્કાર પ્રવૃત્તિના અંગ્રેમગની અનુગા મિલામ વિલાપતી કાપડનો એક વારનો કટકો પણ વેચતો નહિ, પોતાના પવિત્ર જીવનથી અને નિરવાર્ય રાષ્ટ્રીય સેવાથી આ અંગ્રેમ તે તાજ વજગતો નરેશ હતો નોમ્મશાદીને કચરવા માટે આ પૂરતું હતું વિગેથી મદાધ નોકરચાદી આ કેમ

સહન કરી શકે ? પૂર્વ બંગાલના પહેલો લેફ. ગવર્નર સર વિલિયમ એમફીલ્ડ ફૂલર રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું આટલું પ્રાબલ્ય નિહાળી ક્રોધથી પાગલ થઈ ગયો. જ્યાં જ્યાં તે જતો હતો ત્યાં કોઈ પણ રચણે પ્રજા તરફથી બિલકુલ સત્કાર થતો નહોતો. લેફ. ગવર્નરની હાજરીમાં જનતાને બંગલંગ પ્રવૃત્તિના નેતાઓનું અપૂર્વ સન્માન કરતાં કે જાહેર મલામાં મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપતાં લેશ પણ સંકેત થતો ન હતો. એક જગ્યાએ તો રેલ્વેના મજૂરોએ ગવર્નરનો સામાન લઈ જવાની ના કહી. પોલીસ અમલદારોને તે બચકી લઈ જવો પડ્યો; આ બધું તેની સહનશક્તિ બહાર હતું.

બહિષ્કારવાદીઓ સામે પશુબળ

કર્ઝન સાથે મસલત કર્યા પછી ફૂલરે બહિષ્કારવાદીઓ સામે શસ્ત્રબળનો ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. મુખ્ય લોકનાયકોએ બ્રિટિશ માલનો શાન્ત બહિષ્કાર કાનૂન બહાર નથી એ જનતાને સમજાવતું એક વક્તવ્ય બહાર પાડ્યું હતું. બારીસાલ સો ગુરખાની ટુકડીઓ મોકલવામાં આવી અને તુરતજ ઉક્ત નિવેદન પાછું ખેંચી લેવાનો અગ્રેસરોને હુકમ થયો.

એ તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ હતું કે જો અગ્રેસરો ગવર્નરનો આ હુકમ અવગણે તો પ્રજા સામે પશુબળનાં મંડાણ મંડાય અને પરિણામે ભારે ઉપદ્રવ ઉપરિચિત થાય. અગ્રેસરો એ નહોતા ઇચ્છતા જેથી ઉક્ત નિવેદન પાછું ખેંચી લેવાનો તેઓએ નિર્ધાર કર્યો. ગવર્નર શાંત થયો. કહેવાય છે કે ગુરખાઓએ પ્રજા ઉપર અનેક જુલ્મો ગુજારી પ્રજાને ખૂબ રંજાડી હતી, પરંતુ લોકનાયકોએ જનતાની શાન્તિ કાષ્ઠમાં જાળવેલ હતી; નહિ તો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને પશુબળથી સમૂળગી દયડી નાખવાની સરકારની મુરાદ સફળ થાત. લોકનાયકો એ નહોતા ચાહતા.

૧૯૦૬ ના અગ્રિસમાં પ્રાંતિક પરિષદ બની. બન્ને બંગાળના અમગદય નેતાઓએ સારા પ્રમાણમાં હાજરી આપી હતી.

ન્યાયાધીશના હુકમથી બંદૂકના કુંદાઓથી પોલીસે જળરજરતીથી પરિપક્ષમાં ભંગાણુ પાડ્યું, બન્ને વિભાગના દરેક જિલ્લામાંથી આવેલ આકસોથી નવસો પ્રતિનિધિઓના અને અગ્રગણ્ય નેતાઓના સરઘસને પોલીસોએ ડાંગનો છૂટથી ઉપયોગ કરી વિખેરી નાંખ્યું, પોલીસ અમલદારોની નજર તળે ધણુઓનાં માથાં ભાગ્યાં, છતાં જનતા શાન્ત રહી; કારણ કે પશુબળ સામે પશુબળનો પ્રયોગ કરવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી. સરકાર આ પશુબળ જનતા ઉપર જેમ જેમ અજમાવતી ગઈ તેમ તેમ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનાં મૂળ ઊંડાં ઊતરતાં ગયાં, આમ જનતાએ વિશેષ દૃઢતાથી એ સંદેશ ઝીલ્યો. સ્ત્રીઓ અને બાળકો સુદ્ધાં આ સંદેશ ઝીલવામાં જોડાયાં.

બંગાળમાં નૂતન જીવનના ભાનુનો ઉદય થયો, જેનાં કિરણો ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક, કેળવણી વિષયક વગેરે કાર્યપ્રદેશો ઉપર ફેંકાયાં, બંગલામાં બન્યું તેમ દેશના સર્વ વિભાગોમાં વાતાવરણ નૂતન જીવનજ્યોતથી ઝાતપ્રાત થયું. હજુ સુધી રાષ્ટ્રીય પક્ષમાં ઐક્ય જળવાઈ રહ્યું હતું. તદ્દન ભિન્ન વાતાવરણમાં જન્મેલ અને ઊછરેલ અમુક વૃદ્ધ નાયકો નવયુવાનના આ રાષ્ટ્રીય પક્ષ સાથે સંપૂર્ણ સહમત ન હતા, અને તેમણે નવયુવાનોને સખ્ત કડક વાણીમાં સમજાવવા પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. અન્ય પ્રાંતોના અમુક માણસોએ બંગાલીઓએ જાહેર કરેલ સંપૂર્ણ બહિષ્કારનો થોડો ધણો વિરોધ કર્યો હતો; તે સિવાય આખોયે દેશ એકમત હતો; પ્રજાનો સમજી વર્ગ તે આ પ્રવૃત્તિથી ભારે ખુશ હતો.

લોર્ડ મિંટો

લોર્ડ મિંટોના આગમન (૧૯૦૫ માં) સાથે જ વાતાવરણ બદલાતું ચાલ્યું. રાષ્ટ્રીય પક્ષમાં પહેલો ગંભીર મતભેદ ૧૯૦૬ માં કલકત્તા મહાસભાના પ્રમુખની ચૂંટણી સંબંધી ઉપસ્થિત થયો. પરંતુ નવા વિનીત પક્ષના અગ્રેસરોએ કુનેહપૂર્વક આ મતભેદને અટકાવ્યો.

હતો. તેઓએ શ્રી દાદાભાઈ પાસેથી સંમતિ મેળવી લીધી હતી કે જો તેમને મહાસભા તરફથી પ્રમુખ માટે પ્રાર્થના થાય તો તેઓએ ઇન્કાર નહિ કરવો. ૧૯૦૬ ની મહાસભાના અધિવેશનમાં મતભેદના ઝઘડા ઉપરિચિત થયા હતા. પરંતુ અંતે બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમજુતી થઈ, જેમાં ઉદ્દામ પક્ષના સિદ્ધાંતોનો સર્વાંશે વિજય થયો હતો.

પરંતુ મહાસભાની કાર્યવાહી ઉપર ઉપલબ્ધ દૃષ્ટિ ફેંકનારને પણ રહેજો જણાઈ આવે કે મતભેદ અને ફાટફૂટ અનિવાર્ય હતાં. કર્જન પછી વાઇસરોયની ગાદી ઉપર લોર્ડ મિન્ટોની નિમણૂક થઈ, અને સરકારની રાજનીતિમાં દેખીતું પરિવર્તન થવા માંડ્યું. સખ્ત દમનનીતિ એ કર્જનનું ધ્યેય હતું; ન્યારે મિન્ટોએ દમનનીતિ સાથે સમજુતી કરી લેવાની નીતિ પણ સ્વીકારેલ હતી. સરકારે જેમ ૧૯૦૨માં બંગલંગ રદ કર્યો તેમ આ સમયે જ રદ કર્યો હોત તો આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ક્યારનીયે નિર્બળ પડી ગઈ હોત; પરંતુ આ સમયે તેમ ન થયું. બંગલંગનું દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં લઈ સરકાર તાબે થવા તૈયાર ન હતી. જો કે અન્ય દિશામાં અમુક સુધારાઓ આપવાની સરકારની ધારણા હતી.

હિંદી અખબારો સામે દમનનીતિ

૧૯૦૫, ૧૯૦૬ અને ૧૯૦૭નાં વર્ષો સત્યાગ્રહનાં હતાં. રાષ્ટ્રીય કાર્યકર્તાઓએ બ્રિટિશ સત્તનત સામે વર્તમાનપત્રો અને જાહેરસભાઓ દ્વારા જોરદાર પ્રચારકાર્ય કરવા માંડ્યું. કલમ અને વાણીનો છૂટથી ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ફક્ત શસ્ત્રના વિપ્લવનો વિચાર ન કર્યો. અનેક મંપાદકો અને પ્રકાશકોની એક પછી એક ધરપકડો થઈ અને કારાગારમાં ધકેલાયા છતાં રાષ્ટ્રીય આદિલનનું જોર રહેજ પણ નરમ ન પડ્યું. સરકાર અને પ્રજાકીય પક્ષ વચ્ચે બરાબર યુદ્ધ જામ્યું. બંગાલ અને મુંબઈમાં, પંજાબ અને યુક્ત પ્રાંતોમાં, મદ્રાસ અને મધ્ય પ્રાંતોમાં અખબારોના પ્રધાન કાર્યકર્તાઓની અને અધિપતિઓની

મોટી સંખ્યામાં ધરપકડો થઈ હતી અને કેટલાકોને લાંબી મુદતની જેલની શિક્ષાઓ પણ કરવામાં આવેલ હતી. આર્થિક, રાજદારી, અને સામાજિક સંપૂર્ણ બહિષ્કારનો પ્રચાર પરમ નીડરતાથી થઈ રહ્યો હતો, અને પિકેટિંગથી આ પ્રવૃત્તિને વિશેષ પ્રાબલ્યવાન અને પ્રભાવશાળી બનાવવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા હતા.

અદાલતોમાં રાજદારી મુકદ્દમાઓ ફારસ રૂપે જ ચાલતા હતા. ન્યાયાધીશનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાજદારી પ્રવૃત્તિને કચરવાનો હોઈ રાજદારી ગુનેગારોને અગાઉ પ્રમાણે મોટી મોટી શિક્ષાઓ થતી હતી; છતાં કાયદા માટે લોકોમાં એટલું માન હતું કે ખુલ્લા મુકદ્દમા દરમિયાન પણ લોકોએ કદી હથિયાર ઉપાડવાનો વિચાર કરેલ નથી. મુકદ્દમા દરમિયાન કાયી જેલમાં અને પછી કારાગારમાં રાજદારી કેદીઓ પ્રત્યે અમાનુષી વર્તન ચલાવવામાં આવતું હતું, છતાં પણ હથિયાર ઉપાડવાનો વિચાર પ્રજાને ન સ્પૃચો. રાજદારી કેદીઓનું પ્રજામાં અપૂર્વ સન્માન થતું હતું; દેશભરમાં જનતા તેમનાં કર્તવ્યોની ખૂબ પ્રશંસા કરતી હતી; તેમના પ્રત્યે પોતાનો આદરભાવ વ્યક્ત કરતી હતી, છતાં પણ શસ્ત્રબળથી સરકાર ઉપર તેનું વેર વાળવાનો વિચાર કદી કોઈના હૃદયમાં ઉદ્ભવેલ નથી.

લાલા લજપતરાય

આમ છતાં ૧૯૦૬ ના મેની અંદર લાલાજીના ઓચિંતા દેશ-નિકાલથી વિચાર અને કાર્યનું આખુલે સ્વરૂપ બદલાયું. રાષ્ટ્રીય પક્ષમાંથી અમુકાએ આ પ્રવૃત્તિમાં ગુપ્ત પ્રચાર કાર્ય સાથે શસ્ત્રોનો પણ ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. તેમને પ્રતીતિ થઈ હતી કે પશુમળ સામે જૂઝવા, પશુબળનો વિધ્વંસ કરવા શસ્ત્રબળ એ એક જ હથિયાર છે.

લાલાજીના દેશનિકાલ પછી ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલમાં નામદાર ગોખલેએ લાલાજી મંબધમાં ભાષણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે: 'લાલા લજપતરાયે ગણના ધાર્મિક, સામાજિક, અને કેળવણી વિષયક ક્ષેત્રોની અંદર અદ્ભુત કાર્યો કરી રાષ્ટ્રની અપૂર્વ સેવા કરેલ છે. તેઓ

મોટા સુધારક છે. ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજાનો રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રેમ તેમણે સંપાદન કરેલ છે. તેમની એટલી પ્રતિભા છે કે ઉદ્ધામ વર્ગ તેમને પોતાના એક અગ્રિસર તરીકે માને છે, તેમનું વિનીત પક્ષમાં અપૂર્વ સન્માન થાય છે, તેમના પરોપકારી તેમજ રાષ્ટ્રહિતનાં અન્ય સામાજિક કાર્યો માટે, કેળવણીને લગતાં કાર્યો માટે આમ જનતા તેમને પ્રેમપૂર્વક આહે છે. ” તેમની સામે અદાલતમાં મુકદ્દમા ચલાવ્યા વગર, તેમના ઉપર એક પણ તહોમત મૂક્યા વગર ઓરિંચિતા દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા તેથી રાષ્ટ્રીય પક્ષનો યુવાનવર્ગ રોષે ભરાઈ ઝનૂની બન્યો. પ્રગ્નકીય પક્ષમાંથી શાન્ત અને વિચારશીલ પુરુષો પણ સરકારના આ અનુચિત વર્તનથી ભારે નિરાશ થયેલ છે.

દેશભરનાં આંગણ હિંદી અખબારો તો આથી ભારે ઉત્સાહમાં આવી ગયાં. લાહોરના એક અર્ધ સરકારી દૈનિકે લાલાજીને ક્રાંતિકારોના એક મોટા સરદાર હોવાનું જણાવી કહ્યું કે તેમના હસ્તક એક મોટા વિપ્લવની તૈયારી થઈ રહી છે. એવું કહેવાય છે કે એક લાખ ક્રાંતિકારો તો તેમના અનુયાયીઓ છે. કલકત્તાના ‘ ઇંગ્લિશ મેન ’ તેમના ઉપર તહોમત મૂક્યું કે તેઓ હિંદી લશ્કરમાં સામ્રાજ્ય પ્રત્યે અવિશ્વાસની બાવના ફેલાવી લશ્કરને બેવફા બનાવવાની કોશીષ કરી રહેલ હતા; તથા તેમણે અફઘાનિસ્તાનના અમીરને હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરવાને પણ ઉશ્કેરેલ હતા.

સરકારે લાલાજીને વગર તપાસે વગર તહોમતે દેશનિકાલની નસ્યત કરવાથી દેશભરમાં રોષનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો હતો, તેમાં અંગ્રેજ અખબારોએ આવાં અપમાનસૂચક વાગ્માણો છોડી ધૂત હોમ્યું. આખોયે દેશ રોષજ્વાળાથી ભભૂકી ઊઠ્યો. અખિલ રાષ્ટ્રની ભારતીય જનતાએ સરકારના આ અનુચિત પગલાંને ધિક્કારી કાઢ્યું. ધડીભર તો મતભેદ ભૂલી જવાયો, અને સમસ્ત દેશે એકી અવાજે વિરોધ જાહેર કર્યો. રાષ્ટ્રીય પક્ષના વીર યુવાનોએ એથી પણ એક કદમ આગળ ભરવાનો નિર્ણય કર્યો.

જાલીમ સરકાર સામે તેઓ બોમ્બ અને બંદૂકોથી જ યુદ્ધ ખેલવાના નિર્ણય ઉપર આવ્યા. વૃદ્ધ પુરખોની જોડે આ પ્રવૃત્તિ તરફ સંપૂર્ણ દિલસોજી હતી, પરંતુ તેઓએ દેખીતી રીતે આવી શારીરિક બળવાળી પ્રવૃત્તિમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભાગ લેવાનું યા તો તે માટે પોતાની મંજૂરી પણ આપવાનું સ્વીકાર્યું નહિ.

બંગાલમાં ૧૯૦૬ ની અંદર આવું કોઈ શુભ મડળ હસ્તિ ધરાવતું હોય તેવી મંભાવના રહે છે. પરંતુ તેમના કાર્યક્રમમાં ૧૯૦૭ના મે પછીથી જ એટલે લાલાજીના દેશનિકાલ પછીથી જ શસ્ત્રબળનો પ્રવેશ થયો. લાલાજીના દેશનિકાલથી તેઓ મક્કમ નિશ્ચયી બન્યા, છતાં પણ તેઓએ પહેલી જોળી ૧૯૦૭ના ડિસેમ્બરમાં છોડી અને ૧૯૦૮ના એપ્રિલ અથવા મેમાં બોમ્બનો પહેલો ધડાકો કર્યો.

૧૯૦૭ના ડિસેમ્બરમાં મહાસભાના સુરતના અધિવેશનમાં થયેલ અઘડાએ પ્રજાકીય પક્ષના બે ભાગ પાડી નાખ્યા. યુવાન પક્ષે શસ્ત્રબળનો આશ્રય લીધો. ઉદામ પક્ષને આ અઘડામાં સરકારનો હાથ લાગ્યો. થોડા માસની અંદર તો લગભગ બધા અગ્રેસરોની ધરપકડો થઈ, અને તેમને કારાગારમાં પૂરવામાં આવ્યા. સુરતમાં લાલા લજપતરાય વિનીન પક્ષ સાથે જોડાયા હોવાથી ટૂંક સમયને માટે તેમના ઉપર સરકારની ખફગી ન ઊતરી. મહારાષ્ટ્રના અગ્રગણ્ય નેતા લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર તિલકને પકડવામાં આવ્યા, તેમના ઉપર મુકદ્દમો ચાલ્યો, અને છ વર્ષની દેશનિકાલની સજા થઈ. સરકાર સામે યુદ્ધ જગવવાના કાવત્રા માટે શ્રી અરવિંદ ઘોષને પણ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ આવશ્યક જુગાનીના અભાવે તેઓ છૂટી ગયા. બિપિનચંદ્ર પાલને પણ પકડી છ માસને માટે જેલ મહેલમાં જોધી રાખવામાં આવ્યા હતા. મદ્રાસના નેતા શ્રી ચિંદાવરન પિલાઈને છ વર્ષની, અને સંયુક્ત પ્રાંતના મુસ્લિમ અગ્રેસર અબ્દુલ હસન હઝરત મોહાનીને એક વર્ષની સજા થઈ હતી. ૧૯૦૮ના ડિસેમ્બરમાં નવ બંગાલી નેતાઓને તેમના ધરમાં જ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા.

હતા, અને વગર મુદ્દર્દમે, વગર તહોમતે નોકરશાહીના હુકમથી જ જેલમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા હતા.

નવયુવાનોની રોપજવાળા

આ બધી ધરપકડ અને શિક્ષાઓથી નવયુવકોના રોપની જવાળા લબૂકી બેઠી હતી. આ આતશ આંતરિક વૃદ્ધિગત થતો આવ્યો. અંગ્રેસોની ગિરફતારીથી રહેજ પણ ધડક્યા વગર, પરમ ઉત્સુકતાથી તથા નીડરતાથી તેઓએ પોતાનું કાર્ય જારી રાખ્યું હતું. તેઓએ મોટા ગોરા અફસરો ઉપર જીવલેણ હુમલા શરૂ કર્યા. બંગાળના લેફ. ગવર્નરને મૃત્યુની બેઠ આપવા ત્રણ વખત પ્રયાસો થયા હતા, એક વખત તો ઘોળે દિવસે ન્યારે તેઓ સરકારી મેળાવડામાં અધ્યક્ષની ચુરસી પર હતા ત્યારે. અમલવાદમાં પણ વાઇસરોય લોર્ડ. મિન્ટો ઉપર એક હુમલો થયો હતો. લોર્ડ મોર્લિના રાજદારી મંત્રી (તે વખતના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેઇટ્સ)નું લંડનમાં ખૂન થયું; નાશિકમાં જકાતના વડા અમલદારનું ખૂન થયું, એ રીતે સરકારી શ્વેન અમલદારો ઉપર અન્ય અનેક હુમલાઓ થયા હતા. જે પત્રિકાઓ અને પુસ્તકો સરકારે જપ્ત કર્યા હતાં અથવા ધિક્કારી કાઢ્યાં હતાં તે બધાં ફરીથી છપાયાં અને ગુપ્ત રીતે તેની વહેંચણી થઈ. હથિયારોની ચોરીઓ થવા લાગી, રેલ્વેઓ તોડી પાડવાના અનેક પ્રયત્નો થયા એ અને એવા અનેક ઉપદ્રવો સરકારને ત્રાસ આપવાના આશયથી થયા હતા. ૧૯૦૮ અને ૧૯૦૯ એ બન્ને વર્ષોમાં આ પ્રવૃત્તિનો જીવાળ ખૂબ ચઝો હતો. ૧૯૧૦માં તે કંઈક રાખ્યો.

૧૯૧૧નું વરસ રાજક્રાંતિની દૃષ્ટિથી તદ્દન શાંત પસાર થયું. આ વરસમાં સમ્રાટે ભારતવર્ષની મુલાકાત લીધી. તેમણે બંગલંગ રદ કર્યો અને હિંદુસ્તાનની રાજધાની કલકત્તાને બદલે દિલ્હી રચાવી. ઘડીભર તો આખાથે રાષ્ટ્રની અંદર હર્ષોન્માદ વ્યાપ્યો. બંગલંગ રદ થયો તે કારણે નહિ, પરંતુ રાષ્ટ્રીય પક્ષનો વિજય થયો તે ખાતર.

લોર્ડ હાર્ડિંગ ઉપર બોમ્બ

૧૯૧૨ના ડિસેમ્બરમા ક્રાંતિકારોએ ફરી પોતાના અસ્તિત્વનો અને સામર્થ્યનો પરિચય કરાવ્યો. મોગલોની અમલ અને બ્રિટિશ નવી રાજધાની દિલ્હીમા પ્રથમ બાદશાહી પ્રવેશ કરવા હિંદુસ્તાનના વાઘસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગ મોટી ધામધૂમથી હજારો સૈનિકદળના સરઘસ સાથે લાખો પ્રેક્ષકોની વચ્ચે પમાર થતા હતા, તે વખતે તેમના ઉપર બોમ્બ ફેંકાયો, લોર્ડ હાર્ડિંગ ઘાયલ થયા, તેમના હજુરીઆઓમાથી અમુક માર્યા ગયા, સરઘસમા લગાણુ પડ્યું. ગુનેગાર ભાગી છૂટ્યો ગુનેગાર અથવા તેની ટોળીને પકડી આપનારને રૂપિયા એક લાખનું ધંનામ જાહેર કરવામા આવ્યું હતું પોલીસોએ શોધ પાછળ અવિશ્રાત પરિશ્રમ લીધો, છતાંયે ગુનેગારને શોધવામા સફળતા ન મળી હજુ સુધી તેનો પત્તો ન જ લાગ્યો. ક્રાંતિકારોની આ અજબ ફનેહ કહેવાય ૧૯૧૩ અને ૧૯૧૪મા ક્રાંતિકારોની આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રહેલો છે વિગ્રહ દરમ્યાન જે થોડા ઘણા સમાચારો હિંદુસ્તાનથી આપ્યા આવે છે તે પૂરવાર કરે છે કે ક્રાંતિકારો જગૃત છે તેમની પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે.

છેલ્લા સાતઆઠ વર્ષોમા સરકારે દમનનીતિના એકે એક પ્રકારને અજમાવેલ છે, પ્રજાને સમજવવાના પણ અનેક પ્રયાસો કરી જોયે-ન છે, પરંતુ પ્રજાકીય પક્ષના ઉદ્ધામ વર્ગને કચરી નાખવામા હજુ સુધી તે નિષ્ફળ નીનડેલ છે આ વર્ગ શસ્ત્રબળને માને છે, પશુબળ ઉપર રચાયેલ વિદેશી જાલીમ સરકાર સામે ઝૂઝવા શસ્ત્રબળના ઉપાયોનો આશ્રય તેઓએ લીધેલ છે.

દેશની અત્યારે આ પરિસ્થિતિ છે. આ પ્રવૃત્તિને કચરવાની, તેને દાખી દેવાની જેટલી તીવ્ર દમનનીતિ સરકાર અખત્યાર કરે છે, અથવા કહેવાતા ગુનેગારોને જેટલી સખ્તાઈથી દડે છે તેટલું સામર્થ્ય તે પ્રવૃત્તિ પાછળ વધતું જાય છે, સરકાર ઉપર તેનું વેર વાળવા

ક્રાંતિકારોની ભાવના તેટલી જ વિશેષ સતેજ થતી જાય છે. અને તેટલા જ જીવસાધી ધર્મ, રાષ્ટ્ર અને ધ્યેયની પાછળ મરી શીટવાની તમન્નાવાળા નવયુવાનો આ ક્રાંતિકારોના સંઘમાં જોડાતા જાય છે.

એક વખત જે અંધુક વર્ગની જ લેખાતી પ્રવૃત્તિ તે આજે સમસ્ત જનતાની પ્રવૃત્તિ થઈ પડેલ છે. એ પ્રવૃત્તિનો પ્રભાવ સૈનિક વર્ગ ઉપર ફેલાતો જાય છે. ૧૯૦૭ માં લજપતરાય ઉપર લશ્કરના હિંદી સૈનિકોને ફિટાડવાનું જે તહોમત મૂકવામાં આવ્યું હતું, તે હાડો હાડ જૂઠું હતું. પંજાબની સરકાર ધારાસભામાં જમીનને લંગતો એક કાનૂન પસાર કરાવવા ઇચ્છતી હતી. તેને અંગે કદાચ લશ્કરી ટુકડીઓમાં અસંતોષ ફેલાયો હતો; કારણ કે જે વર્ગમાંથી લશ્કરની ભરતી થઈ હતી તે જ વર્ગ ઉપર આ કાનૂનની મખત અને જાડી અસર થતી હતી. પરંતુ ધારાસભામાં એ કાનૂન પસાર ન થયો, તેને ફેંકી દેવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી આ અસંતોષનું કારણ નહોતું રહ્યું.

પ્રકરણ ૫ મું

પ્રજાકીય પક્ષના પ્રકારો

હિંદુસ્તાનની અદર પ્રજાકીય પક્ષના કેટલા પ્રકાર છે તેનું હવે આપણે આજે નિરીક્ષણ કરીશું આ પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી વાચકોને માની લેવાનું નથી કે પ્રજાકીય પક્ષ મગદિત નથી, કે તેમાં ઐક્યનો અભાવ છે ધ્યેય એક જ છે, માધના લિત્ત લિત્ત છે બધા વર્ગોનો અતિમ ઉદ્દેશ તો એક જ છે આર્યાવર્ત અર્થે સંપૂર્ણ આઝાદીની લડત કરનારાઓને એટલું વચન મળે કે હિંદુસ્તાનને નજદીકના ભવિષ્યમાં સામ્રાજ્યની અદર સ્વરાજ્ય આપવામાં આવશે નો તેથી તેઓ પણ અવશ્ય પ્રમન્ન થાય જ સાધના પરત્વે તો બધા દેશની અદર આઝાદીની લડતની વ્યૂહરચના માટે હમેશા મતભેદ હોય છે જ, મર્વત્ર કાર્યપ્રણાલિની પ્રથાઓ માટે મતભેદ અને ફાટફૂટ હમેશા પ્રવર્તતાં હોય છે એક વર્ગ શારીરિક બળની હિમાયત કરે છે, બીજો શાન્તિપૂર્વક કામ કરવાના સાધનોમાં માને છે

તે પ્રમાણે ભાગતના પ્રજાકીય પક્ષમાં બે વિભાગ છે એક શસ્ત્રધારી વિધ્વવમાં માનનારો અને બીજો વિનીત પક્ષ જુદા જુદા વર્ગની કાર્યપ્રણાલિની, તેમના વિચારોની રૂપરેખા દર્શાવતું નીચેનું વૃત્તાંત વાચકને અતિ ગમમય નીવડશે મિહાતો, અને સાધનો માટે સંપૂર્ણ

ઐક્યની આશા તો યતમા બનેલ કાષ્ઠના પૂતળાઓ પાસેથી જ રાખી શકાય

ઉદામ યાને ક્રાંતિવાદી વર્ગ

(૧) પ્રથમ ઉદામ વર્ગને લઈએ

હિંદુસ્તાનની અદર એવો એક વર્ગ છે કે જે બ્રિટિશ સરકારને બિનકુન પિછાણતો નથી તેઓ માને છે કે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય પશુબળ અને પ્રપચી નીતિ ઉપર જ સ્થપાયેલ છે, જેથી તેમને બ્રિટિશ સત્તનત સામે શસ્ત્રબળ અને પ્રપચ નીતિનો ઉપયોગ કરતા રહેજ પશુ સંકાય થતો નથી બ્રિટિશ સરકારમાં નોકરી કરી યા અન્ય રીતે તેમની સાથે સહકાર કરી જે હિંદીઓ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ મતનતના પ્રાચા વધારે મજબૂત કરવામાં મહાયતા કરી રહ્યા છે તેઓ આ વર્ગની દષ્ટિમાં બ્રિટિશો જેટલા જ ગુનેગાર છે તેઓ માને છે કે આવા હિંદીઓ બ્રિટિશોના આ ગુનાને ઉત્તેજ દેશદ્રોહી બની રહ્યા છે બ્રિટિશ કાનૂનોની અને અદાલતોની તેઓ અવગણના કરે છે ન તો તેઓને તે પ્રત્યે માન છે કે ન તો તેઓ એમાંથી એકનો આશ્રય સ્વીકારે છે તેઓ માને છે કે રાષ્ટ્રીયત્વની દષ્ટિએ પોતાના કાર્યક્રમની આડે આવનાર દરેકને શસ્ત્રબળથી કે છગપ્રપચથી ખસેડી પોતાનો પથ નિષ્કટક બનાવવાનો સંપૂર્ણ હક છે અત કરણથી તો તેઓ ભારતના બ્રિટિશ સત્તનતને ટગવી રાખનાર દરેકે દરેક હિંદીની વિરુદ્ધ છે પરંતુ તે બધા ઉપર જીવનેણુ આક્રમણ કરતા તેઓ ઇચ્છતા નથી, છતાં સંગેગોવશાત્ જરૂર પડે તેમના ઉપર તેવા હુમલાઓ કરતા પશુ તેઓ પાછા હઠે તેમ નથી

તેઓએ બ્રિટિશ સરકાર સામે યુદ્ધની ઘોષણા કરેલ છે સરકાર સામે યુદ્ધનો શખ ફૂટેલ છે

આ ક્રાંતિકારોના અગ્રેસરોએ પોતાના દુશ્મનોના-સરકારના પક્ષના દરેકને શિક્ષા કરવાનો હક અખત્યાર કરી લીધો છે દેશદ્રોહનું

કાર્ય કરનારાઓ તરફ તેઓ કઠોર વર્તન ચલાવી રહ્યા છે. તેઓ માને છે કે હિંદુસ્તાનમાં પ્રજા ઉપર કર નાંખવાનો અને ઉધરાવવાનો તેમને પૂરો અધિકાર છે.

રાજ્ય સ્થાપન કરનારાઓને રાજ્ય વ્યવસ્થાની સલામતી પહેલી જોવાની છે. અને એ ખાતર જરૂર પડે ત્યારે રાજકારોબારમાં ભાગ લેનાર દરેક વ્યક્તિની ખાનગી મિલકત વાપરવાનો રાજ્યને હક છે. આ સિદ્ધાંતને અનુસરી શારીરિક બળથી પણ આવશ્યક નાણું વસૂલ કરવાને તેઓ તૈયાર થયા છે. બ્રિટિશ સરકાર તેમની દુશ્મન છે, એ દુશ્મનના સામે યુદ્ધ જાહેર કરેલ છે; જેથી એ દુશ્મનના ખજાનાઓ લૂંટવાનો અને તેમની મિલકતને જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે બની શકે ત્યારે હરેક પ્રકારનું નુકસાન કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. તે રાજ્યની સલામતી ખાતર જો ભારતવાસીઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક તેમને આવશ્યક નાણું ન આપે તો શસ્ત્રબળથી પણ હિંદીઓની મિલકત લૂંટી લેવાનો હક આ જ સિદ્ધાંતની રૂએ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ તેઓ 'ડાકુઓ' કહેવાય છે.

નિહિલિસ્ટો

આવી 'લૂંટફાંટ'ની પ્રથામાં ગેઝાયેલા દેશભક્તોના બે વર્ગો છે. એવા કેટલાકો છે કે જેઓ નીતિ ધર્મના સિદ્ધાંતોને સમજતા નથી. અલબત્ત તેઓ અનીતિવાન નથી જ. અંગત સ્વાર્થ ખાતર નીતિના પ્રચલિત કાનૂનનો ભંગ કરતું એક પણ કાર્ય તેઓ નહિ જ કરે; પોતાના સ્વાર્થ ખાતર તેઓ કોઈ પણ માનવીને લૂંટશે નહિ, મારશે નહિ કે કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ ફેલાવશે નહિ પરંતુ રાષ્ટ્રહિત ખાતર, સ્વધ્યેયની સાધના અર્થે તેઓ ગમે તેવા ઉપદ્રવો ફેલાવશે; જો કે તેમની સંખ્યા બહુ જુજ છે.

આ ઉપરાંત અન્ય કેટલાક, ધર્મમાં અધિક શ્રદ્ધા ધરાવનારા છે, કેટલાક બંગાળમાં પ્રચલિત 'કાલી' ધર્મના અનુયાયીઓ છે, કેટલાક વેદાંતીઓ છે, કેટલાક એક ઈશ્વરને માનનારા પણ છે.

ધર્મશીલ ઉદામ વર્ગ

આ વર્ગની દરેક રીતે એ જ માન્યતા છે કે બ્રિટિશ અમારી માતૃભૂમિના, અમારા ધર્મના શત્રુ છે. તેઓ અન્ય ધર્મના કોઈ પણ માનવીનો વાળ પણ વાકો નહિ કરે, પરંતુ પોતાના ધર્મમાં વિશેષ નાખનારને કે ધર્મની આડે આવનારને મૃત્યુની ભેટ આપતાં તેઓ રહેજ પણ સંક્રાંત્ય નહીં થાય. તેઓ પોતાની માતૃભૂમિને એ સર્વોપરી દેવી તરીકે આરાધે છે. આ વસ્તુને વધારે સ્પષ્ટનાથ સમજવા મિ. પાલના શબ્દો જ અત્રે રજૂ કરીશું.

દેવીભક્તો

તેઓ જણાવે છે “ હિંદીઓની માતૃપૂજના સ્વરૂપમાં, તેના આદર્શમાં મોટું પરિવર્તન થઈ રહેલ છે. એ પરિવર્તનના મૂળ ઉત્પાદક બંકિમચંદ્ર. તેમણે હિંદુઓની દેવીઓને રાષ્ટ્રીય જીવનવિકાસની લિંગ લિંગ ભૂમિકા ઉપર નિયુક્ત કરેલ છે. જગતધાત્રીનું તે જ વાહન છે, એક મોટા હાથીનું શરીર તેના પગ નીચે પડેલ છે. - આર્યાવર્તના અનાદિ સમયમાં જે સમયે માનવીઓ જંગલ સાફ કરવાની અવસ્થામાં હતા તે સમયનું માતૃભૂમિનું એ મૂર્ત સ્વરૂપ. લોકો તે સ્વરૂપને આરાધતા હતા. કાળી-ભયંકર દેવી, રૂપે નમ્ર અને કાળી; માનવીઓના મસ્તકોની માળા ધારણ કરેલ છે. શિવના રૂપધારી. દેહ ઉપર તે નૃત્ય કરી રહેલ છે.

બંકિમચંદ્ર કહે છે, તેનું સ્વરૂપ કાળું છે, કારણ કે પોતાના દેહ કે આત્મનું તેને જ્ઞાન નથી, દુષ્કાળ-પીડિત તેના જ પુત્રોનાં મસ્તકોની માળા તેણે પરિધાન કરેલ છે, આ મસ્તકોમાંથી ઝરતા શોણિત ઉપર શિયાળિયાં યાને વિદેશી ધાડપાકુઓ તાગડધિન્ના કરે છે, એ રાષ્ટ્રીય તથા સામાજિક જીવનની અધોગતિ અને નાશ સૂચવે છે. શિવના રૂપધારી દેહ ઉપર નૃત્ય કરે છે તે એ નિર્દોષ કરે છે કે પોતાના દેવને તે કચરી રહેલ છે. દુર્ગા દશ શીર્ષવાળી, ભુજાઓમાં

તલવાર અને ભાલાઓ ધારણ કરી, હિંમત, ઉત્સાહ અને શક્તિના સંદેશ પાઠવે છે; સિંહ ઉપર સવારી કરી અસુરો સામે લડી રહેલ છે. તેની આસપાસ સરસ્વતી, લક્ષ્મી, અને ગણપતિ વિરાજે છે.

જગત્પ્રધાત્રી એ માતૃભૂમિનું આઘ સ્વરૂપ, કાલી એ વર્તમાન સ્વરૂપ, અને દુર્ગા એ ભાવિ સ્વરૂપ. દેવદેવીઓની પ્રાચીન મૂર્તિઓની આ આખ્યાએ દેશના પ્રચલિત ધર્મમાં એક પ્રકારના નૂતન રાષ્ટ્રીય ભાવને ઉત્પન્ન કરેલ છે. હજારો માનવીઓ જ્યારે પોતાની માનીતી એક દેવીની આરાધના કરે છે ત્યારે વહેંચાતરમના જ્યોષ્ઠાપથી તેઓનાં હૃદયમાં અણુચિંતિત રાષ્ટ્રીય ભાવના પ્રદીપ્ત થાય છે. ભારતીય હિંદુઓની, મુખ્યત્વે ગંગાકીઓની આરાધના માટેની આ લોકપ્રિય મૂર્તિઓ, અને એ દેવીઓને અપાયેલાં નૂતન સ્વરૂપો વર્તમાન રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને વિશેષ પ્રગતિમાન બનાવવામાં ખાસ કારણભૂત અનેક છે. એથી દેશના આમવર્ગમાં, સ્ત્રીઓમાં, અને પુરુષોમાં, બાળકોમાં અને જૂદોમાં, નૂતન રાષ્ટ્રીયત્વની અનેરી ભાવનાઓ ખીલી ઊઠે છે.”

વેદાંતી

“આમ છતાં, રાષ્ટ્રના પ્રાચીન ધાર્મિક વિચારો અને સિદ્ધાંતોના ચયેલ આ પરિવર્તન પાછળ જીવનનું નૂતન તત્ત્વજ્ઞાન ઊભું છે. વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો એ તત્ત્વજ્ઞાન આધુનિક સમયનું નથી, પરંતુ પ્રજાના અનાદિ કાળના ભવ્ય સિદ્ધાંતોની નવી આખ્યા છે. આર્યાવર્તમાં વર્તમાન રાષ્ટ્રીય વાદ પાછળ હિંદુઓનો પ્રાચીન વેદાંતવાદ ખડો છે. ભારતીય પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક શાખાઓ છે; પરંતુ એ સર્વની અંદર એક જ સામાન્ય સિદ્ધાંત હસ્તિ ધરાવે છે, અને તે સિદ્ધાંત આત્મા અને પરમાત્માની એકતા પરવેનો. આ તત્ત્વજ્ઞાનની રૂએ બિન્નબિન્ન સ્વરૂપે આવિર્ભાવ પામતો આત્મા એક જ છે, પ્રાણીમાત્રમાં વિલસતો આત્મા એક જ છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિ એ જડ વસ્તુ નથી, પરંતુ પ્રભુની એક સર્વોપરિ શક્તિ છે, માનવ એ પ્રભુનો મૂર્તિમંત આત્મા છે. જીવનની સર્વોચ્ચ

- ભૂમિકાએ પહોંચવું, આત્માનો વિરાટ વિકાસ સાધવો એટલે પ્રભુમય થવું. હોલેજિયન માન્યતાનુસાર આત્માને તેનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા પોતાના પ્રત્યે પાછા ગમન કરી પોતાનામાં જ એતપ્રેત થવાનો એ ક્રમ છે, જ્યાં એ આ વિકાસક્રમનો આદ્ય, મધ્ય, અને અંત છે. તે આ અખિલ વિશ્વના પ્રત્યેક વિકાસક્રમમાં પોતાનો આવિર્ભાવ પમાડે છે. માનવમાં ઈશ્વરી સિદ્ધાંત યાને જ્યાંનાદ આત્મતત્ત્વજ્ઞાનની પ્રેરણાત્મક શક્તિમાં પ્રાયઃ પ્રવેશ કરે છે. માનવ વિકાસનો અંત એટલે પ્રભુ સાથે આત્માના એક્યની સાધના પૂર્ણ કરવી; આત્માને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થવો.

આર્યાવર્તના મધ્યકાળમા લોકો નાગરિક અને સામાજિક જીવનનો ત્યાગ કરી, સંસાર તજી, અરણ્યોમા, એકાન્ત નિરવ સ્થળોમાં ધ્યાન અને સમાધિ દ્વારા, યોગબળે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પ્રભુ સાથે આત્માની સંપૂર્ણ એકતા સાધતા હતા. સંસાર ત્યાગી નિર્જન નીરવ સ્થાનોમાં ઋષિમુનિઓની પેઠે સાધના કરવાની સામે વારંવાર વિરોધ દાખવવામાં આવતો હતો, પરંતુ આ બધી સાધનાઓ પરત્વે આટલા મતભેદ છતાં અખિલ વિશ્વની અદર એક જ તત્ત્વ છે એ માન્ય રાખતો સિદ્ધાંત આની અંદર પ્રધાન છે.

નૂતન હિંદુ વાદના પ્રાણ સમો નૂતન વેદાંત વાદ કહે છે કે પ્રાચીન આધ્યાત્મિક આદર્શોનો આવિર્ભાવ પામવા મધ્યકાળનાં વૈરાગ્ય, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે સાધનો વડે જીવનને ઘડવું તેના કરતાં સંસારમાં રહી જીવનનાં બધાં તત્ત્વોને ઉચ્ચ આદર્શમય, સંપૂર્ણ આત્મવાદી બનાવી પ્રાચીન આધ્યાત્મિક જીવનનો સાક્ષાત્કાર કરવો શ્રેયસ્કર છે. નૂતન વેદાંતવાદનો મુખ્ય સિદ્ધાંત સામાજિક, આર્થિક અને રાજદ્વારી પુનઃરચના માગે છે, કે જેને પરિણામે પ્રત્યેક માનવી પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સરલતાથી માધી શકે. ભારતવર્ષની વર્તમાન રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં રહેલ આધ્યાત્મિક ભાવના આ વેદાંતી તત્ત્વજ્ઞાનની છે.

નૂતન વેદાંતવાદના મુખ્ય પ્રણેતા સ્વામી વિવેકાનંદ એ વેદાંતવાદના આશ્રય તળે પ્રાચીન સામાજિક વિચારબંધનોમાંથી માનવ સમાજ ધીરે ધીરે મુક્ત થતો જાય છે. એક સમય સાતિબંધન આદિના સામાજિક કઠોર કાનૂનોમાંથી એકાદ કાનૂનનું રહેજ પણ ઉલ્લંઘન કરનારને ખૂબ સહન કરવું પડતું હતું તે બંધન આજે હીલું પડતું જાય છે, તેમાં નૂતન સ્વાતંત્ર્યલાવના પસરતી જાય છે. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની અને રાષ્ટ્રીય જીવનની પ્રજાળ જરૂરિયાતોને અંગે કક્તા ધાર્મિક કાર્યો સિવાય અન્ય સર્વ કાર્યોમાં સાતિનાં બંધનો ધીરે ધીરે શિથિલ થઈ રહેલ છે. આજે ધર્મચુસ્ત પાલણી અપાલણી શિક્ષકને ખુલ્લી રીતે માન આપે છે.

પ્રાચીન ધાર્મિક અને સામાજિક વિચારો સામે કેટલાકેએ વિશ્વવ જગાડેલ છે; અને તેઓ પોતાના આ કાર્યના સમર્થનમાં આધ્યાત્મિક અને જૂનાં પ્રમાણોની શોધ કરી રહેલ છે. આવી પ્રમાણો મેળવતાં જ્યારે તેઓ નિષ્ફળ થાય છે, ત્યારે તેઓના અંગત સ્વતંત્ર વિચારો અને કાર્યો કક્તા એક જ સિદ્ધાંત ઉપર સ્થગ્ય અને છે; અને તે સિદ્ધાંત એકે પ્રજ્ઞાના તારણદાર થવા ઇચ્છનારાઓને સદૈવ મહાત્માની જેમ સર્વ બંધનોથી દૂર રહેવું પડે છે.

આ બધી બાબતો એ જ પ્રતિપાદન કરે છે કે નૂતન રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો અદ્વિતીય પ્રભાવ પ્રજ્ઞાના માનસ ઉપર પડતો જાય છે.

દેવીભક્તો અને વેદાંતીઓ આ બન્ને વર્ગોમાં બંધાવના પ્રજ્ઞાકીય પક્ષનો ધણોખરો ભાગ આવી જાય છે ન તો તેઓ નિહિલિસ્ટ હતા અને પોતાના સ્વદેશાભિમાનને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપ્યું હતું. તેમનો જીવનાથી પ્રેરાઈ સ્વદેશસેવામાં તેઓ વિશેષ ઉત્તેજિત બનતા હતા. તેમનું આખું જીવન એ અનેરી ભાવનાથી ઘસાયું હતું. તેમના ઉદયમાં પ્રત્યેક ક્ષણે દેશધર્મનો એકસરો તાર સ્ફુર્યો હોતો હતો;

અને આ ધર્મ અર્થે ગમે તે કષ્ટ સહન કરવા તૈયાર હતા; ધર્મની સાધના પાછળ ગમે તે જોખમ વહોરી લેવા તેઓ તૈયાર હતા, આમાંથી કેટલાક તો પાશ્ચાત્ય અર્થમાં કહી શકાય તેવા આસ્તિક હતા.

• બંગાલમાં સરકારને પહેલા બાતમી આપનાર ગોસાઈનું જે યુવાને ખૂન કર્યું. * તે પોતે બ્રહ્મસમાજી હતો. માનિકતોલા બોમ્બે મુકર્દમામાં મંડોવાયેલા બધા આ જ વર્ગના હતા. તેમાં કેટલાક મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી પણ હતા, હિંદુસ્તાનના સર્વ વિભાગોમાં પગલ, યુક્તપ્રાંત, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, બિહાર, રજપૂતાના, મદ્રાસ, સર્વ સ્થળોએ આ વર્ગના અનુયાયીઓ હતા.

સંગઠિત વિપ્લવના સંચાલકો.

આ પછી પહેલા વર્ગની માન્યતાઓ સાથે સહમત નહિ થનારાઓનો વર્ગ આવે છે. આ લોકો વ્યક્તિગત ખૂન કે લૂંટની પ્રથા સ્વીકારતા નથી. અલબત્ત, દેશદ્રોહીઓ માટે તેમને દયા નથી, પરંતુ તેઓ સરકારના એકાદ હિંદી કે બ્રિટિશ અફસરનું ખૂન કરશે નહિ. આ તો તેઓ કોઈની ખાનગી મિલકત લૂંટશે નહિ. લશ્કરને બેવફા બનાવવામાં, મરકાર સામે યુદ્ધ બેલવાનાં સાધનો તૈયાર કરવામાં, સંગઠિત વિપ્લવ અર્થે આવશ્યક હરેક પ્રકારની તૈયારીઓ કરવામાં

* ૧૯૦૮માં મુચ્છકરપુર (બિહાર)ની અદર બોમ્બનો પહેલો ધડાકો થયો. ત્યાંનો ન્યાયાધીશ રાષ્ટ્રીય યુવાનોને આબૂકના મારની નસિયત કરતો હતો. તે ન્યાયાધીશના ખૂન કરવાના ઉદ્દેશથી જ આ બોમ્બ રૂંક્યો, પરંતુ ફર્માબરમાં ભૂલથી એક નિર્દોષ માણસ માર્યો ગયો. પછી તો તપાસ ચાલી અને પરિણામે એક મોટા કાવત્રાની શોધ થઈ. આ કાવત્રાનો મુકર્દમા ‘માનિકતોલા - બોમ્બ કેઈસ’ના નામે ઓળખાયો, કારણ કે કાવત્રાનું મૂળ મયક કલકત્તા માનિકતોલા ઉદ્યાનમાં હતું. આ કાવત્રામાં સામેલ થયેલ નરેન્દ્રનાથ ગોસાઈ, રૂટથો અને સરકારનો બાતમીદાર નીવડ્યો. આ ગોસાઈ અને સુનેશચંદ્ર અલીપુર, જેલમાં હતા, ન્યારે આ કાવત્રાના એક અમેસરે જેલમાં મિત્રોની સહાયથી ચેરીફપીથી આણેલ બંદૂકથી એ ગોસાઈને ઠાર કર્યો.

તેઓ રોકાયેલા છે. પરંતુ તે સિવાય વ્યક્તિઓનાં ખૂન કરવાની કે તેમને લૂંટવાની તરફેણમાં નથી.

લાલા હરદયાળ

હું માનું છું લાલા હરદયાળ આ વર્ગના છે. તેમનો જીવન ઇતિહાસ ભારે રસિક છે. તેઓ દિલ્હીના કાયસ્થ કુટુંબના. દિલ્હીમાં મિશનરીઓના આશ્રય તળે ચાલતી શાળા અને કોલેજમાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો. સ્નાતક થયા ત્યારે યંગમેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશનના સભ્ય હતા. પછી તેઓ લાહોર આવ્યા અને ત્યાં સરકારી કોલેજમાં જોડાયા, શિષ્યવૃત્તિ મેળવી અને ૧૯૦૩ માં એમ. એ. નું માન પહેલે નંબરે અંપાદન કર્યું. તેમનો મુખ્ય વિષય ‘અંગ્રેજી અને સાહિત્ય’ હતો. અને આ વિષયની અંદર તેઓ એટલા નિષ્ણાત હતા કે કેટલાક પ્રશ્નપત્રોમાં તેમણે પૂરેપૂરા ગુણ મેળવ્યા. બીજું વર્ષ પણ તેઓએ અત્રે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો અને ઇતિહાસની અંદર એમ. એ. ની પદ્ધિ મેળવી.

આ બધાએ સમય તેઓ વિશ્વધર્મને માનનાર હતા, હિંદુ અથવા એક રાષ્ટ્રીયવાદી કરતાં બહો વિશેષ હતા. પછી સરકાર પાસેથી શિષ્યવૃત્તિ સંપાદન કરી ઇંગ્લંડ ગયા અને ત્યાં ઓક્સફર્ડની સેન્ટ જોન્સ કોલેજમાં દાખલ થયા. અત્રે પણ તેઓએ અભ્યાસની અંદર ભારે પ્રવીણતા મેળવી. વિદ્યાર્થી તેમજ શિક્ષકઆલમ ઉપર અદ્ભુત પ્રભાવ પાડ્યો. પરંતુ વિશિષ્ટતા તો એ જ હતી કે અત્રે તેમના વિચારોમાં મોટું પરિવર્તન થયું. એક સમય વિશ્વધર્મને માનનાર આજે પ્રખર રાષ્ટ્રીયવાદી બન્યા, તેમના વિચારો ઉદ્ધામ બન્યા.

તેમને તરત પ્રતીતિ થઈ કે અંગ્રેજો હિંદુની આર્થ સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રહાર કરી રહ્યા છે. વર્તમાન કેળવણીની પ્રણાલિ અને પદ્ધતિ હિંદુત્વનો નાશ કરવાને, આર્યોવર્તને રાજદ્વારી પરાધીનતામાં જકડી રાખવાને સર્જાયેલી છે. આ કેળવણી દ્વારા આર્યોવર્તનું સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય જીવન નષ્ટપ્રાય થઈ રહેલ છે. પાર્લમેન્ટની બહુબ્રૂકમાંથી તેમજ

અન્ય વિશ્વસનીય સ્થળોએથી સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી હિંદુસ્તાન ઉપર બ્રિટિશ શાસન સ્થાપવાના ઇતિહાસનો, હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ રાજદ્વારી મંસ્થાઓનો, તેમજ બ્રિટિશ રાજ્યકારોનારનો વિશેષ સૂક્ષ્મતાથી અભ્યાસ કર્યો, અને અંતે એ વિચાર ઉપર આવ્યા કે ભારતવાસીઓનું રાષ્ટ્રીયત્વ નષ્ટ થાય, તેમના હૃદયમાંથી આર્ય સંસ્કૃતિનું અને આર્ય મંસ્થાઓનું મહત્ત્વ નષ્ટ થાય, તેઓ બ્રિટિશ મંબંધની કિંમત આંકતા થઈ જાય, તે અર્થે બ્રિટિશો હિંદીઓ ઉપર પાશ્વિમાત્મ અનાતમવાદી મંસ્કૃતિ લાદી રહ્યા છે. હિંદીઓને સંપૂર્ણ અંગ્રેજીભય બનાવી રહ્યા છે.

લાલા હરદયાળને લાગ્યું કે બ્રિટિશ કોલેજમાં અભ્યાસ કરવો કે તેમની ડિગ્રીઓ મેળવવી તે રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ પાપ છે. હિંદુસ્તાનના વિદેશી શામકો પાસેથી ચતુર્કિચિત્ત પણ લાભ નહિ લેવાનો તેમણે નિર્ધાર કર્યો. પોતાના વિચારોને અવિલંબે કર્તવ્યમાં મૂકવાની તેમની ખાસ મનોવૃત્તિ હતી. જેથી તેમણે સરકારની શિષ્યવૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો; અભ્યાસ છોડી દીધો અને ૧૯૦૭માં હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા.

હિંદુસ્તાન પહોંચતા પહેલા જ તેમણે અંગ્રેજના પહેરવેશનો, પાશ્વિમાત્મ જીવનની બધી ખાસિયતોનો સર્વથા ત્યાગ કરી સ્વદેશી પગરખાં, સ્વદેશી ટોપી, સ્વદેશી પહેરણ, સ્વદેશી પાયજામો પહેરી લીધાં. મુસ્લિમ તથા ખ્રિસ્તીઓનો સંસર્ગ છોડી દીધો તેમની સાથે મળવાનું પણ બંધ કર્યું. થોડાક સમય તો તેઓ વર્તનમાં કડક હિંદુ રહ્યા.

એકવાર લાલા હરદયાળના જૂના શિક્ષક દિલ્હીની સેઈન્ટ સ્ટીફન્સ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ રુદ્ર તેમને મળવા લાહોર ગયા પ્રિન્સિપાલ ખ્રિસ્તી હતા. જેથી ન તો લાલાએ તેમની સાથે હસ્તધૂનન કર્યું કે ન તો તેમનો આદરસત્કાર કરી બેસવાને ચઠાઈ આપી. (તેઓ 'યુરસીઓ રોડ રાખતા ન હતા.')

(આ વખતે તો બ્રિટિશ સરકારનો અને બ્રિટિશ સંસ્થાઓનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો એ જ તેમનો મુખ્ય ધર્મ થઈ પડ્યો હતો.

દેશભરમાં તેમના વિચારોનો પ્રચાર કરી શકે, દેશને ખૂણે ખૂણે આમ જનતામાં પોતાનો સંદેશ પાઠવી શકે તેવા હિંદુ સાધુઓનો એક મઠ સ્થાપવાની તેની મનોભાવના હતી. આ આદર્શ અને ધ્યેયને અનુસરી શકે તેવા છ યુવકો તેમને મળી આવ્યા. તેઓએ લાલાની પ્રેરણા તળે અભ્યાસ છોડ્યો, ગૃહ છોડ્યું અને દેશ અર્થે તેમના ચરણમાં જીવનસર્વસ્વ ધર્યું.

લાલા હરદયાળ પોતે બહુ જ શુદ્ધ પવિત્ર જીવન ગાળતા હતા અને સર્વ કોઈ એવું જ પવિત્ર જીવન વ્યતીત કરે એ તેમની ઇચ્છા હતી. હિંસા કે પશુબળના તેઓ પ્રબળ વિરોધી હતા. તેમણે વર્તમાનપત્રો દ્વારા કડક લખાણો લખી ભેરદાર પ્રચારકાર્યનો પ્રારંભ કરી દીધો. તેમના લેખોએ અને કાર્યોએ સમસ્ત રાષ્ટ્રનું ધ્યાન ખેંચ્યું, અને સર્વ કોઈને દહેશત લાગી કે જરૂર સરકાર તેમને ગિરફતાર કરી દૂર કરશે. જેથી તેઓ ૧૯૦૮ના મધ્યમાં માતૃભૂમિ છોડી વિદેશ ચાલ્યા ગયા.

ઇંગ્લંડમાં ભારતીય વિદ્યાર્થીઓની અંદર પોતાના વિચારો, મંતવ્યો અને આદર્શોનો પ્રચાર કરવાના આશયથી તેઓ પ્રથમ તો ઇંગ્લંડ ગયા, ટૂંક સમય ત્યાં રહ્યા પરંતુ તુરંત જ તેમને લાગ્યું કે પોતાના રાષ્ટ્રીય વિચારોના પ્રચારને યોગ્ય તે ક્ષેત્ર ન હતું. આ ઉપરાંત તેમને એ પણ ભીતિ હતી કે બ્રિટિશ સરકારનો વળપંને તેમના ઉપર પડે. જેથી ટૂંક ખર્ચથી રહી શકાય અને પોતાનું પ્રચારકાર્ય બ્રિટિશ સરકારની રહેજ પણ ભીતિ વગર આગળ ધપાવી શકાય તેવું રચણ શોધવા તેમણે બે વર્ષ આખાએ યુરોપમાં પરિભ્રમણ કર્યું. એક વર્ષ તેમણે ફ્રાન્સમાં પસાર કર્યું. યુરોપનું સર્વોત્કૃષ્ટ રાજદ્વારી જ્ઞાન તેઓએ અત્રે સંપાદન કર્યું. અહીં રહી ઇન્જિનના રાષ્ટ્રીય પક્ષના તેમજ રશિયાના ક્રાંતિકારોમાંના અનેકને પોતાના મિત્રો બનાવ્યા. ફ્રેન્ચ ભાષામાં તેઓ ભારે પ્રવીણ હતા. ફ્રાન્સનાં અખબારોમાં તેઓ અવારનવાર લેખો મોકલતા હતા. જર્મન

ભાષાનું પણ તેમને સારું જ્ઞાન હતું. અંતે તેઓ અમેરિકા આવ્યા અને ત્યાં જ વસવાટ સ્વીકાર્યો.

અમેરિકામાં રહી હિંદનાં વર્તમાનપત્રોમાં જે લેખો તેઓ મોકલતા હતા તે ઉપરથી દેખાઈ આવતું હતું કે અત્યાર સુધી તેમના રાષ્ટ્રીય વિચારોમાં બિલકુલ ફેરફાર નહોતો થયો પરંતુ એક વર્ષ પછી તેમના વિચારોમાં અદ્ભુત પરિવર્તન થયું. તેમના રાજદારી વિચારો તો તેના તે જ રહ્યા પરંતુ સામાજિક નૈતિક નથા હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સાહિત્યના વિચારોમાં મોટું પરિવર્તન થયું. પ્રત્યેક વરતુ તેઓ હિંદુત્વની દૃષ્ટિએ નિહાળવા લાગ્યા. તેઓએ સ્વતંત્રતા પરત્વેના પાશ્ચાત્ય વિચારોનો ભારતીય અખબારો દ્વારા આમ જનતા ઉપર અદ્ભુત પ્રભાવ પાડ્યો.

પરંતુ આ સર્વમાં વિશિષ્ટતા એ હતી કે બ્રિટિશ સલ્તનત પ્રત્યેનો તેમનો તિરસ્કાર અપરિમિત હતો. હિંદીઓ બધાં કાર્યો છાડી ફક્ત રાજદારી ચળવળમાં જ લાગી જાય એ તેમની ખાસ આકાંક્ષા હતી.

સન ક્રાંસિસકોમાં જ્યારે તેઓને નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય વિદેશી તરીકે ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા ત્યારે અખબારોના પ્રતિનિધિઓને મુલાકાત આપતાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે “ન તો હું રાજક્રાંતિકારી છું કે ન તો હું રાજદારી વ્યક્તિગત ખૂન કરવાની તરફેણમાં છું.”

યુરોપીય મહાયુદ્ધ પછી તેમના વિચારોમાં મોટું પરિવર્તન થયું હતું. આ પ્રમાણે તેમને નહિ માની શકવાના આપણી પાસે કશાં કારણો નથી. તેમના વિચારોમાં હજુયે કેવા ફેરફારો થશે તે કોઈ જાણતું નથી. તેઓ વિચિત્ર પ્રકારના આશાવાદી છે, તેમનું જીવન પવિત્ર અને સાદું છે. બીજાઓ તેમને માટે કયા વિચારો ધરાવે છે તે જાણવાની તેમને દરકાર નથી, તેઓ કોઈની કૃપા કે દયા નથી યાચતા. અન્યને હરકોઈ પ્રકારની સહાય આપવા બહાર નીકળી પડે છે. તેમના દેશના સેંકડો અને હજારો પતનીઓના હૃદયમાં તેમને માટે પ્રેમ અને આદરભાવ છે. તેમના વિચારો કે કાર્યક્રમ સાથે સહમત નહિ થનારાઓ પણ તેમની પ્રશંસા કરતા હતા.

વિગ્રહ દરમ્યાન તેમને જર્મન પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હતી; પરંતુ વિગ્રહ પછી તેમના વિચારો બદલાયા, હિંસાવાદી વિપ્લવની બધી પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કર્યો, અને ગજદારી રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં માનતા થઈ ગયા.

ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલ આ બંને વર્ગમાંથી એક વર્ગ સરકાર સાથે કોઈ પણ પ્રકારની સમજુતી કરવાને તૈયાર નથી. તેઓ સંપૂર્ણ સ્વરાજ ચાહે છે. તેઓ જાણે છે કે તેમની સમક્ષ એક મોટું કઠિન કાર્ય છે. પરંતુ તેમને પોતાના આત્મબળ ઉપર અડગ શ્રદ્ધા છે. તેઓ માને છે કે તેમની મુશ્કેલીઓ એટલી દુર્ગમ નથી.

ફક્ત સ્વરાજ મેળવવા સારુ દેશભરમાં કેળવણીના બહોળા પ્રચારની કે સમાજસુધારાની આવશ્યકતા તેઓ સ્વીકારતા નથી. અથવા તો હિંદુસ્તાનને રાજદારી સ્વતંત્રતા મળે તે પહેલાં કેળવણીનો રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રચાર થઈ જવો જોઈએ એ માન્યતા તેઓ સ્વીકારતા નથી. તેઓ માને છે કે આ બધો એક પ્રકારનો હંદ છે. રાજકીય ક્ષેત્ર ઉપર ભારતવાસીની પ્રવૃત્તિ નિષ્ણાત રહે, પ્રજામાં એ રાજદારી માનવતા ન આવે તે આશયથી અંગ્રેજો ભારતવાસીઓ સમક્ષ આવા વિચારો રજૂ કરી તેમને સામાજિક સુધારાઓના, કેળવણીના પ્રશ્નોમાં રોકી દીધા છે.

સામ્રાજ્યવાદી મુલ્યદીઓની એ રાજદારી રમત છે. રાષ્ટ્રનો રાજકારોગ્યાર સંભાળવાની પ્રજામાં શક્તિ નથી. પ્રજા પોતાનું સંગઠન સાધવા અસમર્થ છે, પ્રજામાં પક્ષ અને મતભેદ ઘણા છે. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાની પ્રજામાં તાકાત નથી, આ સર્વ વિચારો પરાધીન પ્રજામાં વિશેષ જોરથી પ્રમારવા વિદેશી શાસકો હુમેશાં દાવપેચ ખેલે છે.

આ વર્ગ માને છે કે હાલ તુરતને માટે સામાજિક કાર્યો બિન-જરૂરી છે. ધાર્મિક કે સામાજિક ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર સંસ્થાઓ પ્રત્યે તેઓ હમદર્દી દાખવતા નથી. કારણ કે તેઓની માન્યતા છે કે આ સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રીય આઝાદીના પરમ આવશ્યક અંશ ઉપરથી પ્રજાનું

ધ્યાન ખસેડી બિનજરૂરી સમાજસુધારાના પ્રશ્ન ઉપર રોકી સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિમાં અવરોધ કરે છે. 'ફક્ત સ્વતંત્રતાના ધ્યેય ઉપર પ્રજાનું માનસ રોકાય, આ એક જ રાજનૈતિક ક્ષેત્ર ઉપર પ્રજા કામ કરતી થઈ જાય એ તેમની અલિલાષા છે. સ્વરાજ પછી બધા સુધારાઓ થઈ શકે છે.

માનવ જીવનની પહેલી જરૂરિયાત રાજદ્વારી સ્વતંત્રતા

આ વર્ગની માન્યતાનુસાર રાજનૈતિક પરતંત્રતા જીવનનો સંહાર કરે છે. જીવન એટલે માનવીમાં પોતાની ઉન્નતિ અને પ્રગતિ સાધવાની શક્તિ અને યોગ્યતા હોવાં જોઈએ. એક શુભામ, એક પરતંત્ર માણસ એ પ્રગતિ સાધવાને સ્વતંત્ર નથી. તેના સ્વામીના હિત આગળ તેનું હિત ગૌણ બને છે. સ્વામીની સેવામાં પોતાની સર્વોત્કૃષ્ટ શક્તિઓનો તેને ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેના મન ઉપર સર્વ અધિકાર તેના સ્વામીનો રહે છે. આવા સંજોગો તો કદાચ માનવી માનવતાની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી શકતો નથી. આત્મોન્નતિ પાછળ પોતાની શક્તિઓ તે વાપરી શકતો નથી, પોતાના જીવિયાતુર્યનો કે અવનવા પ્રસંગોનો લાભ તે ઉઠાવી શકતો નથી, સ્વેચ્છાનુસાર શારીરિક કે આત્મિક ઉન્નતિ પણ તે સાધી શકતો નથી. તે જે કંઈ કરે છે તે બધું પોતાના સ્વામીના હિત ખાતર કરે છે. તે બધાં કાર્યોનો યશ અને લાભ તેના સ્વામી ઉઠાવે છે. (હિંદના સરકારી નોકરોના જીવનમાં આવું તો હંમેશાં બની રહ્યું છે. હિંદી નોકરોનાં જીવિયાતુર્ય, શક્તિ અને મહેનતથી થયેલાં કાર્યોનો બધો યશ એ ખાતાના ગેરા અધિકારીઓને મળે છે.) એક સાધારણ શુભામના સંબંધમાં આ વાત સાચી હોય તો રાજદ્વારી બંધનોમાં જકડાયેલ શુભામ પ્રજા સંબંધમાં પણ તે હકીકત તેટલે જ અંશે સાચી છે.

આ વર્ગ પોતાના આ કથનના સમર્થનમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો ઇતિહાસ અને કાર્યવાહી રજૂ કરે છે.

મહાસભાવાદીઓ માગણી કરે છે કે દેશને ખૂણે ખૂણે પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રબંધ થવો જોઈએ. સરકાર કહે છે, નહિ, એને માટે આવશ્યક નાણું નથી, તેને માટે દેશ હજી તૈયાર નથી, સામાન્ય રીતે અત્યારે તેવો પ્રબંધ જનતાને લાભદાયી નથી. જ્યારે વાસ્તવિક હકીકત તો એ જ છે કે આમ જનતા કેળવવા તો સરકારની પ્રપંચીનીતિ ઉઘાડી પડી જાય, આમ જનતામાં અસંતોષ ફેલાય અને સરકારને માટે વિષમ અંગેગો ઉપસ્થિત થાય. મહાસભા માગણી કરે છે કે શસ્ત્રબંધીનો કોનૂન રદ થવો જોઈએ; સરકાર કહે છે, નહિ, કદાચ આમ જનતા એ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ મરકાર સામે કરે, એવી અપ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થવા ન પામે તે સારું પ્રથમથી જ પ્રબંધ થવો જોઈએ. મહાસભાની માગણી છે કે સ્વયંસેવક દળમાં હિંદીઓની ભરતી થવી જોઈએ, સરકાર કહે છે, નહિ જ, પ્રગ્તને લશ્કરી ક્ષમતા આપવી તે ઇચ્છવાયેગ્ય નથી, કદાચ પ્રજા સરકાર સામે ખળભળી ઊઠે, કદાચ હિંદીઓનું સ્વયંસેવક દળ બ્રિટિશ સત્તાનત સામે મોઢું કાપતું રમે; યુરોપિયન અને યુરેઝિયન સાથે લશ્કરી ક્ષમતામાં હિંદીઓને ભેળવવા તે પણ તેટલે જ અંશે અનિચ્છનીય છે, કારણ કે તેથી યુરોપિયન સૈનિકાની સામાજિક અને શાહી મનોભાવના ઉપર પ્રહાર થાય. મહાસભા માગણી કરે છે કે હિંદના ઉદ્યોગોનું સંરક્ષણ થવું જોઈએ; સરકાર કહે છે, નહિ, તેથી લેન્ડેશાયરના ઉદ્યોગોની અધોગતિ થાય. મહાસભા માગણી કરે છે કે પ્રગ્તને ઔદ્યોગિક તથા કળા વિષયક કેળવણી મળવી જોઈએ; સરકાર કહે છે, નહિ; દેશને તેની આવશ્યકતા નથી, ઉપરાંત નાણું પણ નથી. મહાસભા રાષ્ટ્રીય કોલેજો અને શાળાઓ સ્થાપવા ઇચ્છે છે; સરકાર કહે છે, નહિ; તમે તેનો દુરુપયોગ કરો.

ધ્યાન ખસેડી બિનજરૂરી સમાજસુધારાના પ્રશ્ન ઉપર રોકી સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિમાં અવરોધ કરે છે. ફક્ત સ્વતંત્રતાના ધ્યેય ઉપર પ્રગ્નનું માનસ રોકાય, આ એક જ રાજનૈતિક ક્ષેત્ર ઉપર પ્રજા કામ કરતી થઈ જાય એ તેમની અસિલાવા છે. સ્વરાજ પછી બધા સુધારાઓ થઈ શકે છે.

માનવ જીવનની પહેલી જરૂરિયાત રાજદ્વારી સ્વતંત્રતા

આ વર્ગની માન્યતાનુસાર રાજનૈતિક પરંતંત્રતા જીવનનો સંહાર કરે છે. જીવન એટલે માનવીમાં પોતાની ઉન્નતિ અને પ્રગતિ સાધવાની શક્તિ અને યોગ્યતા હોવાં જોઈએ. એક ગુલામ, એક પરતંત્ર માણસ એ પ્રગતિ સાધવાને સ્વતંત્ર નથી. તેના સ્વામીના દિત આગળ તેનું દિત ગૌણ બને છે. સ્વામીની સેવામાં પોતાની મર્યાદાટૂટી શક્તિઓનો તેને ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેના મન ઉપર સર્વ અધિકાર તેના સ્વામીનો રહે છે. આવા સંજોગો તળે કોઈ માનવી માનવતાની ઉચ્ચ દૃષ્ટાએ પહોંચી શકતો નથી. આત્મોન્નતિ પાછળ પોતાની શક્તિઓ તે વાપરી શકતો નથી, પોતાના જીવિયાતુર્યનો કે અવનવા પ્રસંગોનો લાભ તે ઉઠાવી શકતો નથી, સ્વેચ્છાનુસાર શારીરિક કે આત્મિક ઉન્નતિ પણ તે સાધી શકતો નથી. તે જે કંઈ કરે છે તે બધું પોતાના સ્વામીના દિત ખાતર કરે છે. તે બધાં કાર્યોનો ધરા અને લાભ તેનો સ્વામી ઉઠાવે છે. (દિલ્લા સરકારી નોકરોના જીવનમાં આવું તો દ્રશ્ય બની રહ્યું છે. દિલ્લી નોકરોનાં જીવિયાતુર્ય, શક્તિ અને મહેનતથી થયેલાં કાર્યોનો બધો ધરા એ ખાતાના ગોગ અધિકારીઓને મળે છે.) એક સાધારણ ગુલામના મનમાં આ વાત સાચી હોય તો રાજદ્વારી બાંનેમાં જરૂરિયાત ગુલામ પ્રજા મનમાં પળે તે દૃષ્ટિન તેટલે જ આંતરે માંની છે.

આ વર્ગ પોતાના આ કથનના અમર્થનમા ભારતીય ગાંધીય મહાસભાનો ઇતિહાસ અને કાર્યવાહી રજૂ કરે છે.

મહાસભાવાદીઓ માગણી કરે છે કે દેશને ખૂણે ખૂણે પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રબધ થવો જોઈએ. સરકાર કહે છે, નહિ, એને માટે આવશ્યક નાણા નથી, તેને માટે દેશ હજી તૈયાર નથી, સામાન્ય રીતે અત્યારે તેવો પ્રબધ જનતાને લાભદાયી નથી જ્યારે વાસ્તવિક હકીકત તો એ જ છે કે આમ જનતા કેળવાય તો મરકારની પ્રપંચીનીતિ ઉઘાડી પડી જાય, આમ જનતામાં અસંતોષ ફેલાય અને સરકારને માટે વિપમ અંજોગો ઉપસ્થિત થાય. મહાસભા માગણી કરે છે કે શસ્ત્રબંધીનો કાનૂન રદ થવો જોઈએ, સરકાર કહે છે, નહિ, કદાચ આમ જનતા એ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ મરકાર સામે કરે, એવી અણુચિંતવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થવા ન પામે તે સાદુ પ્રથમથી જ પ્રબધ થવો જોઈએ મહાસભાની માગણી છે કે સ્વયંસેવક દળમાં હિંદીઓની ભરતી થવી જોઈએ, સરકાર કહે છે, નહિ જ, પ્રજાને લશ્કરી ક્વાયત આપવી તે ઇચ્છવાયોગ્ય નથી, કદાચ પ્રજા સરકાર સામે ખળભળી બેઠે, કદાચ હિંદીઓનું સ્વયંસેવક દળ બ્રિટિશ સલ્તનત સામે મોટું કાવતું રચે; યુરોપિયન અને યુરેઝિયન માથે લશ્કરી ક્વાયતમા હિંદીઓને ભેળવવા ને પણ તેટલે જ અંશે અનિચ્છનીય છે, કારણ કે તેથી યુરોપિયન સૈનિકોની સામાજિક અને શાહી મનોભાવના ઉપર પ્રહાર થાય. મહાસભા માગણી કરે છે કે હિંદના ઉદ્યોગોનું સંરક્ષણ થવું જોઈએ, સરકાર કહે છે, નહિ, તેથી લેન્ડેશાયરના ઉદ્યોગોની અધોગતિ થાય. મહાસભા માગણી કરે છે કે પ્રજાને ઔદ્યોગિક તથા કળા વિષયક કેળવણી મળવી જોઈએ; સરકાર કહે છે, નહિ, દેશને તેની આવશ્યકતા નથી, ઉપરાંત નાણા પણ નથી. મહાસભા રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ અને યાજ્ઞાઓ સ્થાપવા ઇચ્છે છે, મરકાર કહે છે, નહિ, તમે તેનો દુરુપયોગ કરો.

આ આખીયે વસ્તુચિતિની યથાર્થતા તો એ જ 'સૂચવે છે કે ઇંગ્લંડના અને અંગ્રેજોના લાભની ખાતર ભારતે જીવવું જોઈએ. અથવા ભારતવર્ષનું હિત શેમાં છે, તેને કેટલું મળવું જોઈએ, કઈ દિશામાં તેની પ્રગતિ થવી જોઈએ, ક્યાં અટકવું જોઈએ તે બધું જોવાનું અને વિચારવાનું કાર્ય ઇંગ્લંડ અને ઇંગ્લંડના રાજનીતિના ખેલાડીઓનું છે. હિંદુસ્તાનને પોતાના લાભાલાભનો પ્રશ્ન વિચારવાનો કશો અધિકાર નથી. હિંદુસ્તાન જે કાર્ય કરવાનો નિર્ધાર કરે તે કાર્યની રૂપરેખા હમેશાં અંગ્રેજોના દર્શિબિંદુ અને સલ્તનતના લાભ ઉપર જ ધડાયેલ હોવી જોઈએ.

એટલા માટે જ આ રાષ્ટ્રવાદીઓ પ્રતિપાદન કરે છે કે યશસ્વી અને માનપ્રદ જીવન, લાભદાયી અને પ્રગતિમાન જીવન જીવવાના પ્રજ્ઞને ફોંડ હોય, તો રાજદારી સ્વતંત્રતા પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી લેવી જોઈએ. રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય વિનાનું જીવન એ કંઈ જીવન નથી. રાજનૈતિક આઝાદી વિના જીવનના આદર્શો વિચારવા અને ચર્ચવા એ નિરર્થક છે.

માનવ ઉત્કર્ષનો મુખ્ય આધાર કેળવણી ઉપર છે. પશુઓ અને પ્રાણીઓને ઉચિત કેળવણી મનુષ્યોને આપવામા આવે તો તેનો નતીજો એ જ ઉદ્ભવે કે પશુના જેવી જ ગુલામગીરીની જાવના તેનામાં ઘીલી જીટે. જે તેનો માલિક તેને સલામ કરવાનું કહેશે તો તે સલામ કરશે અને નાચવાનું કહેશે તો નાચશે અને તેની મનોભાવના અને ચાતુર્ય તેના માલિક આગળ દબાયેલાં રહેશે. માલિક વગર તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે પોતાના શુદ્ધિબળનો ઉપયોગ તે કદી કરી શકશે નહિ. આથી જ તેઓ સમર્થન કરે છે કે વર્તમાન કેળવણી પ્રજ્ઞને પરમ નામોશી રૂપ છે. 'ફક્ત વિદેશી સલ્તનતના લાભ અને પોષણ ખાતર પ્રજ્ઞએ કેળવણી લેવી તેના કરતાં પ્રજ્ઞએ અમણુ રહેવું તે જ બહેતર છે.

તે પ્રમાણે તેઓની એ માન્યતા છે કે સામાજિક સુધારાના,

માપદાયિક મુધારાના કે વ્યાપારિક પ્રશ્નો જાણવાનું હાલ તુરત મોકુફ રાખવું જોઈએ. કારણ કે તેથી પ્રજામાં મતભેદ-યતા આંતરિક ઝઘડાઓ ઉપસ્થિત થાય છે, અને પ્રજા એવા ઝઘડાઓમાં અટવાઈ રાજદારી લડત લડી શકતી નથી; એ દ્વારા પ્રજાના બુદ્ધિચાતુર્યનો અને શક્તિનો દુરુપયોગ થાય છે. દરેક પુરુષ અને સ્ત્રીએ બધાં કાર્યો છોડી ફક્ત રાજદારી વિગ્રહમાં રોકાઈ જવું જોઈએ. વિદેશી શામકને દૂર કરવાની પહેલી જરૂર છે.

હિંદુસ્તાન ઉપર કૌણ અને કેવી રીતે શાસન કરશે? ભારતીય જ્વજ નીચે લિન્નલિન્ન જાતિઓના પ્રશ્નો કેમ જણાશે? દરેકના હિત કેમ જળવાશે? એ અને એવા અન્ય પ્રશ્નો એટલા મહત્વના અને ભારે નથી. તેઓ માને છે કે અંગ્રેજો હિંદુસ્તાન છોડશે કે તુરત જ કોઈ એક મહાન વ્યક્તિ બહાર આવશે જે રાષ્ટ્રીય શામનની સ્થાપના કરશે. સમય એવા મહાન પુરુષને જન્મ આપશે. હિંદનો રાજકારોબાર કેવો ઘડવો એનો સ્વરાજ પછી નિર્ણય થઈ શકશે.

હિંદુઓ કે મુસ્લિમો, શીખો કે ગુરખાઓ ગમે તેની મત્તા હિંદુસ્તાન ઉપર આવે; નેપાલ પતિયાળા, ઉદ્દેપુર કે વડોદરાના કોઈ મહારાજાના શિર ઉપર કે હૈદરાબાદના નવાબના શિર ઉપર ભારતીય મત્તાટનો તાજ બલે ચડે તેની તેઓને દરકાર નથી. અથવા હિંદુસ્તાન ઉપર એકહથ્થુ મત્તાનો કે પ્રજામત્તાક અમલ રહેશે તે વિષે તેઓ નિશ્ચિત છે. આ પ્રશ્નો તેઓને એટલા મહત્વના નથી લાગતા. આ પ્રમાણે વર્તતા પણ જો તેઓને રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા મળી જાય તો તેમ કરવા તેઓ તૈયાર છે. ફક્ત વિદેશી શાસન તેઓ નથી ઇચ્છતા. બ્રિટિશ શાસન કરતાં આવું કોઈ પણ પ્રકારનું શાસન વધારે યોગ્ય છે.

બ્રિટિશ સરકાર ધીરે ધીરે પ્રજાનો નાશ કરી રહેલ છે. ક્ષય વગેરે દર્દીથી પિડાઈ પચત્વ પામવું તે કરતા પ્લેગ કે કોલેરાથી અવિલબે મૃત્યુને આધિન થવું એ શ્રેયસ્કર છે.

શાંતિભંગની દૃષ્ટિ તો તેઓને નથી લાગતી. આવી શાંતિ તો તેઓને ત્રાસજનક લાગે છે. એ શાંતિ તો પ્રજાનાં પુરુષત્વ અને મનુષ્યત્વ હણાઈ રહેલ છે. પ્રજાનાં સ્વમાન, પુરુષત્વ અને માનવતાના ભોગે શાંતિ! અરાજકતા કે રાજકારોગ્યારની ગેરવ્યવસ્થાથી રાષ્ટ્રને જે હાનિ થાય તે કરતાં બ્રિટિશ શાસનથી ભારતવર્ષને વિશેષ હાનિ થઈ રહેલ છે. મરાઠાઓ અને શીખોના શાસન પહેલાંની અશાંતિ શ્રેયસ્કર હતી. જે સંજોગોએ રાષ્ટ્રમા પ્રતાપ, શિવાજી, દુર્ગાદાસ, ગોવિંદમિહને ઉત્પન્ન કર્યા તે સંજોગો ભલે અધાધૂંધીના હોય પરંતુ વર્તમાન શાન્તિ કરતાં સારા હતા. શાન્તિના નામ તો જે કાળ દેદાર, જમાદાર ને રસાલદારને પેદા કરે છે તે કાળ ઉપર હજારો વાર લ્યાનત હોજો.

ઉપર્યુક્ત બંને વર્ગના ધણાખરા રાષ્ટ્રવાદીઓ આ મતના છે. જો કે કેટલાક આ વિચારો સાથે અંપૂર્ણ સહમત થતા નથી. બધા પ્રશ્નો કરતાં રાજ્યદારી પ્રશ્ન મોખરે હોવો જોઈએ તે માનવાને તેઓ તૈયાર છે; પરંતુ ફક્ત રાજ્યદારી લડતમાં જ પ્રજાના માનસ અને જીવન રોકાઈ જાય એ તેઓ ધ્વજીતા નથી.

આ વિષયનું ઉપરથી એટલું માની લેવું ન જોઈએ કે આ રાષ્ટ્રવાદીઓ પાસે લવિષ્ય માટે કોઈ રચનાત્મક કાર્યક્રમ નથી. પરંતુ એ તો દીવા જેવું પ્રલુપ્ત જ છે કે આઝાદી વગર અને એ પ્રમંગ વગર આ વિષય ઉપર અત્યારથી કોઈ પણ પ્રકારના અભિપ્રાયો બાંધી શકાય નહિ.

અરવિંદ ઘોષ

વેદાન્તી કે સ્વરાજવાદી ?

આ કહેવું ભારે મુશ્કેલ છે. જે પહેલા વર્ગમાં બંગાળના ધણાખરા રાષ્ટ્રવાદીઓ હતા તે વર્ગમાં એક વખત તેઓ હોવાનું મનાતું હતું. આ માન્યતા કેટલે અંશે વજૂદપૂર્ણ છે, અને હજી પણ તેઓ તે જ વિચારો ધરાવે છે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ એક વસ્તુ તો ચોક્કસ છે કે તેમના વિચારો હરદયાળુના કરતાં જુદા જ છે.

તેમનામાં વિદ્વંતા અને બુદ્ધિચાતુર્ય વિશેષ છે; ઉપરાંત અરવિંદ બાણુ સાધુ અને ત્યાગી છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના તેઓ ઉપાસક છે. મોટા વેદાંતવાદી છે. હરદયાળના કરતાં તેમના જીવનમાં વિશેષ સાદાઈ, પવિત્રતા અને ધાર્મિકતા ભરેલાં છે.

અરવિંદ બાણુ માને છે કે ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વનાં સર્વ અંગોનો એક સરખો વિકાસ થવો જોઈએ. જીવન અને નીતિ પરત્વેના તેમના વિચારોમાં હિંદુત્વની સર્વશ્રેષ્ઠતા ભગેલી છે. પ્રજામાં આધ્યાત્મિક ધર્મ પ્રવર્તે એ તેમની અભિલાષા છે. મદ્રાસના ‘હિંદુ’ના ખમર-પત્રીને આપેલ મુલાકાત ઉપરથી તેમના વિચારો, તેમના આદર્શો આપણે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકીશું તે અખબારગ્રંથેશના શબ્દોમાં જ:

“પરંતુ, ૧૯૧૪ ની મહાસભા અને પરિષદો વિષે આપ શું ધારો છો?” મેં પુછ્યું.

ભગ્ન હૃદયે પરંતુ સ્પષ્ટ ભાષામાં પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં તેમણે કહ્યું: “નાતાનના દિવસોમાં ભરાતી પરિષદોની કાર્યવાહી મને મિલકુલ લાભદાયક અને પ્રેરક લાગતી નથી. માત્ર ભૂતકાળની નિષ્પ્રાણ અને નાની વાતોની પુનરાવૃત્તિ સિવાય કશું નથી. આપણા ઉપર ઝંઝૂમી રહેલ ગાઢ તિમિરમય ભવિષ્ય માટે તેમાં જ્યોતિ નથી, પ્રકાશ નથી. અલગ્યત મહાસભાના સરનરીનનું ભાષણ અપવાદ તરીકે લેખી શકાય. તે અનેરી રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓથી ભરપૂર છે. કદાચ કોઈને તે સ્વપ્નવત, આકાશી કલ્પનાઓમાં વિહરતું અને અવ્યવહારુ લલે લાગે; પરંતુ મને તો વ્યવહારુ અને ભવિષ્ય માટે માર્ગસૂચક લાગે છે.”

તેમણે આગળ અલાબ્યું, “પુરાતન, નિર્જીવ અને મંકુચિત ભાવનામય કાર્યવાહી વર્તમાન સમયની હવે નથી રહી. આપણી યોગેશ્વર, સર્વત્ર, અખિલ જગત પ્રગતિમાન પથે ઝડપથી કૂચ કરી રહેલ છે. વર્તમાન સમય ક્રાંતિયુગનો છે. ભારતીય પ્રજાએ એ સમયને ઝાળખવો જોઈએ. રાષ્ટ્રને અને પ્રજાને જીવવું હોય તો એ પથે

આગળ ધપવા સારુ આવશ્યક ઉત્કૃષ્ટ વિચારો અને કાર્યની મહત્તા સુધી પ્રગ્નને પહોંચવું પડશે. પુરાતન સમયથી આલતી આવતી એક જ કાર્યવાહીમાં ક્યાંયે મને આવા આદર્શો અને ભાવનાઓ દેખાતાં નથી.

“છતાં આવા ગાઢ અધકારમાં પણ આપણી પ્રગતિ અને આશાનાં ચિહ્નો મને નજરે પડે છે. ભારતવર્ષની પ્રગ્નમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષો શાન્તિનાં પસાર થયેલ છે. પરંતુ એ શાન્તિના સમય દરમ્યાન એક ભાવિ વિપ્લવ માટે પ્રગ્નનાં વીર્ય અને તેજસ્ સંઘટ્ટન થઈ રહેલ છે. પ્રગ્ન એ ક્રાંતિના આગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહેલ છે.

પ્રાચીન ભિન્નભિન્ન સંસ્કૃતિ સહ અદ્ભુત સામગ્રીવાળી સભ્યતા અને કળાથી વિભૂષિત આ વિશાળ આર્યભૂમિ ઉપર ત્રીસ કોટી માનવની બનેલ એક જ પ્રગ્ન વસે છે. આપણો મહત્તાનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ. દૂર દૂરના એકાદનીરવ ગામડાની પ્રગ્નની જેમ વિચારતાં અને કાર્ય કરતાં આપણે અટકવું જોઈએ. આપણી દૃષ્ટિ દૂંડી રાખ્યે નહિ પાલવે.”

“જ્યારે આપને અમારી વર્તમાન રાજદ્વારી કાર્યપદ્ધતિ યોગ્ય નથી લાગતી તો પછી આપ અમોને આપણા ધ્યેયની સાધના પરત્વે કયો માર્ગ સૂચવશો?”

તેમણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. “જ્યારે પ્રગ્નની અદર માનસિક તેમ જ આત્મિક જન્મૃતિ વ્યાપક બનશે ત્યારે જ આપણું પરિમિત જ્ઞાન, આપણી મધ્યમ કાર્યપદ્ધતિ, આપણું સંકુચિત જીવન, આપણા દૂંઠા આદર્શો આ સર્વ આપણને વિશ્વના વિસ્તૃત જીવનક્ષેત્ર ઉપર પ્રવેશ કરતાં અવરોધ કરે છે. પરંતુ સદ્ભાગ્યવશાત્ પ્રગ્નમાં અત્યારે જન્મૃતિ અને ચેતનામય વિકાસનાં તરવો પ્રવેશ કરી રહ્યાં છે. એ કોઈ અદ્ભુત પરિવર્તનના આગમનની આગાહી સૂચવે છે. હકત રાજનીતિ ઉપર જ અવલખીને કોઈ પ્રગ્ન મહાન થઈ શકવાની નથી. સર્વાંગપૂર્ણ વિકસિત જીવન ઉપર જ પ્રગ્નના અસ્તિત્વનો

આધાર છે. એ દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકતાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષો રાષ્ટ્રને માટે એકંદર લાલદાથી પસાર થયાં છે એમ મારે કહેવું પડશે. "

આટલા વિવેચન પછી આપણા જ દેશમાં તેમજ અન્ય સ્થળોમાં અંગ્રેજો સાથેના આપણા વર્તમાન સંબંધ પરત્વે તેઓ ક્યા વિચારો ધરાવતા હતા તે જાણવા મેં તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

તેમણે કહ્યું : " અખિલ માનવજાતથી અલગ રહી આપણું રાષ્ટ્રીયત્વ સંપાદન કરી લેવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૦ સુધીની આપણી પ્રવૃત્તિઓ પાછળ હતો. એટલો એ પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ સફળ થયેલ છે. ભાવિ કાર્યક્રમનો પાયો નંખાઈ ગયો છે. આ પાંચ વર્ષો દરમ્યાન આપણાં કાર્યોમાં અને લાવણીમાં થયેલ ભૂલોનું મુખ્ય કારણ આપણામાં રહેલ આપસ્યક જ્ઞાન અને અનુભવની ઊણપ હતી; એ ન્યૂનતાને અંગે જ આ ભૂલો બનવા પામી હતી.

" ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવનાનાં મૂળ આપણી પ્રજાના હૃદયમાં ઊંડાં ગયેલ છે તેટલું જ નહિ પરંતુ સારાથે યુરોપે અને આપણા વર્તમાન શાસકોએ એ ભાવનાની મહત્તાનો સ્વીકાર કરેલ છે. હવે આપણી સમક્ષ એક જ વિચાર મુખ્ય હોવો જોઈએ અને તે વિચાર એ કે તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે નહિ બદ્દે અખિલ માનવજાતને સાથે રાખીતે જ આપણે આપણું રાષ્ટ્રીયત્વ સંપાદન કરી લેવું જોઈએ. જ્યારે આર્યાવર્તે પોતાનું જીવન સર્વાંગે રાષ્ટ્રીય ભાવનામય ધડી લીધેલ હશે, ત્યાર પછી પણ માનવજાતની એકતા સાધવામાં ભારતવર્ષને મોટા હિસ્સો અર્પવો પડશે. "

‘ આ પછી ‘ દૃષ્ટિકોણ ’ (Angle of vision) ’ એ શીર્ષક તળે પ્રગટ થયેલ ભારત ઉપમંત્રિના લેખ ઉપર મેં તેમનો અભિપ્રાય માગ્યો.

તેમણે કહ્યું " બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભારતવર્ષને તેનું યોગ્ય સ્થાન સુપ્રત કરવા સંબંધી મુસદ્દીઓ વિચારણા ચલાવી રહ્યા છે તે સર્વાંશે યોગ્ય છે, અને બ્રિટિશ મુસદ્દીઓ જો એ વિચારને કર્તવ્યમાં મૂકે તો

હિંદુસ્તાનના મોટા ઉદામ રાષ્ટ્રવાદીઓનું સરકાર પ્રત્યેનું વલણ બદલાય તથા બ્રિટિશ સહતંત સાથે હિંદુસ્તાનના વર્તમાન રાજદ્વારી સંબંધમાં પણ અદ્ભુત પરિવર્તન થાય તે સ્વાભાવિક જ છે.

“પરંતુ આ સ્થળે કહેવું તેટલે જ અંશે આવશ્યક છે કે માનવજાતની પ્રગતિશીલ જીવનરંગભૂમિ ઉપર ભારતીય વિચાર, ભારતીય જ્ઞાન, ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ, ભારતીય સાહિત્ય કેટલે અંશે પોતાનો ભાગ ભજવી શકે તેમ છે તેનો હવે ભારતવાસીઓએ ગંભીરતાથી વિચાર કરતાં થઈ જવું જોઈએ. માનવ જાતની પ્રગતિ તો થવાની જ. સમસ્ત માનવજાતનો પ્રશ્ન ભારતવર્ષે પોતાનો જ કરી લેવો જોઈએ, એમાં જ ભારતની ભવિતવ્યતા છે. માનવજાતથી તદ્દન અલિપ્ત રહેવાની અથવા એક જ આત્મરક્ષાની સંકુચિત ભાવના હિંદુસ્તાને હવે ન સેવવી જોઈએ; પરંતુ સારીયે માનવજાત વચ્ચે, અખિલ વિશ્વની પ્રજાઓ વચ્ચે પ્રેમ અને બંધુત્વની ભાવના ખોલવવાનો આદર્શ આર્યાવર્તનો હોવો જોઈએ. આત્મબળ, અદ્ભુત ઉત્કર્ષ અને માનવ જાતના ભવિષ્યમાં ભારતનું અનેરું સ્થાન, એ ધ્યેય અત્યારે ભારતવર્ષ સમક્ષ હોવું જોઈએ.”

માનવજાતની એકતાનો પ્રશ્ન અરવિંદ બાણુને અધિક પ્રિય હતો. ત્યારે મેં તેમને કહ્યું કે વેદાન્તી વિચારો ઉપર આ ઐક્યની સાધના પરમ સરળતાથી થઈ શકશે ત્યારે બારે ઉમંગકાથી તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “ખરેખર મને ક્યારનીયે પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે કે આપણી રાષ્ટ્રીય મહત્તાની પ્રથમ આવશ્યક વસ્તુ પ્રજાની આધ્યાત્મિક જન્મૃતિ, છે. પ્રભુમાં સર્વ માનવની એકતાનો સાક્ષાત્કાર એ આર્થ ‘સંસ્કૃતિનો સર્વોચ્ચ આદર્શ. આ આદર્શને યદિ આર્યાવર્ત આંતરિક અને બહિર્, સામાજિક વ્યવહારમાં અને સામાજિક બંધારણમાં કર્તવ્યમાં ઉતારવા કાશીય કરે તો હું માનું છું કે અખિલ વિશ્વની પ્રગતિનો પ્રધાન આધાર ભારતવર્ષ ઉપર રહે, જે આર્યાવર્ત ધારે તો અખિલ જગતનું નિયામક બની શકે છે.”

આ પછી મેં આપણી ચાર હજાર ન્યાતો પહેરવેશ વગેરેમાં આપણા ભેદો, આપણાં ધાર્મિક અસબ્ય વેર, આપણામાં પ્રવર્તતા આંતરિક સામાજિક વૈમનસ્ય વિષે થોડુંક કહ્યું.

સહાસ્ય અરવિંદ બાણુએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો, “ જો તમે ધારો તો એ એટલું કઠિન કાર્ય નથી. હું તમારી સાથે સહમત થાઉં છું કે આપણા સામાજિક બંધારણમાં તુરતમાં એક મોટું પરિવર્તન થવાની પરમ આવશ્યકતા રહે છે. આપણા કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવનમાં પ્રવર્તી રહેલ વર્તમાન મંદુચિત ભાવનાઓને બદલે ઉદાર અને મહદ્ ભાવનાઓને સ્થાન આપવું પડશે. અમુક ન્યૂનતાઓ અને ભૂલો સાથેનો આપણો ભૂતકાળ ભલે પવિત્ર હોય; પરંતુ આપણા ભવિષ્ય માટેના વિચારો અને શક્તિઓ વિશેષ પવિત્ર હોવાં જોઈએ.”

એકદમ શાન્તિથી અને ગંભીરતાથી છેવટનો ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું:

“ પ્રાચીન આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ભારતીય મહ્યતાએ ભારતવર્ષના મામાન્ય જીવન સાથે મંસર્ગમાં આવવાની ખાસ જરૂર છે. એ પુરાતન દેવાલયોમાં અને પવિત્ર ગુફાઓમાં છુપાયેલ આર્ય આધ્યાત્મિક જીવન, નૂતન સ્વરૂપ ધારણ કરી વિશ્વજીવન ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડે એ પણ તેટલે જ અંશે આવશ્યક છે. ”

મારી એ માન્યતા છે કે અખિલ માનવ જાત નૂતન જ્ઞાન, નૂતન પ્રાબલ્ય, અને નૂતન શક્તિના બળે વિરાટ વિકાસ સાધશે અને પરિણામે આ યુગમાં માનવ જીવનની અંદર અનાત્મવાદી વિજ્ઞાને જે ઉત્ક્રાંતિ કરેલ છે તેવી જ અભૂતપૂર્વ ક્રાંતિ માનવ જીવનમાં આવશે. આર્યાવર્ત અખિલ માનવજાતને એ આત્મજ્ઞાનની ઝાંખી કરાવશે. આર્યાવર્ત પાસે તેના ભૂતકાળની ભવ્યતામાં માનવ જાતના ભાવિની અણુવપરાયેલ અને રહેજ કટાયેલ સાધી છે. એ ચાવી દ્વારા ભારતવર્ષ અખિલ જગતની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું દ્વાર ખોલશે.

અત્યારે ભારતવર્ષ પામે નાની નાની રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિઓ સિવાય કશું નથી. એટલા માટે જ નાની આ રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિઓને

ત્યજી એ આધ્યાત્મિક દિશામાં મારા આદર્શ પાછળ મારી બધી શક્તિ ખરચી રહ્યો છું. રાજદારી ક્ષેત્ર ઉપરથી નિવૃત્ત થઈ આ એકાંત સેવવાનું મુખ્ય કારણ એ જ છે.

આવા મંત્રેગો તમે આ મહદ્ આદર્શની સાધના અર્થે તપશ્ચર્યાની આવશ્યકતામાં હું માનું છું. આત્મબળ, આત્મજ્ઞાન, આધ્યાત્મિક શક્તિ સંપાદન કરવાનું એ જ પ્રધાન સાધન છે. આપણા ઋષિમુનિઓ પણ એ તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે પોતાનો હેતુ સાધતા હતા. બલે એ તપશ્ચર્યાના પ્રકાર આ તપશ્ચર્યાથી ભિન્ન હોય. અખિલ વિશ્વના વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર યોગ્ય કાર્યકર્તા થવા માટે આવી તપશ્ચર્યાની પહેલી જરૂરિયાત હું સ્વીકારું છું.

(અરવિંદ બાણુ હાલ પણ એ એકાંત જીવન વ્યતીત કરે છે. કહેવાય છે કે તેઓ યોગ સાધે છે. હિંદુસ્તાનની વર્તમાન રાજદારી પરિસ્થિતિ વિષે તેઓ અત્યારે કેવા વિચારો ધરાવે છે તે કોઈ બાણુનું નથી. લેખક-૧૯૨૭)

વિનાયક દામોદર સાવરકર

આ સ્થળે એક એવા જ અન્ય રાષ્ટ્રવાદી યુવકનું નામ રજૂ કરીએ. ઇંગ્લંડમાં ભારતીય તરુણો ઉપર જેનો પ્રભાવ-ભાર હતો અને જેઓ અત્યારે આંદામાનમાં કાળાપાણીની નરમત સહન કરી રહ્યા છે એ યુવક તે વિનાયક દામોદર સાવરકર. સાધુતા અને સાદાર્થ માટે તેમને અરવિંદ બાણુ અને હરદયાળની ક્રાંતિમાં જ મૂકી શકાય. તેમના રાજદારી વિચારો અરવિંદ બાણુના જેવા જ કડક હતા; પરંતુ અરવિંદ બાણુમાં રહેલી ધાર્મિક ભાવના તેમનામાં ન હતી. સામાન્ય વિચારો તેઓ હરદયાળના જેવા જ ધરાવતા હતા. પરંતુ રાજનૈતિક ક્ષેત્રને બદલે ફક્ત સામાજિક ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારાઓ પ્રત્યે હરદયાળના જે વિચારો હતા તેવા સાવરકર ધરાવતા ન હતા. એક નેતાને યોગ્ય સર્વોચ્ચ શુણે સાવરકરમાં હતા; તેમના ઝનૂની સ્વભાવને લઈને તેમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા અને આજન્મ કાળાપાણીની સજા થઈ.

આત્મરક્ષાની તેમણે લેશ પણ દરકાર કદી કરેલ નથી. યુદ્ધક્ષેત્રની અંદર એક સાચા વીરને શોભે તેમ બીપણ અને ભયંકર સ્થળ પસંદ કરી લડવાની તેમનામાં અડગ હિંમત હતી. એમની નસોમાં એ વીરતાનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. હરદયાળ એવા ભયને ત્યજી મુરશ્વિત સ્થળ ઉપર કાર્ય કરવા આહતા હતા. અરવિંદ બાણને બન્નેની મધ્યમાં મૂકી શકાય.

(થોડા સમય પહેલાં શારીરિક તબિયતને કારણે તેમને મુક્ત કરવામાં આવેલ છે. હાલ રત્નાગિરિ જિલ્લામાં રહે છે. એ જિલ્લાની બહાર તેમનાથી ન જઈ શકાય તેવો પ્રતિબંધ છે. તેમના ઉપર જામો રહે છે. અત્યારે તો તેઓ ફક્ત સાહિત્ય ઉપર જ સર્વ ધ્યાન અર્પી રહ્યા છે. તેમના રાજદ્વારી વિચારોમાં પણ મોટું પરિવર્તન થયેલ છે. લેખક:-૧૯૨૭.)

ઉપદ્રવી પક્ષ

તૃતીય વર્ગની અંદર એ રાષ્ટ્રવાદીઓ આવે છે કે જેઓ મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતામાં માનનારા છે, પરંતુ તેમને એ પ્રતીતિ થતી નથી કે આ આઝાદી તેઓ તદ્દન નજદીકના ભવિષ્યમાં જ પ્રાપ્ત કરી શકશે.

ત્યારે સ્વતંત્રતા મળવાનો એક પણ ઉપાય અવશેષ રહેતો નથી, ત્યારે અંગ્રેજ અફસરોની અંદર ઉપદ્રવ ફેલાવવાના આશયથી તેઓ બોમ્બ અને બદ્દકનો ઉપયોગ કરે છે. અખબારો ઉપર તક્તવાર લટકે છે, રાજદ્વારી બ્યાખ્યાનો માટે સખ્ત કાનૂન પ્રવર્તે છે, સરકારી કાર્યોની સખ્ત ટીકા કરવી કે અન્ય એવાં પગલાં ભરવાં તે લગભગ અશક્ય જેવું જ થઈ પડેલ છે. વિદેશી શાસન દ્વારા હિંદુસ્તાનને જે આર્થિક તેમજ રાજદ્વારી નુકસાન થઈ રહેલ છે, તે પ્રત્યે કોઈથી અંગૂલી નિર્દોષ થઈ શકે તેમ નથી. ગુલામીની બેઠીમાં હિંદુસ્તાનને જકડી, બ્રિટિશ મરકાર મિતમગર અને શયતાનિયત ભરી રીતેથી હિંદુસ્તાનને ચૂસી રહેલ છે એ આતેનાદ હિંદુસ્તાનની તેમજ બહારની પ્રજાને સુધાવવાનો, તેમને વાસ્તવિક પગિરિયનિથી વાકેફ કરવાનો એક પણ ઉપાય નથી રહ્યો; આવા મંત્રોગો તો,

તેઓ માને છે કે, પોતાનું મનુષ્યત્વ સિદ્ધ કરવા, સ્વતંત્રતા માટેની પોતાની તીવ્ર આકાંક્ષાની સાખીતી કરાવવા, બ્રિટિશ સલ્તનત સામે ધૃણાત્મક વિરોધ અને અસંતોષ જાહેર કરવા 'બોમ્બ' અને 'બંદૂક'નો પ્રાસંગિક ઉપયોગ તેમને અનિવાર્યરૂપ થઈ પડે છે.

આ વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે સારુએ જગત આકર્ષાયું. હિંદુસ્તાન માટે બહારની પ્રજાઓ વિચાર કરતી થઈ ગઈ. બ્રિટિશ સલ્તનત દ્વારા હિંદુસ્તાનને અપરિમિત નુકસાન થઈ રહેલ છે, હિંદુસ્તાનનું રક્ત ચુસાઈ રહેલ છે, તે આખીયે સ્થિતિનું પ્રજાને જ્ઞાન થયું. પ્રજા જાગૃત બની.

આ સશસ્ત્ર ક્રાંતિથી ભારતીય જનતાને પ્રથમ-તો ક્ષોભ થયો; પરંતુ અત્યારે તો આ ક્રાંતિની યોજના ભારતીય પ્રજાના જીવન સાથે ઘડાઈ ગયેલ છે. એ વિચલવને ધડીલર પ્રજા ધૃણાત્મક દૃષ્ટિથી નિહાળશે, પરંતુ હવે તો એ યોજના અમુક વર્ગમાં અધિક પ્રિય થઈ પડેલ છે એ સ્વાતંત્ર્ય શહીદો માટે તેઓ નિઃસંકોચ પ્રેમ અને આદરના અર્ધ અર્પે છે.

રચનાત્મક રાષ્ટ્રવાદના હિમાયતીઓ

આ ચતુર્થ વર્ગની અંદર એવા લોકો આવે છે કે જેઓ સ્વતંત્રતા ઇચ્છે છે પરંતુ તાત્કાલિક નહિ. સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ જાહેર કરતાં પૂર્વે તેઓ પ્રજાનું ઐક્ય અને સંગઠન સાધવા ઇચ્છે છે. પ્રજાની માનસિક અને નૈતિક પ્રગતિ આહે છે અને તેઓ રાષ્ટ્રની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી પ્રજાને સમૃદ્ધિવાન બનાવવાની આકાંક્ષા રાખે છે.

પૂરેપૂરા દબાણ વિના ઇંગ્લંડ ભારતને સ્વતંત્રતા કે સંસ્થાનિક સ્વરાજ આપશે એ માન્યતા અલબત્ત તેઓ ધરાવતા નથી, તેમની માન્યતાનુસાર મહાસભા અને બોમ્બનો વહેલો જન્મ થયો છે. પ્રજા, કેળવણી અને સંગઠન પાછળ જ સર્વે ધ્યાન અર્પતી થઈ જાય એ તેમને આવશ્યક લાગે છે.

આઝાદી-પરંતુ તાત્કાલિક નહિ

અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી જળરાઈથી કાઢી મૂકવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ત્યાં સુધી પ્રજામાં ન આવે, બહારનાં આક્રમણો સામે

સંગ્રહણ કરવાની, સ્વમાન અને સ્વતંત્રતા જાળવવાની શક્તિ પ્રજામા ન આવે ત્યાં સુધી અંગ્રેજોનું શામન હિંદુસ્તાન ઉપર મહે એમ તેઓ ઇચ્છે છે. આટલી દલીલ તો તેઓ કબૂલ રાખે છે કે જ્યાં સુધી અંગ્રેજો હિંદુસ્તાન ઉપર શાસન કરશે ત્યાં સુધી પરધૂરામાથી મુક્ત થવા જેટલી શક્તિ મેળવવાના ભારતીય જનતાના પ્રયાસોમા સરકાર વિશેષ નાખ્યા કરશે અને એવા સુયોગ્ય સમયની પ્રતીક્ષા કરતી જનતા કદાચ બેઠી રહે તો સ્વતંત્રતા માટેની પ્રજાની તીવ્ર આકાંક્ષા નષ્ટ થઈ જશે, અને પછી તો સદાને માટે ગુલામીમા જકડાઈ ગેલેવાનું થાય.

આ દલીલના પ્રત્યુત્તરમા તેઓ પ્રતિપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે છે કે પ્રજાની અદર રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓને જીવિત રાખી અને પ્રસંગ આવ્યે ગમે તે કષ્ટ સહન કરીને આ બધી શક્યતાઓ મામે તેઓ પ્રજાનું સંરક્ષણ કરી શકે છે પરંતુ વર્તમાન સંજોગો જોઈ હવે તેઓ કબૂલ કરે છે કે મહાસભા અને બામ્બની ઉત્પત્તિ ભલે થઈ. રાષ્ટ્રીય જીવનક્ષેત્ર ઉપર એની જરૂરિયાત તેઓ સ્વીકારે છે.

તેઓ સ્વયં સશસ્ત્ર ક્રાંતિમા રહેજ પણ ભાગ નહિ લે, કદાચ આમ જનતાને તે વિરુદ્ધ ઉપદેશ પણ આપશે, પરંતુ જ્યારે કોઈ યુવકો આવા શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરશે ત્યારે આ લોકોએ જાણ્યા છતાં પણ તેમને ગિરફતાર કરાવશે નહિ.

નિ સ્વાર્થ મામાનિક મેવા એ જ આ વર્ગનું ધ્યેય કોઈ પણ પ્રકારની રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિના પ્રારંભ પૂર્વે સેવા અને પ્રેમથી આમ જનતાના હૃદયો પ્રથમ જીતી લેવા જોઈએ

આઝાદીની તૈયારીઓ

પ્રજાની સહાયતા વગર સર્વ પ્રયત્નો નિર્ગર્થક છે. તેઓ કહે છે - 'આમ જનતા આપણી સાથે જોઈએ. પ્રજાને આપણા પક્ષમા જીતી લેવા સારું આપણે તેને ખુલ્લે ખુલ્લું દર્શાવી આપવું જોઈએ કે તમારું હિત અમે માધવા ઇચ્છીએ છીએ અમારી જાત કરતાં પણ તમારા ઉપર અમેને અધિક પ્રેમ છે. અમારી નસોમા નિ સ્વાર્થતા અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ વહે છે; વિદેશી શાસકો

કરતાં અમે દરેક રીતે સારા છીએ આગામી રાજદ્વારી યુદ્ધમાં પ્રજા સર્વ પ્રકારનો સાથ અને સહાયતા આપે તે અર્થે વિદેશી શાસકો કરતાં આપણામાં વિશેષ નૈતિક શ્રેષ્ઠતા છે એ ખ્યાલ જનતાના હૃદયમાંથી કદી ખસવો ન જ જોઈએ.’

મહાસભાનું પ્રચારકાર્ય તેમને કેળવણી પૂરતું જ મહત્ત્વનું લાગે છે. અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓની પરોપકારવૃત્તિમાં તેમને શ્રદ્ધા નથી. મહામલા દ્વારા કોઈ પણ વાસ્તવિક લાભ મેળવવાની તેમને આશા નથી. ભવિષ્ય માટે તેઓ બહુ જ અનિશ્ચિત છે અને તેટલા માટે જ કેળવણી અને સામાજિક ક્ષેત્ર ઉપર જ કાર્ય કરવામાં નિમગ્ન થઈ જવું એ તેમને ખુલ્લો રસ્તો દેખાય છે. પ્રથમ તો તેઓ પ્રજાની અંદર જાગૃતિ લાવવા ઇચ્છે છે.

ન તો તેઓ કલ્પનાવાદી છે કે ન તો તેઓ આદર્શવાદી છે. તેઓ રાષ્ટ્રભક્તો છે. ક્ષેત્ર જેડી બીજ રોપવા સુધી જ તેઓ મંતોષ માને છે. તેઓ સ્વીકારે છે કે તેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ વિશાળ નથી, અને તેથી તેઓ બોમ્બ અને બંદૂકોના અનીતિમય વાતાવરણથી ડરે છે. તેઓ રાજદ્વારી ક્ષેત્ર ઉપર કાર્ય કરતાં લૂંટારા (I) અને ડાકુઓને (I) પણ ન્યાય આપી શકતા નથી. તેઓ માને છે કે આ વખતે આપણે એવા પ્રકારની સ્વતંત્રતા મેળવવી જોઈએ કે જેનું સદાને માટે જતન થઈ શકે, પુનઃ એ ગુલામીની શંખલામાં ન જકડાવું પડે. અમુક વ્યક્તિઓના પ્રયાસ દ્વારા નહિ, પરંતુ હિંદુસ્તાનની સમસ્ત પ્રજાના સંગઠન દ્વારા મેળવેલ સ્વતંત્રતા ટકે છે. એ સમયની પ્રતીક્ષા કરતા અત્યારે તો પ્રજાને ઘડવાનું યોગ્ય ધારે છે.

આંતરિક તૈયારીઓ

આ પણ માને છે કે મહાસભાની ઉપલક્ષ રાજદ્વારી સુધારાની માગણીને લઈને જ મહાસભા નિષ્ફળ નિવડેલ છે. કાર્યની પદ્ધતિ તો એ જ છે કે પ્રથમ પ્રજાનું આંતરિક ઘડતર થવું જોઈએ.

બિશુકવૃત્તિમાં તેઓ માનતા નથી, યા તો તેમને બ્રિટિશ રાજદારી ખેલાડીઓની પરાંપકારવૃત્તિ કે ઉદારતા ઉપર શ્રદ્ધા નથી.

અન્ય બાબતોએ તેમને ઉદામ વર્ગ માથે પણ મોટો મતભેદ છે. સાહસિક કાર્યો કરવા કરતાં પ્રજાનાં માનસ, પ્રજાની રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓને ધીરે ધીરે દૃઢતાપૂર્વક ધડવાનું તેઓ વધારે ચાહે છે. આ વર્ગની અંદર હિંદુસ્તાનના એવા મહાન પુરુષો છે કે જેઓ અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ કરી સામાજિક ક્ષેત્ર ઉપર ઘૂમી દેશની અનુપમ સેવા બજાવી રહ્યા છે. સામાજિક કે અન્ય પરિપદોમાં માત્ર નામના ઠરાવ પસાર કરાવનારા સ્વદેશભક્તોની સાથે આ લોકોની રખે આપણે ગણના કરીએ. લાખો ભાષણોથી કે અંગ્રેજી જાનનામાં મોટાં ભાષણો કરવાની તેમની શક્તિથી તેઓની કિંમત ન જ આંકી શકાય. સામાન્ય રીતે તેઓ શાન્ત કાર્ય કરનારાઓ છે. ન તો તેઓ મોટા વિદ્વાન છે કે મોટા મુત્સદ્દી હોવાનો દાવો કરે છે. સરકારના માનની કે પ્રજાના માનની તેમને લવલેશ પણ અપેક્ષા નથી. આત્મસતોષ અને કોઈ પણ પ્રકારના વિદ્વ વગર શાન્ત રીતે કાર્ય કરવું એ જ તેમને મન પારિતોષિકરૂપ છે.

બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, રામકૃષ્ણ મીશન

ભારતીય પ્રજાના બધા સપ્રદાયોની અંદર બધી જ્ઞાતિઓની અંદર આ વર્ગે સારો પ્રવેશ કરેલ છે. તેઓ તદ્દન સાદુ અને મરણ જીવન વ્યતીત કરે છે. તેમનું સારુએ જીવન દેશસેવા અર્થે જ નિર્માયું હોય છે. બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ અને રામકૃષ્ણ મીશનના ઘણાખરા સભ્યો, તેમજ દેશનિકાલ થયેલ ફેટલાક બગાળી યુવકો આ જ વર્ગમાં આવે છે. તેઓને ઘણા અનુયાયીઓ છે. પરંતુ તેમની સંખ્યા અલગત એટલી મોટી નથી. સર્વ કોઈ પોતાપોતાના કાર્યક્ષેત્રની અંદર વિખ્યાત હોય છે. પરંતુ કાર્યક્ષેત્રની બહાર વિનીત અને ઉદામ જોટલા નહિ. સરકારનું ગુપ્ત પોલિસ ખાતુ તેઓનું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરે છે. સરકારી અધિકારીઓને પણ તેમના પ્રત્યેક કાર્યથી વાકેફ કરવામાં આવે છે. તેઓ

શાન્તિથી અને સહેજ પૈસા દેલ વગર પોતાનું કાર્ય કરવા ઇચ્છે છે. પરંતુ સરકાર તેમને ક્યાં છોડે એમ હતી? તેમના અત્યેક કાર્યમાં સરકારને રાષ્ટ્રીયતાના ઊંડા મૂળની શકા આવે છે.

વિનીત પક્ષ

આ પક્ષની અંદર એવા કેટલાક છે કે જેઓ સશસ્ત્ર વિપ્લવની હિમાયત કરતા નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રમાંથી બોમ્બ અને બંદૂકોનો ઉપયોગ સદતર બંધ થાય તે પણ તેઓ ઇચ્છતા નથી. બોમ્બ અને બંદૂકોના ચતા અવારનવાર પ્રયોગો તેમના કાર્યોની મહત્તા વધારે છે. કાનૂનની અંદર રહી આમ જનતાની અંદર શાન્ત પ્રચારકાર્ય કરવાની તેમની શિથિલતાને અંગે તેમ જ તે કાર્યમાં રહેલ કોઈપણ પ્રકારનું જોખમ નહિ વહોરવાની તેમની સ્વાર્થપરાયણતાને અંગે પોતાના કાર્યપ્રદેશ ઉપર આમ જનતાનો માથ તેઓ મેળવી શક્યા નથી. અને જેથી. દેશમાં સશસ્ત્ર વિપ્લવની હિમાયત કરતા કોઈ પક્ષની હયાતી જોવાને તેઓ અતઃકરણથી ખુશી છે. આથી સરકારની અને બ્રિટિશ જનતાના દષ્ટિમાં તેમની મહત્તા વધી છે. અલગત તેઓ આ પ્રમાણે કહેતા નથી, અને ખુલ્લી રીતે સશસ્ત્ર ક્રાંતિકારોનો વિરોધ પણ કરે છે. છતાંયે ક્રાંતિકારોનો પક્ષ રાષ્ટ્રમાંથી અદૃશ્ય થાય તો તેઓનાં હૃદય ભાગી જ પડે.

શ્રી. ગોખલે

રાષ્ટ્રીય દષ્ટિથી અવલોકતા મહાસભાની ઉચ્ચ ભૂમિકાએ ઊભી શકે તેવા સ્વ. શ્રી. ગોખલે હતા. તેમનો દેશપ્રેમ અચાગ અને ઉત્કટ હતો. તેમણે દેશને ચરણે પોતાનું જીવન સર્વસ્વ ધર્યું. દેશ માટે જ જૂઝ્યા અને જીવ્યા. મહાસભાની અંદર દાદાભાઈ નવરોજી સિવાય શ્રી. ગોખલે એ એક જ વિખ્યાત રાષ્ટ્રભક્ત હતા કે જેમણે પોતાનું સર્વસ્વ દેશયત્રમાં હોમ્યું હતું. તેમનું જીવન તદ્દન સાદું હતું. તેમનું સ્વદેશભિમાન સર્વોચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલ હતું. છતાં એક ચરવીર

જેવી વીરતા તેમનામાં ન હતી. એક મોટા મુત્સદ્દીના સર્વ ગુણો તેઓ ધરાવતા હતા પરંતુ તેમનામાં એક સરદારના ગુણોનો અભાવ હતો.

પોતાની નીતિ બિલ્લાવૃત્તિ ઉપર અવલંબેલ છે એવો આક્ષેપ કરનારા સામે તેમને વાંધો હતો. પ્રત્યુત્તર રૂપે હૃદયદ્રાવક લાપામાં પોતાની દલીલ રજૂ કરતા કે: “આપણા દેશમાં વિદેશી શાસન તો આપણે મુખ અને શાન્તિમાં મહાલી શકીએ તેવા શું આપણે સ્વમાનરહિત અને હલકટ છીએ ખરા? શું આપણી એ ઇચ્છા છે કે આપણો દેશ ગુલામગીરીની બેડીમાં જકડાયેલ રહે? હરગીજ નહિ. જો તમે એમ જ ધારતા હો તો મારે કહેવું પડશે કે તમે અમોને મોટો અન્યાય કરો છો. જો એ શક્ય અને સંભવિત હોય તો હું આજે જ મારા દેશને સ્વતંત્ર કરું. પરંતુ એ સંભવિત છે ખરું? શું આપણે એ મહાણુ ઉપર કાર્ય કરી શકીશું ખરા? રાજકીય ક્ષેત્ર ઉપર હંમેશાં કેવાં કાર્યો થઈ શકે તેવાં છે અને કેવા નહિ તેના તમારે વિચાર કરવો જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારે આપણે લાવિ પ્રજાને બધનમાં નાંખી શકીએ જ નહિ. એવા બધનમાં નાખનાર આપણે કોણ? અમારા સમયની અદર જે અમોને લાલદાયાળી, સર્વોત્કૃષ્ટ અને વ્યવહારુ લાગે છે તે અમે કરી રહ્યા છીએ.

“આપણે બિલ્લુકો નથી. આપણી નીતિ બિલ્લુક વૃત્તિ ઉપર અવલંબેલ નથી. વિદેશી દરબારની અદર આપણી પ્રજાના આપણે એલચી યાને પ્રતિનિધિ છીએ. એ દરબારની અંદર રહી આપણી પ્રજાના લાલ અને હિતનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. અને આપણી પ્રજા માટે જેટલું બની શકે તેટલું મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.”

શ્રી. ગોખલે પ્રજાનું ઐક્ય અને મંગલન માધવતા મથતા હતા. સામાજિક ક્ષેત્રની અદર જાતિ, ધર્મ કે રંગના ભેદ વગર પ્રજાનો એક સરખો વિકાસ કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી. વર્ગ નં. ૪ ના ધણા ખરા મિહાંતો તેમને માન્ય હતા. આ ઉપરાંત પણ વિનીત પદ્ધતિ ઉપર રાજકીય પ્રવૃત્તિને આગળ ધપાવવાની તેમની મુરાદ મોટી હતી.

તેઓ જાણતા હતા કે મહાસભાની કાર્યપદ્ધતિ સંપૂર્ણ નિર્બળ અને દોષપૂર્ણ છે. મહાસભાના કેટલાક અગ્રેસરોની વર્તણૂક પ્રત્યે તેમને અણગમો હતો. તેમનામાં રહેલ સ્વાર્થત્યાગ અને ઉત્સાહની ન્યૂનતા, તેમનો ઉછાંછળો સ્વભાવ, બંધુત્વની ભાવનાનો અભાવ, સ્વાર્થપાત્ર; આ બધા ઉપરાંત પણ તેમનાં વિલાસી જીવન; આ સર્વ નિહાળી તેમનું હૃદય દુભાતું હતું. કેટલીક વખત તેઓ ઉદામ પક્ષના કાર્યકર્તાઓ સાથે મહાસભાના કાર્યકર્તાઓની તુલના કરતા હતા. ઉદામ વર્ગના રાષ્ટ્રભક્તોમાં રહેલ ઉત્કટ દેશપ્રેમ, ધ્યેયની સાધના પાછળ મરી શીટવાની તમન્ના, તેમનો ત્યાગ, તેમનું પવિત્ર જીવન, આ સર્વની તેઓ ભારે પ્રશંસા કરતા અને ઇચ્છતા કે આવા થોડા ધણા પણ કાર્યકર્તાઓ મહાસભામાં હોય. અરવિંદ અને હરદયાળ પ્રત્યે તેમને પ્રેમ હતો, તેમની તેઓ પ્રશંસા કરતા હતા.

શ્રી. ગોખલે કહેતા કે ગાઢ તિમિરમય ભવિષ્યના વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર તેમની દૃષ્ટિ દૂર જઈ શકતી નથી. જેથી નજીકના ભવિષ્ય માટે જ તેઓ કામ કરવા ઇચ્છતા હતા. ઇંગ્લંડ છોડવાના થોડા દિવસ પહેલાં તેમણે પોતાના બે મિત્રોને (દંપતી) કહેલું કે હિંદ પચીસ વર્ષની અંદર સ્વતંત્ર થશે.

સ્વતંત્રતાનો અર્થ તેમણે કેવા પ્રકારનો કરેલ હશે તે અમે જાણતા નથી. કદાચ સ્વતંત્રતા એટલે મૌર્યાનિક સ્વરાજ એ અર્થ તેમણે કરેલ હશે.

જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં ઇંગ્લંડના ઉદાર પક્ષ ઉપરની તેમની શ્રદ્ધા ઓછી થઈ હતી. તેઓ જોતા કે આ ઉદાર પક્ષની અંદર મહાન વ્યક્તિઓ નથી, છતાં તેઓ કહેતા કે એ એક જ પક્ષ છે કે જેની સાથે રહી તેઓ કાર્ય કરી શકે તેમ છે.

જાહેર કાર્યો માટે નિમાયેલ શાહી તપાસ પચથી તેમને ભારે કડવો અનુભવ થયો હતો. આ અનુભવે તેમના જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં તેમને આઘાત પહોંચાડ્યો. ભારતવર્ષની પ્રજાનાં આરિત્ય,

પ્રમાણિકતા, અને શક્તિ ઉપર અર્નિદ આક્ષેપો કરનારી અમંખ્ય લુપ્તાનીઓ આંગ્લ-હિંદીઓ તરફથી રજૂ થતી હતી. શ્રી. ગોખલે આ ભયંકર અપમાન સહન કરી શક્યા નહિ.

ઉદામ પક્ષના લોકો પોતાને રાષ્ટ્રવાદી તરીકે ઓળખાવતા હતા. તે સિવાયના અન્ય શ્રી. ગોખલેના વર્ગને રાષ્ટ્રવાદી તરીકે માન્ય રાખતા ન હતા. ગોખલેજીને એ સામે વિરોધ હતો. તેઓ કહેતા કે એ બધા રાષ્ટ્રવાદીઓ છે. વિનીત દળમાં તેઓ સર્વોચ્ચ કોટિના હતા. અત્યારે કોઈ એવો મહાન પુરુષ નથી કે જેમતાંમાં તેમનાથી અર્ધું પણ સૌજન્ય હોય કે તેમનાથી અર્ધો પણ અમીરાઈ હોય.

મહાસભાના અગ્રેસરો

મહાસભાના અનેક નેતાઓ ગબ્દભક્ત છે. પરંતુ તેઓને આવશ્યક કરતાં પણ ક્યાં અધિક પ્રેમ શાન્તિને માટે છે. વૈભવ વિલાસના પણ તેઓ તેટલા જ પૂજારી છે. જેથી શાંતિ ભંગ થાય, કે કોઈ એવો રાજદારી વિપ્લવ ફાટી નીકળે કે ઉપદ્રવ ફેલાવા પામે તેવી કાર્યપદ્ધતિનો વિચાર સુદ્ધાં તેઓ કરી શકે તેમ નથી. આથી જ તેઓ ઉદામવર્ગની કાર્યપદ્ધતિથી અલગ રહે છે. બહુ જ શાન્તિથી અને ધીરે પગલે તેઓ આગળ ધપવા ઇચ્છે છે.

અલબત્ત આની અંદર પણ કેટલાક ડરપોક છે, કેટલાક સ્વાર્થી છે, કેટલાક મોટા હોદ્દાઓ કે ઇલકાબ પાછળ દોડ્યામ કરનારાઓ છે; પરંતુ અમે તેમને. રાષ્ટ્રવાદીઓની પંક્તિમાં મૂકી શકતા નથી. આવી નિર્બળતાઓ જગતમાં બધાં મડળોમાં હોય છે. અપવાદરૂપે ઇતિહાસ એક પણ એવું દર્શાવતો નથી.

મહાસભાની અંદર એવા કેટલાક છે કે જેઓ વિચારોમાં ઉદામ છતાં કર્તવ્યમાં વિનીત હોય છે; કારણ ઉદામ પક્ષમાં સામેલ થવાની તેઓમાં નૈતિક હિમત નથી. તદ્વત્ એવા પણ કેટલાક છે કે જેઓ ફક્ત નામધારી મહાસભાવાદી જ હોય છે; સ્વાર્થ સાધવાના

કે આર્થિક પ્રગતિ કરવાના પ્રસંગેા અવાર નવાર શોધી સરકાર પ્રત્યે અપૂર્વ રાજભક્તિ દાખવવાનું તેઓ ચૂકતા નથી. કેટલાક રચનાત્મક પ્રવૃત્તિના પણ હિમાયતીઓ છે, પરંતુ મહાસભા પોતાના આત્મબળ ઉપર જ નિર્ભર રહે એ તેમની ઇચ્છા છે. તેઓ પ્રાસંગિક ઠરાવો પસાર કરશે, પરંતુ સરકારને અરજી ગુજારવાનું કે પ્રાર્થના કરવાનું અનુચિત સમજશે.

સત્યાગ્રહીઓ

. મહાસભાની અંદર એવા પણ કાર્યકર્તાઓ છે કે જેઓ આગળ વધીને સત્યાગ્રહ અને બહિષ્કાર પ્રવૃત્તિની હિમાયત કરે છે. આ પ્રમાણે ૧૯૧૪ ની મહાસભાનો અંદર ઉદ્દામ વર્ગની જેમ ભિન્નભિન્ન પ્રવૃત્તિના રાષ્ટ્રવાદીઓ છે.

પ્રકરણ ૬

ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ અને વિશ્વશક્તિઓ

ભારતવર્ષની બહાર, અખિલ જગતની અંદર કામ કરી રહેલ શક્તિઓ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને ઘણી મદદ કરી રહેલ છે; એ વિશ્વ-શક્તિઓ દ્વારા ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ પ્રેરણાત્મક પોપણ પામી રહેલ છે એનો કોઈથી ધનંકાર થઈ શકે તેમ નથી. રાજદારી ક્ષેત્ર ઉપર પણ પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રવાદની શક્તિઓ દ્વારા ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ ઉત્તેજન અને પ્રેરણા મેળવે છે. ઇંગ્લેંડના ગરીબ વર્ગે ઉપાડેલ લડત અને તેમનો વિજય, ફ્રાન્સના રાજક્રાંતિકારોને મળેલ ફતેહ છટાલિયનોના પ્રયાસો અને વિજય, રશિયન, પોલ, શીન, હંગેરિયન આદિ પ્રજાઓનાં ક્રાંતિયુદ્ધો, આ બધી પ્રજાઓના વિપ્લવવાદીઓને મળેલ ફતેહથી ભારતવર્ષનો પ્રજાકીય પક્ષ અદ્ભુત પ્રેરણા મેળવે છે.

વર્તમાન યુરોપ-ફ્રાંસ, જર્મની, નેધરલેન્ડ, ઇટાલી, રશિયા, ઓસ્ટ્રિયા, અને છેવટે તુર્કી અને બાલ્કન રાજ્યોના આધુનિક ઇતિહાસનું ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રવાદીઓ ભારે આતુરતાથી અધ્યયન કરે છે. આ ઉપરાંત તેઓએ પોતાની સમક્ષ અધ્યયન અર્થે રાખેલ નામાવલિમાં તરુણ ભારતના મહાન પુરુષો પ્રતાપ, રામદાસ, શુરુ ગોવિન્દસિંહ, શિવાજી, દીપુ સુલતાન, વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ વગેરે સાથે વોર્શિંગ્ટન, કાવર, મેઝીની, બિસ્માર્ક, કાસટ, એમેટ, પાર્લે આદિ નામો પણ છે.

આધુનિક યુરોપનો ઇતિહાસ અને ભારતીય વિશ્વવિદ્યાલયો

હિંદની સરકાર આ વસ્તુ યથાર્થ રીતે સમજે છે કે જો ભારત-વાસીઓને યુરોપનો આધુનિક ઇતિહાસ શીખવવામાં આવશે તો ભારતવાસીઓમાં જાગૃતિ આવશે અને તેમને પોતાની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થશે, અને કેટલાંકોની માન્યતા પ્રમાણે આ જ કારણને લઈને વિશ્વવિદ્યાલયોના અભ્યાસક્રમમાંથી એ ઇતિહાસ કાઢી નાંખવામાં આવેલ છે.

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને પોષતી વિશ્વશક્તિઓમાં અમેરિકાનું સાહિત્ય અને અમેરિકાના રાજદ્વારી બનાવો પણ યોગ્ય હિસ્સો અર્પી રહેલ છે. હિંદના અગ્રેસરો અમેરિકાના સાહિત્યનું અને ઇતિહાસનું વધારે સૂક્ષ્મતાથી અવલોકન કરી રહ્યા છે. એશિયા પણ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને ઠીક પોષી રહેલ છે. રૂસોજાપાનીઝ યુદ્ધથી ભારતવાસીઓમાં અજબ જાગૃતિ આવેલ છે. અખિલ યુરોપે જાપાનનો એક મહાન પ્રજાતરીકે સ્વીકાર કરેલ છે. તરુણ ભારત ભારતીય રાષ્ટ્રીય વિધાન ઘડવામાં આ જાપાનની ઘટનાને અપૂર્વ મહત્ત્વ અર્પે છે. એક સમય હિંદુસ્તાનની આમ જનતા રાજદ્વારી બનાવો પ્રત્યે બેદરકાર રહેતી, રાજનીતિનું નામ પણ સાંભળવા કદી પ્રયત્ન નહોતો કર્યો, તે જાપાનના આ વિજયથી સદ્ગાળી જાગી ઊઠી છે. આ પછી રશિયા તુર્કી અને ચીનની અંદર અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ બનાવો બન્યા. આ બધી ઘટનાઓએ આમ જનતામાં નવા પ્રાણ ફૂંક્યા.

તુર્કી-ઘટાલી યુદ્ધ

તુર્કીનું પહેલું યુદ્ધ ઘટાલી સાથે થયું. પછી બાલ્કન રાજ્યો સાથે. આ બનાવોએ હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમોની રાષ્ટ્રીય બાવનાને અજબ રીતે જાગૃત કરેલ છે. અત્યારે બ્રિટિશ સત્તાનત પ્રત્યે કેટલાક મુસ્લિમ બિરાદરોમાં હિંદુઓ કરતાં ક્યાંયે વિશેષ અસંતોષ ફેલાયેલ છે.

વિદેશમાં જુદા જુદા દેશોની અંદર ભારતના રાષ્ટ્રભક્તો પર્યટન કરી તે તે દેશોની વર્તમાન પરિસ્થિતિનો, તેઓના કઠિન પ્રશ્નોનો

બારીમાધ્યી અભ્યાસ કરે છે, અને ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ ઉપર એ સર્વત્ર. કેવો પ્રભાવ પડશે, કેવી અસર થશે તેનું નિરીક્ષણ કરી, વિચાર કરી પોતાના મનની અદર નોંધ કરી લે છે. પરંતુ આનો અદર ખાસ વિશિષ્ટતા તો એ જ છે કે તેઓ અન્ય દેશોના રાષ્ટ્રવાદીઓને મળી તેમની સાથે આવા પ્રશ્નો ઉપર વિવેચન કરે છે. કેટલાક ઇંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડના અને કેટલાક પર્સિયાના રાષ્ટ્રવાદીઓ સાથે નિકટના સબ્ધમાં રહે છે.

આ પ્રમાણે ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ મર્વ રાષ્ટ્રવાદો માથે સમર્ગમાં આવી રહેલ છે. એથી ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ વિશેષ પ્રતિભાશીળી અને પ્રાબલ્યવાન બનશે અને એ દ્વારા વિશ્વશક્તિઓની રગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરી પોતાની મહત્તાનો પ્રભાવ પાડશે.

પાશ્ચાત્ય જગત સમક્ષ આર્યાવર્ત

ભારતીય વિચાર, ભારતીય ઇતિહાસ, ભારતીય મંસ્કૃતિ, સાહિત્ય ઉપર અત્યારે પાશ્ચાત્ય જગતના નેત્રો ઢળેલાં છે. પહેલાના કરતાં અત્યારે કાઠિયે વિશેષ આકર્ષાયેલ છે. અખિલ જગતની મંસ્કૃતિ ઉપર, સાહિત્ય ઉપર, લખાયેલ ભાગ્યે જ કાઠિ એવો મદત્તવપૂર્ણ લેખ હશે કે જેમાં ભારતીય દૃષ્ટિબિંદુનો, ભારતીય વિચારનો ઉલ્લેખ કરવામાં ન આવેલ હોય. પરંતુ મુશ્કેલી તો એક જ છે કે યુરોપવાસીઓ ભારતવર્ષને પોતાની દૃષ્ટિથી નિહાળે છે

અમુક ભારતવાસીઓ આર્ય મંસ્કૃતિને યથાર્થ સ્વરૂપમાં ભારતીય યુરોપવાસીઓ મમક્ષ ખડી કરી પ્રશંસનીય કાર્ય કરી રહેલ છે તે પ્રત્યે મારાથે જગતનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. છતાં હજી ઘણું કરવાનું રહે છે. હિંદના વિદ્વાનોનું અન્ય કર્તવ્યો સાથે આ પણ એક પરમ કર્તવ્ય છે કે તેઓએ આર્યાવર્ત અને આર્ય મંસ્કૃતિનાં દ્વારો અખિલ જગતને માટે ખુલ્લાં મૂકી દેવાં, ભારતીય મંસ્કૃતિનો યુરોપવાસીઓને પૂરેપૂરો પરિચય કગવવો, અને એ પ્રમાણે ભારતવર્ષને વિશ્વશક્તિઓનું કેન્દ્ર બનાવવું

કવિવર રવીન્દ્રનાથ

કલા સમક્ષ રાષ્ટ્રવાદનું બલિદાન કરી કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે દેશની અંદર પોતાની પ્રાતઃ કંઈક અંશે શુભાવેલ છે. પરંતુ જગતની અંદર તો તેમણે અપૂર્વ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. આત્યારે સારાંચે જગતનું પ્રધાન સાહિત્ય ટાગોરવાદ છે. વિશ્વભરમાં રચેલે રચેલે અત્યેક રાષ્ટ્રની અંદર પ્રેમ અને ઉત્સાહથી એ સાહિત્ય વંચાઈ રહેલ છે. ‘નોબલ’ પારિતોષિક સમિતિનું ધ્યાન કુદરતી રીતે જ એમના સાહિત્ય તરફ ખેંચાયું. તેમણે પોતે સમિતિનું ધ્યાન આકર્ષવા કશા પણ પ્રયત્નો કર્યા ન હતા.

ભારતીય સાહિત્યકાર હજી પોતાના પ્રદેશમાં વિહાર કરે છે. આઝાદી અને પ્રગતિ અર્થે જગતમાં કામ કરી રહેલ શક્તિઓ અત્યે અમારા સાહિત્યકારો બહુ જ ઓછું ધ્યાન આપે છે. ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ પરત્વે ઇંગ્લંડ સિવાય જગતના અન્ય રાષ્ટ્રોની હમદર્દી ગેળવવા મહાસભાના અગ્રેમરોએ કશા પણ પ્રયત્ન કરેલ નથી. વિશ્વશક્તિઓની મહત્તાની કિંમત તેમણે કદી આકેલ નથી. જગતના અભિપ્રાયો માટે અગ્રેજોને કેટલી કિંમત છે, એ અભિપ્રાયોની અસર અગ્રેજોની લાગણી ઉપર કેવી થાય છે તે જાણવા કે સમજવા અમારા અગ્રેસરો ભારે ઉદાસીન રહે છે.

ભાતવર્ષના રાષ્ટ્રપક્ષનું આ વસ્તુ તરફ ધ્યાન ખેંચું છું તે સાથે રાષ્ટ્રીય ધ્યેય અને આદર્શ દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ સર્વ કાર્યની રૂપરેખા ઘડાવી જોઈએ. અગ્રેજો ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરે, તેઓ ગમે તે કરે છતાં ભારતવર્ષને અખિલ જગતથી કદી અલગ ગણી શકાશે નહિ. આર્યાવર્તના પુત્રો જો આર્યાવર્તને જગતથી અલગ રાખવાનો પ્રયત્ન કરશે કે એવો વિચાર સેવશે તો તેઓ દેશની ગુલામગીરીની રૂંખલાઓ વિશેષ મજબૂત કરશે. દેશ એ બોખા તળે વિશેષ ને વિશેષ કચરાશે. પછી એથી અધિક સકુચિત દષ્ટિનું અને વિશેષ આત્મનિઘાતક અન્ય એક પણ કાર્ય ન રહ્યું.

પ્રકરણ ૭ મું

ભારતીય રાષ્ટ્રીયવાદમાં ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક તત્ત્વો મુસ્લિમ કેમ

હિંદુસ્તાનની મુસ્લિમ કેમ ઉપર અમુક સમય સુધી તો બ્રિટિશ સત્તાનતના આશાના મહાણુ હતા ભારતવર્ષમા મુસ્લિમોની સખ્યા થોડી છે હિંદુઓથી વિશિષ્ટ હોય છે એનાયત કરવાનું વચન આપી તેમની એ ભીની દૂર કરી તેમને પોતાના પક્ષમા જીતી લેવાની નીતિ ૧૮૮૮ થી જ લોર્ડ ડકરીન અને સર આમ્લેન્ડ કોનનીને અખત્યાગ કરેલ હતી ત્યાર પછી બધા અંગ્રેજ આધિારીઓ એ નીતિનુ રૂપ થા અનુષ્ઠાણ કરતા આવેતા છે બ્રિટિશ મરકાગના આ અખતરો સ જ નીવડ્યો સરકારને ખુશ કરવા સરકારની કૃપા સપાદન કરવા મુસ્લિમોનો કેળવાયેલ સમૂહ મદાયે મહાસભાની વિરોધમા કાર્ય કરી રહેલ છે, 'સ્વદેશી' પ્રવૃત્તિનો પણ તેમણે વિરોધ જ કયો હતો જે કે હાથવણાટ આદિ ઉલોગો ગરીબ ધરનામીઓના હાથમા હોઈ એ પ્રવૃત્તિથી તો અધિક આર્થિક લાભ મુસ્લિમોને જ થતો હતો

ધરનામીઓના આ વિરોધના બદનામા સરકારે ડેળવણી માટે નાણાની નાદર રકમો આપી, સરકારી નોકરીની મોગી મોગી જગ્યાઓ ઉપર નિયુક્ત કર્યા તેમની અદર ઇન્કામો અને માનયાદની લહાણી વિશેષ પ્રમાણમા કરી અને ધારામલાઓની અદર પણ તેમને વિશેષ પ્રતિનિધિત્વ આપ્યું હોઈ મોર્નીએ પણ ૧૯૦૮ મા પોતાની સુધાગની યોજનામા મુસ્લિમોના વિશિષ્ટ અધિકારો માન્ય રાખ્યા

હતા. સમસ્ત ભારતવર્ષની અંદર મુસ્લિમોનું પ્રાગલ્ભ્ય ભારે હતું. અલખત ખગાલના પ્રગટીય પક્ષ સાથે અમુક મુસ્લિમ ગિરાદરોની સહાનુભૂતિ હતી; પરંતુ અન્ય મુસલમાનોના અલગ પક્ષ સાથે તુલના કરતાં આ હમદર્દી દાખવનારાઓની સંખ્યા જૂજ હતી. જેથી આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને પ્રારંભ પ્રથમ હિંદુઓએ જ કરેલ હતો અને હિંદુઓએ જ તે પ્રવૃત્તિને ઘણા સમય સુધી આગળ ધપાવેલ હતી.

મુસ્લિમોમાં અસંતોષ

અખિલ જગતની ગયા ચાર વર્ષની (૧૯૧૨-૧૬) ઘટનાઓએ હિંદુસ્તાનની આખીયે પરિસ્થિતિમાં ભારે પરિવર્તન કરેલ છે. તુર્કી, દ્રિપોલી અને ઇજીપ્તના ખનાવોએ ભારતવર્ષના મુસલમાનોમાં બ્રિટિશો સામે રોષ અને અસંતોષની ભાવના ફેલાવેલ છે. મુસ્લિમ એ એક ચરવીર અને લડાયક પ્રજા છે તુર્કી સાથેના અંગ્રેજોના વ્યવહારથી ઇસ્લામીઓનાં હૃદયો દુલાયાં, તેમને બ્રિટિશોની દાવપેચની રમતો સમજાઈ. મુસ્લિમ કોમને અપાતી લાંચરુશ્વત પાછળ સરકારની આખીયે રાજનીતિ તેઓ સમજ્યા. તેમને પ્રતીતિ થઈ કે એ લાંચરુશ્વતથી સરકાર મુસ્લિમોના મુખ ઉપર તાળું મારે છે. જગતના મુસ્લિમો પ્રત્યે બ્રિટિશોની ક્રૂર વર્તણૂક સામે તેમનાંથી એક સખુન પણ નથી ઉચ્ચારી શકાતો.

મુસ્લિમ લીગના રાજકીય ભાષણોમાં પણ મોટું પરિવર્તન થયું હતું. પરંતુ મુસ્લિમ લીગનો ધરલાભી આમજનતા ઉપર ધાર્મિક પક્ષ જોટલો પ્રભાવ ન હતો.

પ્રેસ કાનૂનની રૂએ સંખ્યાબંધ ધરલાભી અખબારો અને પુસ્તકોની જાતી, એ. અખબારો અને પુસ્તકોના પ્રકાશકોને મુસ્લિમ આમજનતાનો સહાન, એવા પુસ્તકોની થતી અવારનવાર જાપ્તીઓ, સરકારનાં કૃત્યો ઉપર મુસ્લિમોની ટીકા અને ઝાટકણી, અને હિંદુઓ માથેનો ધરલાભીઓનો નવો મિત્રચારીભર્યો મંબધ, આ સર્વ એ જ નિર્દેશ કરે છે કે બ્રિટિશ સત્તાનત પ્રત્યે મુસ્લિમોનો અસંતોષ વધતો જાય છે.

મુસ્લિમ ઉદ્દામમતવાદીઓ હિંદુ ઉદ્દામમતવાદીઓ સાથે સંસર્ગમાં આવતા જાય છે. તેમની વચ્ચે બંધુત્વની ભાવના ખીલતી જાય છે. તદ્વત મુસ્લિમ વિનીત પક્ષ પણ હિંદુ વિનીત પક્ષ સાથે સંબંધમાં આવતો જાય છે. મુસ્લિમો કદાચ મહાસભા સાથે ન જોડાય, પરંતુ તેમની કાર્યપદ્ધતિ મહાસભાની કાર્યપદ્ધતિ ઉપર જ યોજાયેલ છે. વિનીત હિંદુઓ કરતા વિનીત મુસ્લિમો શાણા છે. હિંદુ વિનીત પક્ષ હિંદુ રાષ્ટ્રીય પક્ષને બિલકુલ સહાય્ય આપતો નથી, જ્યારે મુસ્લિમ વિનીત પક્ષ મુસ્લિમ રાષ્ટ્રીય પક્ષને સરકાર સાથે વાટાઘાટ કરવામાં બરાબર સહાય્ય આપે છે. હિંદુ વિનીત પક્ષ હિંદુ રાષ્ટ્રીય પક્ષથી અલગ રહેશે, મુસ્લિમ વિનીત પક્ષ તેમના રાષ્ટ્રીય પક્ષ સાથે પ્રસંગ આવ્યે એકરૂપ થઈ જશે. સમસ્ત મુસ્લિમ આલમને નુકસાનરૂપ સરકારનાં કૃત્યો ઉપર વિનીત મુસ્લિમો પણ ટીકા કરવાનું ચૂકતા નથી. હિંદુ વિનીત પક્ષની જેમ બ્રિટિશ રાજની તેઓ બહુ જ ઓછી પ્રશંસા કરે છે. રાજદારી ક્ષેત્ર ઉપર હિંદુ વિનીત પક્ષ કરતાં તેઓ વિશેષ જુસ્સાથી કાર્ય કરે છે. વિનીત ધરલાભીઓમાં વિશેષ કાર્યદક્ષતા અને મુત્સદ્દીપણું રહેલ છે. હિંદુસ્તાનની બહાર જગત ભરમાં વસતા કેળવાયેલ મુસ્લિમો પણ ભારતીય રાષ્ટ્રીય પક્ષ સાથે સંપૂર્ણ સંબંધમાં રહે છે.

પરિણામે બ્રિટિશ સાથેના હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોના વ્યવહારમાં થયેલ આ પરિવર્તન રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં વિશેષ સહાય અર્પી રહેલ છે, રાષ્ટ્રીય પક્ષનું પ્રાબલ્ય વિશેષ દઢીબૂત થતું જાય છે, એ સહાય વડે સ્વાતંત્ર્ય પંથ ઉપર ભારતવર્ષ અધિક ઝડપથી કૂચ કરી રહેલ છે.

શીખોમાં અસંતોષ

પરંતુ હિંદુ રાષ્ટ્રીય પક્ષથી અલગ રાખી તે સામે અથડાવવા સરકાર પાસે મુસ્લિમ એ એક જ કોમ ન હતી. શીખોને પણ તે પ્રમાણે અત્યાર સુધી અલગ રાખવામાં સરકાર ક્ષમી હતી.

પરંતુ કેનેડામાં શીખો પ્રત્યે દાખવામાં આવેલ વર્તનથી, 'કામાગાટા મારુ' * ના બનાવથી અને અમેરિકાના પાસિફિક કિનારા ઉપર લાલા હરદયાળ અને તેની ગઝર પાર્ટીનાં કાર્યોથી શીખોનું સરકાર સાથેનું વલણ બદલાયું છે. વિશિષ્ટ હકો અને બક્ષિશો આપી શીખોને ફરીથી છૂતી લેવા સરકાર બાલે પ્રયત્નો કરે; પરંતુ લડનની ભારતમંત્રિની કાઉન્સિલમાં શ્રી. ગુપ્તાની જગ્યા શીખ અમીર સરદાર દલિતસિંગને આપવામાં સરકારે જે બૂલ કરી તેથી તો શીખોનો તિરસ્કાર વધેલ છે. કેટલીયે વાર બ્રિટિશોમાં કલ્પના શક્તિની મોટી ખામીનું દર્શન થાય છે, પરંતુ લડાઈથી તેની પ્રકૃતિ ઉપર તેની મનોભાવના ઉપર પણ અસર થશે તેનો સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો. x

* કામાગાટા મારુ એ જાપાનિઝ રદીમર છે. ૧૯૧૪ માં હોબકોગની અંદર શીખોએ તે રદીમર કેનેડા જવા માટે ભાડે કરી. તેમને કેનેડા ઓતરવાની રજા ન મળી. અને બળપૂર્વક તેમને હિંદુસ્તાન પાછા મોકલવામાં આવ્યા. આ બનાવે ચારાચે જગતમાં હિંદીઓમાં બ્રિટિશો સામે ત્રીજા રોષ અને તિરસ્કારની લાવના ફેલાવી હતી.

x આ પ્રકારે ૧૯૧૫માં લખાયુ. ત્યાર પછીથી તો શીખોમાં અને મુસલમાનોમાં ભારે પરિવર્તનથી જ બનાવો બન્યા છે. એ બનાવો માટે તો એક નુકું જ પુરતું લખવાની આવશ્યકતા પડે છે.

પ્રકરણ ૮ મું

ભવિષ્ય

આર્યાવર્ત જેવા એક દેશને માટે ભવિષ્ય ભાખવું તે ખરેખર અતિ મુશ્કેલ અને જોખમભરેલું છે માનવ જીવનમાં સદૈવ અણચિંતવી જ ઘટનાઓ બને છે હિંદુસ્તાનની પ્રજાના કાર્યો અને સન્નેગો ભારે અટપટા અને ગુચવણભર્યા હોઈ હિંદુસ્તાનને એ ઉક્તિ યથાર્થ લાગુ પડે છે આર્યાવર્તના કરતા ઇંગ્લંડ કે અમેરિકાનું ભવિષ્ય ભાખવું સહેલું છે ઓગણીસમી સદીના કે વીસમી સદીની શરૂઆતના રાષ્ટ્રવાદીઓને ફક્ત એ દાયકામાં ભારતવર્ષે કરેલ અફ઼ુત પ્રગતિનો અને રાષ્ટ્રીય ખિલવણીનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવ્યો હશે

ભાગતવર્ષ બહુ પછાત છે, ભારતવાસીઓ જડ છે, જગતમાં થતા અવનવા પરિવર્તનો પ્રત્યે તેઓ ઉદાસીન રહે છે આ કદાચ મત્ત્ય હોય જીવનતત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવે તેઓ ગમે તેવા વિપરીત મન્નેગો તબે પણ સતુષ્ટ રહે છે જૂબે મરવાના કે વસ્ત્ર વગર દિગમ્બર રહેવાના સન્નેગોની તેમને લેશ પણ દગ્કાર નથી

ભારતીય જીવનમાં પરિવર્તન

પરંતુ આ કથન વર્તમાન ભારત પરત્વે ધણે ભાગે ખોટું છે ભારતવાસીઓને સ્થિતિચુસ્ત કહેવામાં ધણી જ અતિશયોક્તિ રહેલી

છે. જગતના બનાવોની લાખો હિંદીઓ ઉપર ભલે અસર ન થયેલ હોય, વર્તમાન વિશ્વસભ્યતા વિષે લાખો હિંદીઓ ભલે ઉદાસીન ગ્રહેતા હોય; પરંતુ તેટલે જ અશે લાખો હિંદીઓમાં આવેલ અજ્ઞ જાગૃતિની, અદ્ભુત ચેતનમય વિકાસની પણ ગણના કરવી ઘટે છે, મહાસભા અને પરિષદોમાં, જાહેરસભાઓ અને મેળાવડાઓમાં આમ જનતાની હાજરી ઉપરથી અથવા તો અખબારો અને પુસ્તકોના પ્રચાર ઉપરથી એ જાગૃતિનાં મૂલ્ય ન આંકી શકાય. અલગત લોકપ્રિય અગ્રેસરોના બહુમાન કરવા યોગ્યેલ મેળાવડાઓમાં પ્રજાની હાજરી ઉપરથી, અખબારોના બહોળા પ્રચાર ઉપરથી ભારતીય જીવનમાં થયેલ મહાન પરિવર્તનનું દર્શન થાય છે. આમજીવનનાં પુસ્તકો અને કાવ્યો વાંચી, ગામજનતા વચ્ચે પહોંચી એ અર્ધ કેળવાયેલ અભણ સ્ત્રીપુરુષો પાસેથી તેમનાં કાવ્યો સૂણો, ગામડાઓનાં ચોરા ઉપર કે વાઢીઓમાં લોઢાની વાતો સાંભળો, ગામડાના ખેડૂતોનાં અને ગરીબ લોકોનાં બાળકોની રમતો નિહાળો, લોકપ્રિય પ્રચલિત ગીતો અને કાવ્યો તપાસો અને ત્યારે જ તમોને પ્રતીતિ થશે કે ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનાં મૂળ, ભારતીય જીવનમાં એકદમ ઊંડાં ગયેલ છે. ઠાઈ પણ વિદેશી એ ન પારખી શકે, ફક્ત હિંદી જ એનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી શકે.

હિંદુસ્તાનનું ઠાઈ પણ એકાદ અખબાર વાંચી, પછી ભલે એ અખબાર વિનીત પક્ષનું હોય પરંતુ તેની અંદર દેશની વર્તમાન દુર્દશા ઉપર, દેશના આર્થિક અધઃપતન ઉપર, દેશની દયાજનક અને દુર્ભાગ્ય સ્થિતિ ઉપર પ્રગટ થતા હૃદયબેદક લેખો વાંચી, તમારી આંખોમાંથી લોહીની અશ્રુધારાઓ ચાલશે. ભારતવર્ષમાં એવું એક પણ અખબાર નહિ હોય કે જેમાં દેશની દારુણ દુર્દશા ઉપર અવિરત રુદન ચાલુ નહિ હોય.

• વિલાસવંશવમાં મહાસભા એકાદ નરેશને કે ઠાઈ ઠઠાર

મનોવૃત્તિવાળા એકદ લક્ષ્યાધિપતિને જાહેરસભામાં લાવે અને દેશની સ્થિતિ ઉપર વ્યાખ્યાન આપવાનું કહે તો પણ જરૂર તેના વિચારોમાં અને શબ્દોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના ઝમકતી તમે જોશો. પરંતુ જ્યારે તે તે પોતાના કાંઈ અગત સ્નેહી સાથે ખાનગીમાં વાત કરે અને એ વાર્તાલાપ સારા પવાનો તમોને પ્રસંગ મળે તો એથી પણ વિશેષ રાષ્ટ્રીય જુસ્મા તે તમોને આવિર્ભાવ થશે, તેના હૃદયમાં ભભૂકતી રોષની જ્વાળા તમે નિહાળશો.

સર્વ કામ અને ધર્મતા વિનીત, ઉદામ આદિ પક્ષના, કેળવાયેલ અને અભણ, રાજમહારાજઓ અને ગરીબ ખેડૂતો, અમીર અને મજૂર, ક્રાંતિકાર અને રાજભક્ત, સામ્રાજ્યવાદી અને વિપ્લવવાદી, અર્થવાદી અને સામ્યવાદી વગેરે એકેએક પક્ષના લોકો માથે આ પુસ્તકના લેખક (લાલાજી) ગાઢ પરિચયમાં આવેલ છે, પરંતુ હજી સુધી એક પણ એવી વ્યક્તિ તેમને મળેલ નથી કે જેનું હૃદય વર્તમાન યુદ્ધથી દુઃખાયુ ન હોય. વિગ્રહને મોખરે સખ્યાગધ દિંદીઓ લડી રહ્યા છે, આ બધું છતાં તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સંપૂર્ણ વફાદારીથી પાલન કરી રહેલ છે, શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાનો એક પણ પ્રયત્ન તેઓ છોડતા નથી, આ બધું છતાં તેમના હૃદયગીંડાણમાં તેમને કંઈક ડખી રહેલ છે જ્યારે તેઓ કામ પર હોતા નથી ત્યારે ઇંગ્લંડ પોતાની માતૃભૂમિ ઉપર જે સિતમો યુગ્મરી રહેલ છે તેનું તેમને સ્મરણ થાય છે.

આ સર્વનું તાત્પર્ય એ જ છે કે આ રાષ્ટ્રવાદમાં ફક્ત અમુક વર્ગનો જ હિસ્સો નથી, પરંતુ એ ભાવનાનો પ્રચાર સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં વ્યાપક બન્યો છે. આવા વર્ગો સાથે નિકટ સંબર્ધમાં આવનાર ભારતવાસી જ ફક્ત એ વસ્તુસ્થિતિ મમજી શકે. અંગ્રેજોના કે વિલાસી રાજદારીઓના પુસ્તકોમાંથી જ્ઞાન મેળવનાર આ સ્થિતિ ન જ સમજી શકે. કાંઈ પણ વિદેશી, ભલે તે રાષ્ટ્રીય ભાષાથી જ્ઞાત

હોય, હિંદુસ્તાન પ્રત્યે મમતા અને હમદર્દી દાખવનાર હોય, પરંતુ તેનાથી યે આખી યે વસ્તુસ્થિતિ ન જ બાળી શકાય.

૧
નૃત્ય કરતી બાળાઓ ઉપર પણ આ રાષ્ટ્રવાદની અસર થયેલ છે. તમે કહેશો તો તેઓ તમોને અવશ્ય રાષ્ટ્રીય અને રાંજદારી ગીતો સુણાવશે. એક રસ્તે જતીં લિખારણુ પણ પોતાના વિમવાદી તથુરાથી રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી ઝરતાં ગીતો ગાશે. કારણ તેઓ સમજે છે કે લોકોને પ્રિય અને રુચિકર ગીતો ગાવાથી જ તેઓ લિક્ષા મેળવી શકશે.

સ્વાતંત્ર્યશાહીદા

ગમે તેવી દમનનીતિ પણ આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને કચરી શકશે નહિ. સરકારી અફસરો ગમે તેવો કમકમાટીભર્યો ત્રાસ ફેલાવે, ગમે તેવી યુક્તિપ્રયુક્તિઓ યોજે પરંતુ આમ જનતામાં અવિરતપણે વહેતા રાષ્ટ્રપ્રેમના, રાષ્ટ્રવાદના પ્રવાહને કદી પણ અટકાવી શકશે નહિ નવતરુણોને કાળા પાણીની કે મોતની નશ્વતો કરી સરકાર ઊલટી આ પ્રવાહને વિશેષ પ્રબળ વેગવંતો બનાવે છે. અલગત સરકારની એ ફરજ છે. સરકારે હિંદુસ્તાનમા ટકવું હોય તો પોતાની દૃષ્ટિએ લેખાતા ગુનેગારોને શિક્ષા કરવી જ જોઈએ. ક્રાંતિકારોને ગિરફતાર કરી એવી નશ્વતો કર્યે જ છૂટકો છે. સરકાર એમ ન કરે તો તેને બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ કહી જ કેમ શકાય ! પરંતુ તે સાથે બ્રિટિશ સરકારને એટલું પણ સ્મરણમા રાખવાની જરૂર રહે છે કે ભારતવર્ષ અત્યારે એ ભૂમિકાએ પહોંચેલ છે, રાષ્ટ્રીય જીવાળ એટલો ચઢ્યો છે કે દમનનીતિ, મૃત્યુદંડો, જેલની નશ્વતો 'ઊલટી અત્યારે વિશેષ લાલદાથી નીવડેલ છે. આ રાષ્ટ્રીય જીવાળને સમાવવા, રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને દાખી દેવા સરકાર જેટલા પ્રમાણમાં કડક કઠોર દમનનીતિ અજમાવે છે તેટલા પ્રમાણમાં તેનું પ્રાણલ્ય વધતું જાય છે. આમજનતામાં તેનો વિશેષ પ્રચાર થઈ રહ્યો છે.

ગાંધીય ભાવનાનું બીજ રોપાર્ધ ચૂક્યું છે. શહીદીના શોણિતથી તે રોપાર્ધ ફલિત થવાનું જ. એ સામે આમ જનતા દલીલ રજૂ કરતી નથી, વાંધો ઉઠાવતી નથી; પ્રગ્નને એટલું જ લાગે છે કે દેશના નવપુષ્પો પ્યારી માતૃભૂમિને ચરણે જીવનની આહુતિ અર્પી રહ્યાં છે. જ્યારે ક્યાંક એ સશસ્ત્ર વિપ્લવ ફાટી નીકળે છે, બોમ્બના ધડાકાઓ થાય છે, ત્યારે આમજનતા પ્રથમ તો એ વિપ્લવ પાછળ રમી રહેલા નવયુવાનોનાં વર્તન પ્રત્યે સહેજ પોતાનો રોષ જાહેર કરે છે; પરંતુ જ્યારે એ યુવાનોને મૃત્યુની કે કાળાપાણીની સજા થાય છે, ત્યારે પ્રગ્નનું હૃદય દુભાય છે, તેમનો રોષ પ્રથમ મદાનુભૂતિ અને પછી પ્રેમના સ્વરૂપમાં ફેરવાય છે. રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય અર્થે તેઓ શહીદ થયા, ભલે વિપથ માર્ગે દોરવાઈ ગયા હોય, કે રાષ્ટ્રપ્રેમ પાછળ પાગલ થયા હોય; ગમે તેમ, પરંતુ તેઓ પોતાની માતૃભૂમિને વિદેશી સિતમગારોની બેડીમાંથી મુક્ત અપાવવા પાછળ જૂઠ્યા અને સહર્ષ મૃત્યુની ભેટ લીધી ધારાશાસ્ત્રી કે નીનિવાદી, રાષ્ટ્રભક્ત કે રાજભક્ત, ઉદાર કે વિનીત, સર્વ કોઈ તેમના એ કૃત્યને ધિછારે છે; પરંતુ એ કૃત્ય કરનારાઓને તેઓ આરાધે છે, તેમના હૃદયના બીતરમા તેમના નામને કોતરી રાખે છે.

એ મનુષ્ય સ્વભાવ. પ્રગ્નના ધડતર પાછળ પણ એ જ માનવ સ્વભાવ હોય છે. હિંદુસ્તાનની પ્રગ્નતુ માનમ આજે એ ભૂમિકા સુધી પહોંચ્યો છે. વાઘમરોય કે લેફ ગવર્નરના, કમીશનર કે ડેપુટી કમીશનરનાં મીઠા ભાષણો, માનચાંદ અને ઇશ્કાબોની લદાણીઓ, એક કોમ સામે અન્ય કોમને ખાસ વિશિષ્ટ દોકો, ગેલેઓ અને નહેરો દ્વારા દેશની ખિલવાણી આ બધું ભલે કરવામાં આવે, રાષ્ટ્રીય જીવાળ જે ચડ્યો છે તે કદી શમવાનો નથી જ.

ભારતીય જીવનની આ એક વિશિષ્ટ વસ્તુ છે. ભાગ્યવર્ષ માથે મંત્રધમાં આવનાર અધિકારી કે બિનઅધિકારી, મુત્તદી કે મુદસ્ય,

રાજનીતિ ક્રે અખ્યાનવેશ ગમે તે હોય પરંતુ પ્રત્યેકને એ વસ્તુ જાણવાની અને સમજવાની પહેલી જરૂર છે. પ્રજાઓ કે વ્યક્તિઓ નરદમ સ્વાર્થમાં તણાઈ, લક્ષ્મી અને સત્તોના મદમાં અંધ બની, સ્વેચ્છાનુસાર જ બધું થવું જોઈએ એ જાકી સ્વભાવથી પ્રેરિત બની બસ ગમે તે પકડી રાખવાની મક્કમ ઇચ્છાવાળાઓને આવી વસ્તુ જોવી કે વિચારવી ન જ ગમે. પરંતુ સત્ય વસ્તુ તે સદાયે સત્ય રહેવાની જ, તેના વિરોધીઓની પસંદગીની રાહ જોયા વગર તે કર્તવ્યમાં પરિણમવાની જ.

મહોદધિનાં મોજાંઓને ક્રેન્યૂટ સરીખા ભલે આઝાઓ ફરમાવે, પરંતુ મોજાંઓ ઉપર તેની કશી અસર થવાની નથી. ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનો જીવાળ ખૂબ અડચો છે. મીઠાં વાક્યો, દાંભિક વચનો કે આઝાઓથી તે નહિ જ શમે. 'એક જ સામ્રાજ્યના આપણે શહેરી છીએ,' 'મિત્રો' વગેરે વાક્યો હિંદુસ્તાન માટે લાગણી ધરાવનારાઓ ભલે બોલે; પરંતુ જૂતકાળના કડવા અનુભવોને લઈને પ્રજા હવે એ વાક્યોને બિલકુલ વચ્ચૂદપૂર્ણ લેખતી નથી.

સચુક્ત પ્રાંતને એકાદ ધારાસભા, પંજાબને એકાદ હાઈકોર્ટ, બિહારને માટે હાઈકોર્ટ અને વિશ્વવિદ્યાલય, હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયને એકાદ ખતપત્ર, ઇસ્લામી શાળા અને કોલેજોને ઉદાર મદદો; વિદેશી શાસકની આ બધી ઉદારતાઓ સુઠીભર વડીલો અને બેરિસ્ટરોને ખુશ કરી શકશે; પરંતુ ન્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં શસ્ત્રબંધીનો કાયદો અસ્તિત્વમાં છે, ન્યાં સુધી હિંદી ધારાસભાઓ ખાલી તમાશાપે જ છે, ન્યાં સુધી લેન્ડેશાયર અને માન્ચેસ્ટરના રક્ષણ અર્થે હિંદુસ્તાનનાં રક્ત યુસાર્થ રહ્યાં છે, ન્યાં સુધી દેશના અસંખ્ય યુવકો પેટપૂરતી પણ આમદાની મેળવવા અશક્ત છે, ન્યાં સુધી દેશના કરોડો માનવીઓ પેટપૂરતા ખોરાક વગર જીવન ગાળે છે, ન્યારે સુઠીભર ગોરાઓ હિંદુસ્તાન ઉપર તાગડધિન્ના કરી દેશને નીચોવી રહેલ છે ત્યાં સુધી આવાં મંજોગો તમે એ કહેવાતી ઉદારતાઓ હિંદી પ્રજાને કદી પણ સંતોષી શકશે જ નહિ.

ઔરંગઝેબના અમલ દરમ્યાન હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ કદાચ સહેજ ખરાબ થયેલ હોય પરંતુ હેત્રી સાતમાના કે પહેલા જેઠામ્સના વખતમાં ઇંગ્લંડની, મેરીના અમલ તો રફોટલંડની, કોમવેલના સમયમાં આયલાંડની, ચોથા હેત્રીના અમલ દરમ્યાન ફ્રાન્સની, અને ફિલિપના વખતમાં હોલંડની જે દુર્દશા થયેલ હતી તેટલી દુર્દશા ઔરંગઝેબના હિંદુસ્તાનની થઈ ન હતી.

ભારતવર્ષની તવારીખ લખનારા અંગ્રેજ લેખકોના આપણી પાસે પુરાવાઓ છે કે ભારતીય શાસન તો હિંદુસ્તાન જે આખાદી અને વૈભવ ભોગવતું હતું, હિંદુસ્તાનની પ્રજા જે સુખ અને સમૃદ્ધિમાં મહાલતી હતી તેથી વિશેષ સુખ ઈસ્ટઈન્ડિયા કંપની તો મળેલ નથી. અરે આજે વિદેશી શાસન તો એ આખાદી અને વૈભવ નાશ પામેલ છે. અને કરોડો માનવીઓ પૂરતા ખોરાક અને વસ્ત્રો વગર જીવન ગાળે છે. સામાન્ય રીતે આજે પણ દેશી રિસાયનોની પ્રજાની સ્થિતિ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનની પ્રજાના કરતાં વિશેષ ખરાબ નથી.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ તરફ જરા દષ્ટિ ફેંકો. ત્યાં કેટલા ધર્મો, સાતિઓ, અને સંપ્રદાયો છે ? છતાં એ પોતાના મતભેદો વિસારી એક જ રાષ્ટ્રીય સરકાર તો રહે છે. એ દેશમાં પણ શાખાઓ અને કોલેજોમાં કેટલી ભાષાઓ બોલાય છે ?

સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ તરફ જરા નજર કરો. એ કેટલો નાનો દેશ ! છતાં ત્યાંની શાખાઓમાં કેટલી ભાષા શીખવાય છે ? ત્યાંની ધારાસભાઓની કાર્યવાહી કેટલી ભાષાઓમાં ચાલે છે ? એ દેશની પ્રજા કેટલા ધર્મો પાળે છે ?

એ જ સ્થિતિ ઓસ્ટ્રિયા હંગરીની છે. ત્યાં પણ અનેક જાતિઓ છે, છતાં ત્યાંનું શાસન લોકનિયુક્ત છે. હિંદુસ્તાનના ધર્મોની, સાતિઓની, ભાષાઓની ગંખ્યામાં ખૂબ અતિશયોક્તિ રહેતી છે. હિંદુસ્તાનના વરનીપત્રકના દરેક સમયે આ સંખ્યા સેંકડોમાં વધતી જાય છે.

કેળવણી

એવું કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાન કેળવણીમાં ભારે પછાત હોઈ સ્વરાજને માટે લાયક નથી આ દલીલ અગ્રેજોના મોઢામાં શોભતી નથી અગ્રેજોનો એ આક્ષેપ તેમને પોતાને શરમાવે છે, કારણ બધો દોષ અગ્રેજોનો જ છે તેને માટે તેઓ જ જોખમદાર છે.

જાપાનની અદર કેળવણીનો પ્રારંભ છેલ્લી સદીના અંતિમ ભાગમાં જ થયેલ છે ૧૮૭૩ માં શાળાએ જતા બાળકોનું પ્રમાણ ૨૮ ટકા હતું આ ટકા ૧૯૦૨, ૧૯૦૩ માં વધીને ૯૦ સુધી પહોંચ્યા જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં દોઢસો વર્ષની ખ્રિસ્તી રાજની કારકીર્દી પછી કેળવણીનું પ્રમાણ ફક્ત ૧૯ ફ ટકા જ રહ્યું છે હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રવાદીઓ આજ કેટલાયે સ્પર્ધાત્મક દ્રવિયાત કેળવણીના વિશ્વ યાપી પ્રચારની માગણી કરી રહ્યા છે પરંતુ સરકારને એ માલજવાનો અવકાશ જ ક્યા છે? સ્વ શ્રી ગોખલેના દ્રવિયાત પ્રાથમિક કેળવણીના ખીનને મરકારે મખત વિરોધ કરી ફેફસાં દીવું હતું. આ બધા ઉપરાંત હિંદુસ્તાનને વિગેય અનિષ્ટ તો એ થઈ રહ્યું છે કે સરકાર પ્રજાને પોતાની શાળાઓ કે કોનેજો ખોલવા દેતી નથી. સરકારના કેળવણીના સખ કાનૂનને અગે પ્રજા એ દિશામાં કશા પણ પ્રયત્નો કરવા અમમર્થ બનેન છે

આમ છતાં સ્વરાજ મેળવવા માટે પ્રજામાં કેળવણીના વિશ્વબ્યાપી પ્રચારની એટલી આવશ્યકતા નથી સ્વીકારાઈ પચામ વર્ષ પહેલાં જગરે જાપાનમાં લોકશાસનની સ્થાપના થઈ ત્યારે તેનો ઉચ્ચ વર્ગ જ કેળવાયેલ હતો આજે હિંદુસ્તાનમાં પણ ઉચ્ચ વર્ગ બહુ જ સારા પ્રમાણમાં કેળવાયેલ છે

આજ સદીઓ થયા ઈંગ્લંડ ઉપર લોકપ્રતિનિધિશાસન છે. છતાં કેળવણીના વિશ્વ યાપી પ્રચારનો પ્રારંભ ૧૮૭૦માં જ થયો હતો આંતરિક ઝગડાઓ

કાર્ષ એવી પણ દનીન કરે છે કે જો ભારત-સ્પર્ધાત્મક અગ્રેજો

આવ્યા જાય, અથવા ભારતવર્ષને સ્વરાજ આપવામાં આવે તો પ્રગ્નમાં અવિલંબે આંતરિક ઝગડાઓ ફાટી નીકળે. અમે એટલું જ પૂછીએ છીએ કે “આ પૃથ્વી ઉપર એક પણ એવો દેશ છે કે જે આવા આંતરિક ઝગડાઓથી મુક્ત હોય ?” ઇંગ્લંડ પણ એવા ઝગડાઓથી મુક્ત નથી, અન્ય સ્વતંત્ર દેશોમાં એવા ઝગડાઓ થયા કરે છે. છતાં એ રાષ્ટ્રોને સ્વયંશાસનના તેમના હક માટે કોઈ પ્રશ્ન પણ કરતું નથી. હજુ હમણું જ મેક્સિકોમાં અરાજકતા વ્યાપેલ હતી, અમેરિકાના પ્રમુખ વિલ્સને મેક્સિકોના એ ઝગડામાં વચ્ચે પડવાની ચોખ્ખી ના મંજૂરાવી દીધેલ હતી.

એશિયાવાસીઓની અયોગ્યતા

એશિયાવાસીઓમાં લોકશાસન ચલાવવાની અયોગ્યતા છે એ કથનનું ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ મર્વથા ખડન કરે છે. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સને લોકશાસનનો વિચાર જ્યારે સ્વપ્નેય નહોતો આવ્યો ત્યારે આર્યોવર્ત આઝાદીમાં મહાલતું હતું આથી પણ વિશેષ પ્રમાણ જોઈતું હોય તો જાપાનના વર્તમાન યુગનો ઇતિહાસ તપાસો.

જુગ જુગ જીવે રાષ્ટ્રવાદ

શંખબંધીનો કાનૂન રદ કરી હિંદુસ્તાનને પાર્લમેન્ટના દરબજાનું “સ્વરાજ આપી ઇંગ્લંડ ભલે જોઈ લે કે હિંદુસ્તાનને પોતાની લોકનિયુક્ત મંથાઓ ચલાવવામાં એ બંધી માન્યતાઓ નડે છે કે નહિ ?

એ ગમે તેમ હોય પરંતુ એક વસ્તુ તો ચોક્કસ છે કે કઠોર દમનનીતિથી કે નિઃપ્રાણ સુધારાઓથી ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને નષ્ટ કરી શકાશે નહિ, કે તેને દાબી શકાશે નહિ. એ રાષ્ટ્રવાદનાં મૂળ ઊંડાં ગયેલ છે, તેનો કદી પણ ઉચ્છેદ કરી શકાશે નહિ. પરિણામ ઈશ્વરને આધીન છે. આ મહાન વિગ્રહમાં ઇંગ્લંડ હારે કે જીતે, પરંતુ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનો વિજય ચોક્કસ છે. ઇંગ્લંડની હાર થાય તો હિંદુસ્તાનની કેવી દશા થશે તે અત્યારથી વિચારવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી.

હિંદુસ્તાન ઉપર મુમલમાનોની સત્તા આવે કે જર્મનોની એ સમયે ભાગ્ય નૂતન જીવનમાં જ પ્રવેશ કરશે. એ ખરેખર અનિચ્છનીય છે. આ નવા આક્રમણ સામે હિંદુસ્તાન બરાબર ઝૂઝશે; પરંતુ કદાચ એનું કોઈ શાસન હિંદુસ્તાન ઉપર લદાય તો તેને માટેની સંપૂર્ણ લેખમંદારી ઇચ્છાની જ રહે છે.

પરંતુ ઇંગ્લંડના વિજયની સંભાવના દેખાય છે, તો ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનો વિજય છે જ. ત્યારે હિંદુસ્તાન ઇંગ્લંડ માથેના રાજદ્વારી સંબંધમાં મમાન વર્તાવની માગણી કરશે; ત્યારે હિંદુસ્તાન સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા માંગશે.

પરંતુ અંગ્રેજોનું માનસ, તેમની રાજદ્વારી કુટીલ નીતિ, તેમનો રક્ષક, તેમનો ઇતિહાસ આ બધા ઉપરથી આપણે જે જોઈએ તે ઉપરથી એટલું તો કહી શકીશું કે હિંદીઓની આ માગણીને હંમેશાં કરવામાં આવશે. કદાચ કોઈ નાના નાના નજીવા સુધારાઓ આપવામાં આવે; પરંતુ હિંદુસ્તાને મહાન વિમ્બદમાં આપેલ ધન અને સુસેના અતુલ ભોગના પ્રમાણમાં એ સુધારાઓ કશી વિસાતમાં નહિ લેખાય. રાષ્ટ્ર એથી મંતુષ્ટ નહિ જ થાય. પ્રજામાં અસંતોષ, નિઃશ્વાસ અને રોષ વધતાં જશે અને એ દ્વારા રાષ્ટ્રવાદ વિશે અને વિશેષ પ્રત્યજ થશે.

જ્યાં સુધી કર્જન, એકેડેમીસ્ટ અને સીડનહામ સરખા મહાનુભાવો વિદ્યાર્થી પાર્લિમેન્ટમાં વિરાજે છે ત્યાં સુધી ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને કોઈ પોષાણનો અભાવ કદી પણ પડવાનો નથી. બ્રિટિશ સાદીચાલના રાજાનજીવ જવાની કરી મમાવના ફરજિયાત આ મહાન પ્રયત્નોની અગ્રણી દેખાતી નથી.

છે એ બોમ્બ અને બદ્દકોનો વિષયોગ કરનાર યુવકો માત્ર સન્નેગોના હથિયાર બને છે એને માટે ખરેખર ફાસીની શિક્ષા તો બ્રિટિશ સત્તાનતના એ મહાનુભાવોને જ થવી ધટે છે. અનેક ભારતીય નવયુવકોને ફાસીએ ચડાવવામાં આવે છે, ન્યારે બે મહાન પ્રજાઓ વચ્ચે વેર અને વૈમનસ્યના ખીજ રોપી તેને પોષવાનું ભયકર કાર્ય કરનાર એ કર્ઝનો અને મેકડોનલ્ડો સ્વતંત્ર ફરે છે. આ એક ભારે શોચનીય ઘટના કહેવાય પ્રભુની ગતિ ન્યારી છે. તેની કળા અકળ છે ભારતવર્ષનું સ્વાતંત્ર્યવિધાન સર્જવા કદાચ પ્રભુ આ કમનસીબ સામ્રાજ્યભક્તોને હથિયાર બનાવતા હશે ભારતવાસીઓને તો પ્રભુમા અડગ શ્રદ્ધા છે તેઓ માને છે કે જે કંઈ બની ગયું છે તે ભાવિ કલ્યાણ માટે જ છે. ભારતવાસીઓ ઉદાર છે. ન્યા સુધી ઇંગ્લંડ જર્મની સાથે વિગ્રહમા રોકાયેલું રહેશે ત્યા સુધી ભારત ઇંગ્લંડને છેડશે નહિ. પરંતુ યુદ્ધ ખતમ થયું કે તુરંત જ ભારતીય સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ એકદમ બીધણ સ્વરૂપ ધારણ કરશે *

‘બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન વિષે થોડાક અભિપ્રાયો

હિંદુસ્તાનનો ઔદ્યોગિક વિનાશ

“ હિંદુસ્તાનની ઔદ્યોગિક પરાધીનતાના પ્રશ્ન ઉપર ન્યારે આપણે આવીએ છીએ, ત્યારે મુશ્કેલી થાય છે. વગર ચાલતું નથી કે બ્રિટિશ રાજના પરિણામે હિંદુસ્તાનની આર્થિક પરિસ્થિતિ ભારે ભયાનક થઈ પડેલ છે. ખીન્ન પ્રશ્નોને છોડતાં આપણને કેટલીક વસ્તુઓ જન્મે પાર દેખાશે, કેટલીક ખાતે પાર જણાશે.....પરંતુ ન્યારે હિંદના ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે બ્રિટિશ રાજની શોષણનીતિનો ખુલ્લો ચિતાર નજરે પડે છે; જન્મે પાર નહિ જેવી જ રકમો છે, ન્યારે બધું ઉધાર પાર જ દેખાય છે. અલગત, આ બધી ગંભીર હકીકતો છે, છતાં આ આખીયે વસ્તુ નરદમ સાચી છે અને એ સચોટ પુરાવાઓથી સાબીત કરી શકાય તેમ છે. ”

ગોખલે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભારતવર્ષનું સ્થાન

હિંદુસ્તાન એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો મોટામાં મોટો વિભાગ છે, પરંતુ બ્રિટિશ પ્રજાના એક તાબેદાર મુલકની જેમ તે ઉપર બ્રિટિશોનું સિતમગર શાસન ચાલી રહેલ છે. ફક્ત ત્રણ જ વસ્તુઓ આ હકીકતને સંપૂર્ણ પ્રતિપાદન કરે છે, અને સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે હિંદુસ્તાનનો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કશો હિસ્સો નથી. પહેલું, પ્રજા સામે શસ્ત્રબંધીનો કડક કાનૂન પ્રવર્તે છે. પ્રજાને શસ્ત્રો ધારણ કરવા દેવામાં બ્રિટિશ

સરકારને પોતાની મસામતી માટે ધારણી રહે છે. બીજું દેશના રાજકારોબારમાં પ્રભુત્વ હશે એવાજ નથી. સરકારી ઉચ્ચ હોદ્દાઓ માટે તો સરકારની દૃષ્ટિએ દિંદી પ્રભુતામાં સાવકાત નથી, પરંતુ બીજી ધણી ખરી જગ્યાઓ પણ દિંદીઓને મળતી નથી. હેવટ, દિંદુસ્તાનની બદાર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના કોઈ પણ વિભાગમાં પ્રભુત્વ માટે સાવકું રચાત નથી. ”

સાબરે.

ખ્યાન આપવું અતિ મુશ્કેલ છે ક્ષત્ર મોઢવારીને લઈ ને જ હિંદુસ્તાનમાં છેલ્લાં પદર વર્ષ થયા દુષ્કાળ ચાલુ રહેલ છે.

વિ ડી. બી. (૧૯૦૧)

“ સર વિલિયમ હન્ટરની સમાલોચના પછી કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનની વસ્તી ત્રણ કરોડ વધેલ છે. પરંતુ આ સમય દરમ્યાન હિંદુસ્તાનની આવક એકદમ ઘટી ગયેલ છે, ૧૮૮૦ માં એ જ આવકથી ચાર કરોડ માણસોને પેટપૂરતો ખોરાક નહોતો મળતો તો પછી આ વધારાની ત્રણ કરોડની વસ્તીને પણ ખોરાક મળવાનો સભવ કયા રહ્યો ?

“ ત્યારે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં સાત કરોડ માણસો વીસમી સદીના પ્રારંભ કાળથી જ પેટપૂરતા ખોરાક વગર ભૂખમરો વેઠે છે. ”

વિ. ડી. બી.

૧૮૯૧ થી ૧૯૦૦ સુધીમાં દુષ્કાળને અંગે ૧૯૦૦૦,૦૦૦ માણસો મૃત્યુને આધીન થયા.

“ હિંદુસ્તાનમાં આ બધા દુષ્કાળો દાણાના નહિ, પરંતુ નાણાના છે. ”

લોડ હેમિલ્ટન.

દુષ્કાળનાં કારણો

(૧) ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ અમાનુષી રીતોથી હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોનો સદતર નાશ કર્યો હિંદુસ્તાનના હાલના સંજોગો તળે એ ઉદ્યોગો પુનઃ સજીવન થઈ શકે તેવી મહાવના નથી.

(૨) હિંદુસ્તાનમાંથી દર વર્ષે ધમડાતું અદ્યત્ત નાણું.

(૩) પ્રજા આજીવિકા કમાઈ શકે તેવી કેળવણીની ખામી.

‘ હિંદુસ્તાનમાં દુષ્કાળના કારણો ’ એ પુસ્તકમાં ભારતમિત્ર રેવ. જી. ટી સન્ડરલેન્ડે બધા નિષ્પક્ષપાતી લેખકોની જેમ સ્પષ્ટપણે

દર્શાવેલ છે કે, ‘અનાવૃષ્ટિ’ યા તો ‘પ્રજનનું વધતું જતું પ્રમાણ’ એ દુષ્કાળનાં કારણો નથી; પરંતુ ‘પ્રજા ઉપર અતિશય પ્રમાણમાં લદાયેલ કર,’ ‘બ્રિટિશ શાહીવાદ’ અને ભારતીય ઉદ્યોગોનો સદંતર વિનાશ એ ત્રણ પ્રજાની દરિદ્રતાનાં મુખ્ય કારણો છે.

સરકારની મહેસૂલનીતિ

“સરકારની મહેસૂલોના દર એટલા બધા વધારે છે કે તેથી દરેક ખેડૂત નિયોવાઈ રહેલ છે. અરે, પોતાને અને પોતાના કુટુંબને આખુલે વર્ષ નિભાવવા જેટલી પણ શક્તિ રહેલ નથી.”

સર વિલિયમ હન્ટર

(વાઈસરોયની ધારાસભામાં ૧૮૮૩)

“આખાએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અદર હિંદી ખેડૂત જેવી હૃદયભેદક દુર્દશા ખીજા કાઈની નથી. સરકાર સદાને માટે તેના તરફ અન્યાયી રહેલ છે. તેનું શરીર ફક્ત હાડકાનો માળો થઈ જાય ત્યાં સુધી તેના શરીરમાં રહેલ રક્તના છેલા ટીપા સુધી તેને ચૂસવામાં આવે છે.”

મિ. હર્બર્ટ કેપ્ટન (૧૯૦૪)

હિંદુસ્તાન એ એક ભારે ક્ષણરૂપ અને રસાળ પ્રદેશ છે. તેની જમીન સરેરાશ વર્ષમાં બે વાર પાક આપે છે. બંગાલમાં કેટલાંક સ્થળોએ તો જમીન વર્ષમાં ત્રણવાર પાક આપે છે.

હિંદુસ્તાનમાંથી લૂંટ

“૧૭૫૭ ની પ્લાસીની લડાઈ પછી તુરંત જ બંગાલની લૂંટનો માલ ઇંગ્લેંડમાં આવવો શરૂ થયો. જગતના પ્રારંભ કાળથી ઇતિહાસના પાને કદી નહિ ચડેલ તેવો લાભ ઇંગ્લેંડને હિંદુસ્તાનની આ લૂંટમાંથી મળ્યો. પ્લાસી અને વોટરલુ યુદ્ધની વચ્ચેના સત્તાવન વર્ષના ગાળામાં હિંદુસ્તાનની પ્રજાને લૂંટી, નીચોવી જે અઢળક નાણાંના પ્રવાહનો ધોધ ઇંગ્લેંડની બેંકોમાં પહોં તેની રકમ આશરે પાંચથી દશ અબજ રૂપિયા થાય છે.”

“ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમય દરમ્યાન જે અમાનુષી પ્રથાથી હિંદીઓને લૂંટી દરેક ગોરા સમૃદ્ધિવાન થયો તે પ્રથામાં અલબત્ત આજે પરિવર્તન દેખાય છે; પરંતુ દર વર્ષે હિંદમાંથી ઇંગ્લંડ તરફ ધસડાતી રકમમાં તો કશો ફેર પડેલ નથી. પહેલાના અને ચાલુ સમયમાં ફક્ત તફાવત એટલો જ છે કે ‘કાયદાઓના બહાના હેઠળ’ આડકતરી પ્રથાઓથી ઇંગ્લંડ એ રકમ વસૂલ કરે છે. મિ. દિન્ડોમેનની ગણતરી મુજબ એક પાઈના પછી ‘બદલા વગર પ્રત્યેક વર્ષે હિંદુસ્તાન પાસેથી ઇંગ્લંડ ઓછામાં ઓછા ચાલીશ કરોડ રૂપિયા વસૂલ કરે છે. ”

આદમ ઝૂકસ

“ ઇંગ્લંડના કરજ ઉપર હિંદુસ્તાન વ્યાજ ભરે છે, જે રકમ ૧૯૦૦ માં આશરે પોણાચાર અબજ થયેલ હતી, અને દર વર્ષે આ રકમ વધતી જાય છે. આ ઉપરાંત દીવાની અને સૈનિક અફસરોના પગારો, લશ્કરનું ખર્ચ, અમલદારનાં પેન્શનો, અને લંડનમાં હિંદી કચેરીનું ખર્ચ વગેરે અધું હિંદુસ્તાનને આપવું પડે છે. ૧૯૦૧-૧૯૦૨ માં મહેસૂલ આવક સામે કુલ ખર્ચ ૩૫૬, ૯૭૧, ૪૧૦ ડોલર થયું, જેમાંથી ઇંગ્લંડમાં ૮૪, ૭૯૫, ૫૧૫ ડોલર ખરચાયા. આ ખર્ચમાં હિંદુસ્તાનની અદરના ગોરાઓના પગારો કે તેઓ જે બચાવી ઇંગ્લંડ નાણું ધકકેલે છે તેનો સમાવેશ થતો નથી. ”

સ્વામી અભેદાનંદ

સમાપ્ત.

અ નુ ક મ શિ કા

	પૃષ્ઠ
અનુવાદની ભૂમિકા. શ્રી ઓઝા	૪
લાલાજીની, બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના	૯
કર્નલ વેન્ગવૂડની પ્રસ્તાવના.	૧૪
તરુણ ભારત—ભૂમિકા	૧
૧ ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ ઉપર ઊડતી નજર	૫૦
ભરતખડ ઉપર પહેલું આક્રમણ ...	...
ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક ...	...
આર્યાવર્તની બારમા સૈકા સુધીની આઝાદી ...	...
મુસ્લિમ રાજ્ય ...	...
હિંદુસ્તાનમાં મુસ્લિમ રાજ્ય વિદેશી નહિ કે ? ...	...
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તો આર્યાવર્ત ...	...
શું હિંદીઓમાં રાજદ્વારી કુનેહ નથી ? ...	...
શસ્ત્રબંધીનો કાયદો ...	...
હડધૂત હિંદ ...	...
ઇંગ્લંડ ઉપર જર્મનીનું રાજ્ય હોય તો ? ...	...
પરગણુ બ્રિટિશ સરકાર ...	...
લહેરી લાલાઓ ...	...
રાજામહારાજાઓ ...	...

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના મંચાત્રકો	...	...	...
લોર્ડ કર્ઝન અને ભારતીય કેળવણી	...	...	...
લોર્ડ કર્ઝનની ગુપ્ત કેળવણી પરિષદ	...	...	...
હિંદીઓ વિરુદ્ધ લોર્ડ કર્ઝન	...	...	...
૧૯૦૫ નું મદામભાનું પ્રતિનિધિ મંડળ	...	...	...
સત્યાગ્રહ પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ	...	...	...
૧૯૦૫ ની મદામભા	...	...	...

૪ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો બાહ્યકાળ, ૧૫૩

બંગલગ	...	...	...
બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર	...	...	...
સરકારનો પડકાર	...	...	...
બગાળની આગે દૂચ-રાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય	...	...	...
અરવિંદ ઘોષ	...	...	...
રાષ્ટ્રીય અખબારો	...	...	...
બહિષ્કારવાદીઓ સામે પશુબળ	...	...	...
લોર્ડ મિન્ટો	...	..	...
હિંદી અખબારો સામે દમનનીતિ	...	...	...
લાલા લજપતરાય	...	...	...
નવયુવાનોનો રોષબળ	...	...	...
લોર્ડ હાર્ડિંગ ઉપર બોમ્બ	...	...	...

૫ પ્રબળકીય પક્ષના પ્રકાર ૧૭૩

ઉદામ યાને ક્રાંતિવાદી વર્ગ	...	...	...
નિહિલિસ્ટો	...	...	...
ધર્મશીલ ઉદામ વર્ગ	...	...	...
દેવીભક્તો	...	...	...
વેદાંતી	...	...	...

સંગઠિત વિપ્લવના સંચાલકો	...	...	...
લાલા હરદયાળ	...	...	...
માનવજીવનની પહેલી જરૂરિયાત-રાજદારી સ્વતંત્રતા	...	...	...
અરવિંદ શ્રોત્ર. વેદાંતી કે સ્વરાજવાદો?	...	...	...
વિનાયક દામોદર સાવરકર	...	...	...
ઉપદ્રવી પક્ષ	...	...	...
રચનાત્મક રાષ્ટ્રવાદના હિમાયતીઓ	...	...	...
આઝાદી-પરંતુ તાત્કાલિક નહિ	...	...	...
આઝાદીની તૈયારીઓ	...	...	...
આંતરિક તૈયારીઓ	...	...	...
બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન	...	...	...
વિનીત પક્ષ	...	...	...
શ્રીગોખલે	...	...	...
મહાસલાના અગ્રેસરો	...	...	...
સત્યાગ્રહીઓ	...	...	...

૬ ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ અને વિશ્વશક્તિઓ

૨૦૧

આધુનિક યુરોપનો ઇતિહાસ અને ભારતનાં વિશ્વવિદ્યાલયો			
તુર્કી-ઇટાલી યુદ્ધ	...	...	...
પાશ્ચાત્ય જગત સમક્ષ આર્યાવર્ત	...	...	...
કવિવર રવીન્દ્રનાથ	...	...	...

૭ ભારતીય રાષ્ટ્રીયવાદમાં ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક તત્ત્વો ૨૧૧

મુસ્લિમ કોમ	...	...	...
મુસ્લિમોમાં અસંતોષ	...	...	...
ગીજોમાં અસંતોષ	...	...	...

૮ ભવિષ્ય

૨૧૫

ભાગતીય જીવનમાં પરિવર્તન	...	...
સ્વાતંત્ર્યશહીદો	...	...
પ્રજ્ઞના આંતરિક વિભાગો	...	...
કેળવણી	...	...
આંતરિક ઝગડાઓ	...	...
એશિયાવાસીઓની અયોગ્યતા	...	...
જુગજુગ જીવે રાષ્ટ્રવાદ	...	...
બોમ્બયુગ માટે ડાહ્ય જવાબદાર ?	...	...

બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન વિષે થોડાક અભિપ્રાયો

૨૨૭

હિંદુસ્તાનમાં ઔદ્યોગિક વિનાશ	...	...
બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભારતવર્ષનું સ્થાન	...	...
હિંદુસ્તાનની દરિદ્રતા અને ભૂખમરો	...	...
દુષ્કાળનાં કારણો	...	...
સરકારની મહેસૂલનીતિ	...	...
હિંદુસ્તાનમાંથી લૂંટ	...	...